

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»**

КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ЛІТОПИС

Збірник наукових статей

Випуск 5

ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

2014

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 Укр) П 27

Переяславський літопис: зб. наук. статей. Вип. 5. / [ред. колегія: Коцур В.П. (голов. ред.) та ін.]. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – 180 с.

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ КВ №19105-7895 Р від 5.06.2012 р.

Заснований у 2011 р. Засновник – ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

Рецензенти: д.і.н., проф. В.О. Балух, д.і.н., проф. О.П. Моця, д.і.н., проф. О.Є. Лисенко.

Редакційна колегія: Коцур В.П., доктор історичних наук, професор (головний редактор); Демуз І.О., кандидат історичних наук (заступник головного редактора); Шевчук В.П., доктор історичних наук, професор; Коцур Н.І., доктор історичних наук, професор; Орлик В.М., доктор історичних наук, професор; Коцур А.П., доктор історичних наук, професор; Мокляк Я., доктор габілітований, професор (Польща); Філіпов К., доктор габілітований, професор (Польща); Моргунов Ю.Ю., доктор історичних наук, провідний науковий співробітник (Росія); Буряк Л.І., доктор історичних наук, професор; Циганенко Л.Ф., доктор історичних наук, професор; Гончаренко О.М., доктор історичних наук, доцент; Товкун Л.П., кандидат історичних наук (відповідальний секретар).

Рекомендовано Вченою радою ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Збірник уміщує статті з актуальних проблем суспільно-політичної, соціально-економічної історії України, історіографії та джерелознавства, історії науки й техніки. Для викладачів, аспірантів, студентів.

This collection contains the articles on actual problems of social-political, social-economic history of Ukraine, historiography and source-studying, the history of science and technics. It's for teachers, postgraduates and students.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 Укр) П 27

**Кафедра історії та культури України,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди», 2014**

РОЗДІЛ І. ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УДК 94(477)(092)

Микола Губочкін
(Переяслав-Хмельницький)

ПАРАДОКСИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ: КРОПИВНЯНСЬКИЙ ПОЛКОВНИК ФИЛОН ДЖЕДЖАЛІЙ

Стаття присвячена одному з учасників Національної революції середини XVII ст. – полковнику Кропивнянського козацького полку Филону Джеджалію, його місцю та ролі в Українській козацькій державі.

Свідченням авторитету Филона Джеджалія в середовищі української козацької старшини було те, що він двічі обирався наказним гетьманом на невеликий термін – у битвах під Жовтими Водами (1648 р.) та біля Берестечка (1651 р.). Виразним прикладом твердості характеру Филона Джеджалія і його самостійності в прийнятті деяких рішень є небажання присягати Московській державі на Переяславській раді 1654 р.

Кропивнянський полковник Филон Джеджалій був соратником Б. Хмельницького і відіграв важливу роль в історії України, зробивши значний внесок в оборону краю. Він очолював українське посольство в Туреччину, де був укладений українсько-турецький договір.

Вивчення козацької старшини Кропивнянського полку вимагає детального розгляду особистостей, які прославилися під час Національної революції середини XVII ст., в першу чергу полковника Филона Джеджалія.

Ключові слова: *Кропивнянський козацький полк, Филон Джеджалій, Кропивна, історична пам'ять, Національна революція XVII ст., полковник.*

Кожна країна та нація шанує своїх героїв по своєму. Їм становлять пам'ятники, називають на їхню честь університети, міста, вулиці, зображають на грошових банкнотах і монетах. На жаль, в Україні чомусь думки та погляди з цього приводу розділилися. Одні звеличують та підносять своїх національних героїв, а інші тих же самих людей обливають брудом і зводять на них клепаки. Знищуємо інформацію, забуваємо славне минуле та заслуги перед Батьківщиною тих людей, якими повинні пишатися...

Але ж такі люди зробили значний вклад задля щасливого майбутнього України і заслуговують на вічну пам'ять та пошану. Нижче спробуємо висвітлити біографію та життєвий шлях одного з героїв середньовіччя – полковника Кропивнянського козацького полку Филона Джеджалія, котрий залишив помітний слід в історії та вартий того, щоб повернутися із забуття.

Серед старшини Кропивнянського козацького полку була значна когорта людей, які прославили себе під час Національної революції українського народу середини XVII ст. Перш за все, слід розглянути особистостей, які були організаторами Кропивнянського полку. На особливу увагу заслуговує дослідження діяльності засновника Кропивнянського полку – Филона Джеджалія.

Метою статті є висвітлення ролі та діяльності Филона Джеджалія в подіях Національної революції середини XVII ст. і спроба дати їй неупереджену оцінку.

Дану проблему в деякій мірі розглядали такі науковці, як М. Максимович [5], Т. Яковлева [14], В. Кривошея [3; 4], А. Маляр [6], О. Хмара [13], але спеціального дослідження історичної постаті Ф. Джеджалія не проводилося.

У когорті славних полковників Б. Хмельницького Ф. Джеджалій був одним із найближчих сподвижників-однодумців гетьмана, його права рука. Він належав до тих соратників Б. Хмельницького, які пройшли з ним від початку повстання і до його смерті.

Краєзнавець із м. Золотоноші М. Пономаренко вважає, що Филон Джеджалій народився в Ірклієві (його маєток був саме там, і це документально підтверджено) [8]. Крім того, в Іркліївській сотні був козак Лесько Джеджалій – можливо, Филонів син. Правда, був і в Городищенській сотні козак Іван Джеджаленко, але цей факт не суперечить першому [10, с. 349–369].

Оригінальну версію походження прізвища «Джеджалій» висунув уродженець с. Кропивна, краєзнавець-аматор А.М. Маляр [6, с. 6]. Він ділиться своїми поглядами на проблему встановлення місця народження Ф. Джеджалія і його точного прізвища. Літературні історичні джерела подавали прізвище кропивнянського полковника як «Джалалій», «Джелалій», «Джеджалій». На останньому варіанті зупинився краєзнавець О. Хмара [13].

А.М. Маляр висловлює думку, що відсутність офіційних точних даних про місце народження кропивнянського полковника, його ім'я, прізвище і дату смерті пов'язані з тим, що Филон відверто негативно ставився до факту приєднання України до Московії. Російські урядовці не могли пробачити йому відмову присягнути на вірність московському царю. І не виключено, що помстою за це стало зникнення згадок про Джеджалія з документів, які знаходились на московській землі [6, с. 6].

Ф. Джеджалій був одним із організаторів антипольського виступу 1630р., який, іноді, в історіографії називається «Переяславщина». У 1630 р. бачимо Джеджалія на посаді переяславського полковника [4, с. 6].

На урядах генеральних осавулів були лише «старовинні» козаки, тобто ті, хто мав козацьке походження з діда-прадіда. Джерела донесли нам інформацію про 11 представників цієї категорії старшини. На жаль, вказівка лише на ім'я та по батькові ускладнює визначення походження того чи іншого представника. Старовинні козацькі родини шляхетського походження були представлені на осавульському уряді Остапом Лісовцем з Яготина, Филоном Джеджалієм, Семеном Гладким, Гаврилом Лісовським, Василем Томиленком, Миськом Дубиною, Гаврилом Маковецьким та Іваном Ковалевським [3, с. 71–72].

У 1648 р. Ф. Джеджалія бачимо сотником кропивнянським Переяславського полку. 24 квітня 1648 р. разом із черкаським сотником Б. Товпигою Джеджалій очолив повстання реєстрових козаків у Кам'яному Затоні проти І. Барабаша й І. Караїмовича і став на бік Б. Хмельницького. Це свідчило про те, що Джеджалію була відома справа підготовки повстання.

1648 р. був створений Іркліївський козацький полк. Через рік, 1649 р., Іркліївський і Лубенський полки були об'єднані в один – Кропивнянський. Б. Хмельницький призначив полковником Филона Джеджалія (1649–1658 рр.).

Кропивнянський полковник брав активну участь у битвах під Жовтими Водами (керував правим крилом війська), під Корсунем, Пилявцями (всі 1648 р.), Зборовом (1649 р.), Берестечком (1651 р.).

Полковник Джеджалій відзначався особливою суворістю в ставленні до ворогів, але також був дуже вимогливим до підлеглих. Його полк уславився саме своєю військовою дисципліною, що не раз допомагало козакам у надзвичайно складних ситуаціях. Ніхто ніколи не мав сумніву в тому, що на цього суворого чоловіка можна покласти в будь-якій ситуації. І це не раз підтвердилося під час Берестецької битви 1651 р. [12, с. 439].

В оточенні Б. Хмельницького Ф. Джеджалій представляв непримиренну опозицію польській шляхті та угодовській політиці князя А. Кисіля [4, с. 8]. Гетьман давав Ф. Джеджалію важливі дипломатичні доручення та направив його в Стамбул з особливою місією і пропозиціями, які мали закінчитися українсько-турецьким договором. У жовтні-листопаді 1648 р. українська дипломатична місія, очолювана Ф. Джеджалієм, уклала з Османською імперією договір, за умовами якого Україна визнавалася самостійною державою, а кримським татарам заборонялося нападати на українські землі [12, с. 142].

Деякі дослідники вважають, що під час цього візиту було укладено договір між Україною і Туреччиною про дружні, союзницькі відносини. А навесні 1649 р. до Переяслава, де тоді перебувала ставка гетьмана, прибуло турецьке посольство і на розвиток попередніх угод та домовленостей уклало «Договір між турецьким цісарем і Військом Запорозьким та народом руським про торгівлю на Чорному морі» [12, с. 439–440].

На цьому дипломатична діяльність Джеджалія не закінчилася. На певний час він став послом із особливих доручень. І коли у 1650 р. виник конфлікт між гетьманом і молдавським володарем Василем Лупулом, який не тільки зрікся обіцянки віддати за сина гетьмана свою доньку, а й відновив союз із Польщею, – до Ясс прибув Ф. Джеджалій. Він вручив Лупулові ультиматум, дуже схожий на оголошення війни Молдові. Джеджалію зручно було виконувати цю місію ще й тому, що недавно він укладав договір про дружбу зі Стамбулом, а Молдова була під турецьким протекторатом [Там само, с. 440].

О. Прицак вважає, що Ф. Джеджалій у той час був першою особою в Запорозькому війську після Б. Хмельницького, особливо після підписання Морської конвенції між військом Запорозьким і Портою [9]. Отже, Ф. Джеджалій уклав договір між Портою і Запорозьким військом.

Можна припустити, що Ф. Джеджалій був здібним політиком і дипломатом, людиною освіченою і розважливою, до того ж знав турецьку мову. Гетьман відіслав послом у Туреччину саме Ф. Джеджалія, хоча серед козацької старшини було багато людей, які навчалися в університетах Польщі та Західної Європи. Були серед них і значні державні діячі, які володіли декількома мовами, як європейськими, так і східними. Але гетьман відрядив до Стамбула, очевидно, людину, найбільш придатну для виконання особливих доручень.

Проте дипломатична діяльність аж ніяк не заважала Джеджалію підтримувати репутацію одного з найкращих воїнів, найталановитіших командирів Визвольної армії. Якщо гетьман вислав загоны на розвідку, то тільки з довірених людей. Одним із них був полковник Джеджалій. Коли у червні 1651 р. польські й українські війська зішлись під Берестечком і у вирішальний момент Іслам-Гірей III зрадив козаків і захопив із собою гетьмана, то в останню мить Б. Хмельницький доручив військо Филону Джеджалію, призначив його наказним гетьманом. Хмельницький йому дуже довіряв. Навіть свого часу призначав генеральним осавулом і генеральним обозним. Джеджалій був достатньо вольовою людиною, щоб придушити якісь незгоди чи погасити паніку, і міг серйозно протистояти всім опозиційно настроєним полковникам.

8 січня 1654 р. Б. Хмельницький у Переяславі скликав козацьку раду. На неї не приїхали полковники: калницький – І. Богун, кропивнянський – Ф. Джеджалій та уманський – Й. Глух [1, с. 136]. Полковник Ф. Джеджалій і козаки Кропивнянського полку прибули в Переяслав дещо пізніше. Але вони відмовились присягати Московії. Підтвердженням цього є такий факт. Український історик Ю.А. Мицик знайшов у краківських архівах листи свідків подій, написані на початку 1654 р. Один з цих свідків, Ш. Павша, у двох листах повідомляє адресатові: «Сповідую, що Кропивнянський та Полтавський полки відірвалися від Хмельницького і відмовилися присягати московському цареві..., між простими людьми виникли значні заворушення...» [7, с. 31–33].

Не хотіли козаки присягати Москві в козацьких полках. Так, в Кропивнянському та Полтавському полках московських урядників, що прибули для прийняття присяги, козаки «кьями набили» і прогнали їх [2, с. 38].

Із метою збереження пам'ятних місць у Черкаському краї виконком обласної ради народних депутатів ще 1991 р. прийняв рішення «Про увічнення пам'ятних місць Черкащини, пов'язаних з історією українського козацтва», де передбачив перелік пам'ятників і пам'ятних знаків, що будуть споруджені в 1991–2005 роках. Серед багатьох інших, у с. Кропивна Золотоніського району закладено камінь на місці, де буде встановлено пам'ятний знак Кропивнянському полку, яким командував полковник Филон Джеджалій.

То ж чи вартий полковник Кропивнянського козацького полку Филон Джеджалій бути увіковіченим у вигляді пам'ятника на території свого полку, в с. Кропивна Золотоніського району Черкаської області? Чи заслужив своїми здобутками у боротьбі за неньку Україну вічно споглядати на своє дітище – колись славне полкове місто Кропивна, а тепер звичайнісіньке село однієї з областей України? Дивлячись на його життєвий шлях та біографію через призму пройдених століть, можна однозначно відповісти, що дійсно ця людина на це заслуговує. Але де ж поділися ті вдячні нащадки, що так обіцяли вічно пам'ятати та шанувати своїх славних предків, завдяки яким живуть у вільній незалежній Україні! Вони замість світлої пам'яті про ці історичні постаті засекають чи взагалі знищують інформацію про них в архівах і фондосховищах. Розводять полеміку на зразок «хто вони – герої чи зрадники?» А спробували б самі прийняти те чи інше політичне рішення в ті буремні часи та в тих військових умовах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Величко С.В. Літопис / Пер. з книжної української мови, вступна стаття, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред. О.В. Мишанич / С.В. Величко. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – 371 с.; Т. 2. – 642 с.
2. Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы [в 3 т.] / Сост. П.П. Гудзенко, М.К. Козыренко, А.П. Лола и др. – М.: Изд. АН СССР, 1954. – Т. 1. – 560 с.
3. Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини / В.В. Кривошея. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 452 с.
4. Кривошея В.В. Козацька старшина Кропивнянського полку доби Національної революції середини XVII ст. / В.В. Кривошея // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2010. – Вип. 38. – С. 5–13.
5. Максимович М. Обзорение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Б. Хмельницкого / М. Максимович. – Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. 1. – С. 655–747.
6. Маляр А.М. Кропивнянська Болюківщина – батьківщина Джупая / А.М. Маляр // Вісник Золотоніщини. – 9 липня 2005 року. – С. 6.
7. Непорожня Г.А. Міфи і реальність Переяславської угоди / Г.А. Непорожня // Матеріали науково-практичної конференції. – Київ, 1997. – С. 31–33.
8. Пономаренко М.Ф. Золотоніщина / М.Ф. Пономаренко. – Черкаси. – 1991. – 76 с.
9. Прицак О. Ще раз про союз Хмельницького з Туреччиною / О. Прицак // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Т. 2. – С. 177–192.
10. Реєстр Війська Запорозького 1649 року / [підгот. до друку О.В. Тодійчук та ін.; редкол.: Ф.П. Шевченко (відп. ред.) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1995. – 592 с.
11. Ролле Й.Й. Іван Богун – козацький полковник: [іст. оповідання] / Др. Антоній Й.; [пер. з польської Ірини Ремішевської; упоряд.: Дмитро Ващук, Василь Кононенко]. – К.: Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2012. – 192 с.: 43 іл.
12. Сушинський Б.І. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX ст. Історичні есе у 2-х томах. Том І. (Друге, доповнене) / Оформл. О.П. Чередниченка. – Одеса: «ВМВ», 2004. – 592 с.
13. Хмара О. Филон Джеджалій – полковник кропивнянський: історико-краєзнавчий нарис / О. Хмара. – Черкаси: ЦНТЕІ, 2002. – 120 с.
14. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради – до Андрусівської угоди (1659–1667) / Т. Яковлева. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 644 с.

REFERENCES

1. Velychko S.V. Litopys / Per. z knyzhnoyi ukrayinskoyi movy, vstupna stattya, koment. V.O. Shevchuka; Vidp. red. O.V. Myshanych / S.V. Velychko. – K.: Dnipro, 1991. – T. 1. – 371 s.; T. 2. – 642 s.

2. Vossoedynenye Ukrainy s Rossyey. Dokumenty i materyaly [v 3 t.] / Sost. P.P. Hudzenko, M.K. Kozyrenko, A.P. Lola y dr. – M.: Yzd. AN SSSR, 1954. – T. 1. – 560 s.
3. Kryvosheya V.V. Kozatska elita Hetmanshchyny / V.V. Kryvosheya. – K.: IPIEND imeni I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 2008. – 452 s.
4. Kryvosheya V.V. Kozatska starshyna Kropyvnyans'koho polku doby Natsionalnoyi revolyutsiyi seredyny XVII st. / V.V. Kryvosheya // Hileya: naukovyy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats / Hol. red. V.M. Vashkevych. – K.: VIR UAN, 2010. – Vyp. 38. – S. 5–13.
5. Maksimovich M. Obozreniye gorodovykh polkov i soten, byvshikh na Ukraine so vremeni B. Khmel'nitskogo / M. Maksimovich. – Sobraniye sochineniy. – K., 1876. – T. 1. – S. 655–747.
6. Malyar A.M. Kropyvnyanska Bolyukivshchyna – batkivshchyna Dzhupaya / A.M. Malyar // Visnyk Zolotonishchyny. – 9 lypnya 2005 roku. – S. 6.
7. Neporozhnya H.A. Mify i realnist Pereyaslavskoyi uhody / H.A. Neporozhnya // Materialy naukovykh konferentsiy. – Kyiv, 1997. – S. 31–33.
8. Ponomarenko M.F. Zolotonishchyna / M.F. Ponomarenko. – Cherkasy. – 1991. – 76 s.
9. Pritsak O. Shche raz pro soyuz Khmel'nitskoho z Turechchynoyu / O. Pritsak // Ukrayinskyy arkhеоhrafichnyy shchorichnyk. – K., 1993. – T. 2. – S. 177–192.
10. Reyestr Viyska Zaporozkoho 1649 roku / [pidhot. do druku O.V. Todiychuk ta in.; redkol.: F.P. Shevchenko (vidp. red.) ta in.]. – K.: Naukova dumka, 1995. – 592 s.
11. Rolle Y.Y. Ivan Bogun – kozatskiy polkovnik: [ist. opovidannya] / Dr. Antoni Y.; [per. z polskoyi Irini Remishevskoyi; uporyad.: Dmitro Vashchuk, Vasil Kononenko]. – K.: Kamyanets-Podilskiy: «Medobori-2006», 2012. – 192 s.: 43 il.
12. Sushynskyy B.I. Kozatskiy vozhd Ukrainy. Istoriya Ukrainy v obrazakh yiyi vozhdiv ta polkovodtsiv XV–XIX st. Istorychni ese u 2-kh tomakh. Tom I. (Druhe, dopovnene) / Oforml. O.P. Cherednychenka. – Odesa: «VMV», 2004. – 592 s.
13. Khmara O. Fylon Dzhezhaliy – polkovnyk kropyvnyansky: istoryko-kraeyeznavchyy narys / O. Khmara. – Cherkasy: TsNTEI, 2002. – 120 s.
14. Yakovleva T. Ruyina Hetmanshchyny: Vid Pereyaslavskoyi rady – do Andrusivskoyi uhody (1659–1667) / T. Yakovleva. – K.: Vyd-vo Solomiyi Pavlychko «Osnovy», 2003. – 644 s.

Губочкин Н. Парадоксы исторической памяти: кропивнянский полковник Филон Джеджалий.

Статья посвящена одному из участников Национальной революции XVII в. – полковнику Кропивнянского казацкого полка Филону Джеджалию, его месту и роли в украинском казацком государстве.

Свидетельством авторитета Филона Джеджалия в среде украинской козацкой старшины было то, что он дважды избирался наказным гетманом на небольшой срок – в битве под Желтыми Водами (1648 г.) и во время битвы у Берестечка (1651 г.). Выразительным примером твердости характера Филона Джеджалия и его самостоятельности в принятии некоторых решений есть нежелание присягать Московскому государству на Переяславской раде 1654 г.

Кропивнянский полковник Филон Джеджалий был товарищем-одномышленником Богдана Хмельницкого и отыграл важную роль в истории Украины, сделав значительный вклад в оборону края. Ф. Джеджалий возглавлял украинское посольство в Турцию, где был заключен украинско-турецкий договор.

Изучение козацкой старшины Кропивнянского полка требует детального рассмотрения личностей, прославившихся во время Национальной революции середины XVII в., в первую очередь полковника Филона Джеджалия.

Ключевые слова: Кропивнянский казацкий полк, Филон Джеджалий, Кропивна, историческая память, Национальная революция XVII в., полковник.

Gubochkin M. Paradoxes historical memory: colonel Kropyvna Cossack regiment Fylon Dgedgaliy.

The article is devoted to one of the participants of the National revolution XVII century under the direction of B. Khmelnytsky – colonel Kropyvna cossack regiment Fylon Dgedgaliy, its place and role in the Ukrainian cossack state.

Evidence of the authority of Fylon Dgedgaliy among Ukrainian cossack officers was that he was twice elected acting hetman for a short time – in the Battle of Yellow Waters (1648 year) and during the Battle of Berestechko (1651 year). Expressive example of firmness of character Fylon Dgedgaliy and independence in decision-making have some unwillingness the oath with Moscow on Pereyaslav rada.

Kropivnyansky colonel Fylon Dgedgaliy was adherent B. Khmelnytsky and played an important role in the history of Ukraine, made a significant contribution to the defense of the province. F. Dgedgaliy was at the head of the Ukrainian embassy in Turkey, where was signed Ukrainian-Turkish contract.

Study of cossack officers Kropyvna cossack regiment requires detailed consideration of individuals who became famous during the National revolution of the mid XVII century, in primarily colonel Fylon Dgedgaliy.

Key words: *Kropyvna Cossack regiment, Fylon Dgedgaliy, Kropyvna, historical memory, National revolution XVII century, colonel.*

Одержано 11.02.2014.

Микола Бех
(Київ)

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК «ОКОЛИЧНОЇ» ШЛЯХТИ СЕЛА БЕХИ КОРОСТЕНСЬКОГО РАЙОНУ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ (XV – поч. XX ст.)

Стаття присвячена історії «околичної» шляхти села Бехи, яка впродовж трьох століть боролася за свої права, захищала православ'я, виступала проти окатоличення. Шляхта зберігала впродовж тривалого часу спадковість історичних традицій, притаманних етнічній історії українців. У роботі проаналізовано археологічні та історичні джерела виникнення села Бехи. На основі сучасних історичних досліджень, архівних і фольклорних матеріалів зроблено спробу визначити етнічну приналежність засновника роду Бехів та інших шляхетських сімей Заушшя. Висвітлено процес перетворення русько-литовського боярства на шляхту після Люблінської унії 1569 р. Показано зміни у ставленні «околичної» шляхти до інших суспільних станів, що відбулися упродовж другої половини XVII – поч. XVIII ст. та призвели до соціальної замкненості шляхти.

Ключові слова: Бехи, «околична» шляхта, бояри, Заушшя, етнічна приналежність, соціальна замкненість.

Село Бехи є одним із найдавніших сіл в Коростенському районі Житомирської області, розташоване в мальовничому куточку Українського Полісся. Перші слов'янські поселення навколо Бехів виникають у (V – VII ст.) [14, с. 395]. Проте дані археологів про селища на території сучасних села відсутні, але в трьох кілометрах від Бехів на березі річки Уж знаходяться сім курганних могильників датованих X – XIII ст. [9, с. 16]. Нижче за течією річки, в північно-східному напрямку від села, в урочищі «Скала» зафіксовано два поселення, одне з яких датоване V – VII ст., а друге X – XII ст. [14, с. 395]. Ця місцевість є ізольованою зі сходу річкою Уж, з заходу «Дідківським» («Дедковским») болотом, із півночі та півдня струмками, які витікають із болота і впадають у річку. Ознаки топографічної відокремленості притаманні більшості слов'янських поселень Середнього Полісся, а особливо в середній течії р. Ужа [14, с. 95].

Назва села є патрілокальною, перша згадка про Бехів відноситься до другої половини XIV ст. Зокрема Федір Бех за «службу ординську» отримав землі вздовж річки Уж від київського князя Володимира Ольгердовича (1367–1394) [1, с. 16]. Зазначенні документи не збереглися, але Беховщина (Бехівські землі) згадується в рішенні королівського суду від 2 жовтня 1599р. [12, с. 350]. Із документів, представлених Єфимом Васильовичем, зазначається копія грамоти Сігізмунда I від 8 серпня 1522 р., де надане право спадкового володіння землею «Беховщиною» [8, с. 42]. Вище згаданому документу передували грамоти – київського князя Володимира Ольгердовича, великого князя Вітовта, короля Казимира та київського воєводи Андрія Немировича [8, с. 44]. Зазначені документи склали ту юридичну основу, що давала роду Бехів право на отримання «шляхетських вольностей».

Важливим для нашого дослідження є питання етнічної приналежності засновника роду Бехів та інших шляхетських родів «Заушшя». Проте думки дослідників із цього питання розходяться. Антонович В. Б., який один із перших займався даною проблемою, зазначав що «околична» шляхта походить від князівських дружинників часів Київської Русі [1, с. 20]. Також дослідник підкреслив той факт, «що деяки роди: Бехи, Булгаки, Закусили, Макаревичи,

Толкачи і Шваби зберегли давню боярську форму свого прізвища» [1, с. 22]. До цієї думки також схилилися Н. Теодорович [12, с.324], М. Грушевський [7, с. 264], П. Г. Клепатській [10, с. 112] та сучасні дослідники О. О. Васянович [5, с. 57], В. Тимошенко [13, с. 56]. Документів, що підтвердили давньоруське походження «околичної» шляхти не виявлені. Проте, як зазначив О. Васянович «в період роздроблення Русі князі не видавали подібних грамот своїм дружинникам» [5, с. 57].

Давньоруське походження засвідчують родові легенди, одну з яких знаходимо в «справі про дворянське походження роду Бехов». Що виводить рід від воєводи Бега, який «помщаючисю» за смерть князя Ігоря, воював на стороні княгині Ольги, проти Древлан [8, с. 327]. Наведене оповідання свідчить про намагання Бехів ідентифікувати себе з давньоруською державою. Зокрема В. Антонович вважає, що жителі «околиць» таким чином хотіли відмежуватися католицької Польщі, хоча з якою політично були пов'язанні [1, с. 48]. Дослідники традиційної культури села Бехи В. Кравченко та К. Черв'як не зафіксували легенду про воєводу Бега, чого і нам не вдалося зробити. Тому, можемо припустити, що дана оповідь не побутувала серед місцевого населення. Можливо, була вигадана обмеженим колом, для підтвердження давності роду, що було поширено серед шляхти. Так, Чоповські заявляли, що мали грамоти від удільних князів руських [1, с. 14]. Даний факт неможливо перевірити, бо вони посилалися на архів, який згорів у Овруцькому замку.

Дослідник північної Житомирщини, краєзнавець М.І. Брицун-Ходак вважає жителів шляхетських сіл нащадки Скифів, які сформували I тис. до н.е. військову верству в регіоні [4, с. 260]. Проте дане припущення не може відповідати дійсності, хоча б тому, що в період пер. пол. I тис. н.е. територія Середнього Полісся не була заселена [14, с. 30].

Наталія Яковенко в студіях, присвячених Заушким боярським родам, зазначила про їхнє татарське походження [17, с. 6]. Дослідниця об'єднала шляхетські сім'ї в п'ять патріархальних родів, що мали спільного предка із тюркським іменем. На думку Н. Яковенко родоначальниками більшості «заушан» були: Болсун, Булгак, Коркошка, Ущап та Крук [18, с. 225]. Ці клани за допомогою шлюбних зв'язків приєднав до себе «нове боярство», яке отримувало землю за вислугу на пустошах у цьому регіоні. Суто поліська специфіка замкненості побуту сприяла щільнішому згуртуванню «шляхетської околиці», яке підсилювалося зовнішньою загрозою [18, с. 225]. Таке припущення виглядає доволі цікавим, якщо врахувати і той факт що «заушани» тримали землю на «татарській службі». Остання включала в себе часті виїзди в степ із метою супроводу литовських послів до Кримського ханства [1, с. 41]. Також передбачала розвідувальні операції в степу, а хто краще за татар міг це зробити [10, с. 533]. За можливе тюркське походження «околичної» шляхти виступав К. Черв'як [16, с. 18]. Дослідник вбачав оригінальні східні мотиви в орнаменті килимових виробів «околичної» шляхти [15, с. 38].

Татарська теорія походження «околичної» шляхти має недоліки. Зокрема враховуючи специфіку татар, для їх поселення краще підходив Лісостеп. На Поліссі прийшлося би змінити спосіб господарювання. Також, Н. Яковенко пише про пустощі, які й заселяли «слуги ординські» [18, с. 225]. Проте П. Клепатській серед найбільш заселених територій в сер. XV ст. виділяє Полісся [10, с. 434]. Тому питання масового переселення сюди татар виглядає дивним. Не витримує критики і патріархальна схема Н. Яковенко, зокрема: Ущап → с. Ущапів; нащадки Ущапа → Ущапівичі; з кін. XVI – XVIIст. → Ущапівські, тобто власники с. Ущапів [18, с. 224]. Але такого населеного пункту в Житомирській області не існує. Ущапівські поряд із Васьківськими живуть в с. Васьковичі. Так, 24 квітня 1494 р. великий князь литовський Олександр надав дільчу грамоту київським землянам Сидору Васьковичу та Івану Ущалу, підтверджуючі поділ між ними земель [12, с. 357]. Ці землі під назвою Васьковщини згадуються в акті від 1518 р. [12, с. 357]. Якщо слідувати схемі Н. Яковенко то родоначальниками повинні бути Васьківські.

Бехів дослідниця віднесла до незначної групи: Чопи (Чоповські), Малковичі (Ходаковські), Шваби, Барановські та Костюшковичі, для яких не можливо простежити

спорідненість у межах п'яти родових кланів [12, с. 225]. Проте, в регіоні прізвисько «татари» закріплено за бехівцями, яких сусіди окрім як «татари» не називають: «татари кажуть», «татарня». Такий погляд був поширений і на ХХ ст., про що пише К. Червяк [15, с. 38]. Також у Бежа широко поширена легенда, що засновником села «оце тутечки де це на горе. Кажуть що преший татарин построївся. Називався Бек. А у його було кокось і кокось синов. І це з цих пошли люди, так це у нас Бех. А зразу був Бек а потом стали називать Бех».

Легенди не можуть бути достовірним історичним джерелом, але її стійке побутування зазначеної оповіді, не може залишитися поза нашою увагою. Потрібно зазначити, що Бек, це титул володаря у народі Середньої Азії. Виникає питання, коли з'явилися в цьому регіоні татари і скільки їх було? П.Клепатській вважає, що з часів Володимира Ольгердовича чужоземці починають проникати в опустілі роди місцевого боярства, займаючи в його середовищі доволі значне становище [10, с. 450]. Цієї думки притримується і Н. Яковенко [12, с. 224]. Цікавим виглядає той факт, що імена перших Беховичів є місцевого походження, Федір → син його, Василь → його діти, Федір і Єфим [8, с. 449]. Проте засновник роду після прийняття християнства міг змінити ім'я. Тривале проживання етнічної спільноти в межах одного ареалу мало б відобразитись у географічних назвах. Аналіз місцевих гідронімів і топонім засвідчує відсутність тюркських найменувань.

Із вище викладеного бачимо, що етнічна приналежність Бехів є не зовсім зрозумілою. З одного боку, стійке побутування прізвиська «татари», що закріпилося за жителями села і згадана нами легенда про Бека. З іншого боку, відсутність історичних та етнолінгвістичних джерел, що вказували на татар у межах села Бежи.

Важливим чинником, який впливає на культуру та побут окремої групи людей є їх соціальна належність. Жителі села Бежи були шляхтою, привілейованою групою, що мала приватну власність на землю та політичні права. Ці права були захищені королівськими привілеями та уставними грамотами від насильницьких дій із боку місцевих чиновників (старост) [18, с. 43]. Таке становище зобов'язувало шляхту нести військову службу «кінно і оружно» [18, с. 33]. Суспільні відносини в епоху середньовіччя відрізнялася становою замкненістю, що також було притаманно для «околичної» шляхти.

Проте Бежи, як інші бояри «Заушшя» отримали свої наділи з умовою, за якою мали нести «службу ординську», повинні були при послах і гінцях господарських їздити до Орди [1, с. 41]. Крім того, вони повинні були в поході ставити намети для київського князя. «Слуги ординські» під час війни «при старості на службу господарську кінно і збройно їхати». А ще вони повинні були «підводи і провіант гінцям давати, а також воеводі київському, коли через Овруч ітиме: яловичину, вепра, курку з диму; овса і сіна в потребу» [1, с. 6]. Це дало можливість припустити О. Васяновичу, що бояри «Заушшя», являли собою щось на зразок особистої гвардії київського володаря [5, с. 57]. На нашу думку, це була повинність, яка вимагала значних затрат і при першій можливості «Заушшани» позбудуться її [10, с. 537].

Сукупність зазначених обов'язків, відсутність спадкової власності на землю і підпорядкованість старості, не дає нам права називати «слуг ординських» привілейованою групою. Потрібно зазначити, що сусідство із «агресивним степом» вимагало значних зусиль на оборону. Це позначилося на кількості службової людності та різноду служб: ординські, кінні, панцирні, путні, полецькі і замкові [10, с. 536]. З юридичної точки зору військові «слуги» ні чим не відрізнялися від вільних селян, що несли «тяглу» службу. Обидва стани своїми силами обробляли наділи. Залежно від етнічної приналежності мали спільну звичаєво-обрядову та побутову культуру.

У кін. XIV – поч. XV ст. професійних воїнів (ординських, панцирних, кінних слуг) називають боярами. Дану назву використовували також у давньоруському значенні – наближена верхівка до володаря [18, с. 34]. Як зазначали дослідники, русько-литовське боярство XIV – XV ст. відкритий прошарок, що охоплював вищі і нижчі верстви суспільства [18, с. 28].

Наприкінці XV – поч. XVI ст. зі стану бояр виділяється група «земян», або «бояр отчиників» – що отримували землю в спадок [10, с. 539]. Зокрема, видана Василю Беху грамота від 8 серпня 1521 р., підтверджувала право спадкового володіння землею Беховщиною, та звільняла його і потомків від всяких повинностей, за виключенням земської військової служби конем [8, с. 42].

«Земяни» підпорядковувались воєводі київському та звільнялись від повинностей замкових. Зокрема, воєвода київський Пронский Ф. Г. вимагає від держателя Овруцького замку І. Халецького, «що не він, ні його наступники не вимагали до свого присуду Бехів і не чинили їм ні яких кривд» [8, с. 56]. Як бачимо, впродовж XV ст. військова служба перетворилася на привілейовану та захищалася королівською владою. Так Сігізмунд Август приписував К. Острозькому захищати овруцьких «земян» [1, с. 44]. У свою чергу аристократизація військової служби та землеволодіння зумовило захисну реакцію: намагання обмежити доступ до боярської служби, наявним колом осіб [18, с. 37]. Критерієм слугувало поняття родовитості, тобто спадкової приналежності до бояр, що не викликала сумніву. Означення даної категорії обумовило виникнення нового поняття «бояри-шляхта», що набуває особливого значення в часи Люблінської унії (1569 р.) [18, с. 40].

Боярські роди «Заушшя» мали великокнязівські та королівські грамоти, про які ми вже зазначали. Тому вони мали всі юридичні підстави на шляхетські привілеї. Проте, держателі Овруцького замку намагалися поширити свою владу на «шляхетську околицю». Протистояння часом переростало у військові конфлікти, один із яких стався 8 лютого 1696 р. у селі Мошки, де місцеві шляхтичі розбили військовий загін овруцького старости Францишека Потоцького [1, с. 412]. Не будемо зупинятися на подробицях, які докладно описані в праці В. Антоновича [1], у роботах сучасних дослідників Н. Яковенко [17], В. Тимошенка [13] та ін. Підкреслимо той факт, що «околична» шляхта виступала щільно згуртованою спільнотою проти зовнішньої загрози, яку уособлювали Овруцькі старости. В. Антонович убачає причини такого єднання у давньоруському походженні шляхетських родів [1, с. 34]. У свою чергу Н. Яковенко наголошує на відчутті спільного родового клану [18, с. 225]. На нашу думку, основним об'єднуючим чинником є станова єдність, частково скріплена родинними зв'язками та підсилена ідеєю знатності роду.

Важливим для нашої роботи відношення «околичної» шляхти до інших суспільних станів, із чого також випливає питання ідентичності. Щодо взаємостосунків між боярами та «тяглими» селянами, то в XIV – XVII ст. ніяких юридичних перешкод не було, також В. Антонович наводить численні приклади таких зв'язків [1, с. 42]. Причини дослідник вбачав у спільній вірі, мові, побуті та етнічності, що зближувало жителів «околиць» із селянською масою краще, ніж герби і станові права із польською шляхтою [1, с. 42]. Ми також погоджуємось з цією думкою, хоч економічні чинники грали важливішу роль.

Шляхетські села регіону в XIV – XVII ст. склалися із сімейних общин, що відобразилося в їхніх патріархальних назвах. У такому випадку господарство вели силами власної родини, а щоб збільшити виробничий потенціал, приймали до сімейної общини і не кровних родичів. Від рівня розвитку господарства залежала служба шляхтичів, зокрема, процвітаюче господарство давало можливість служити у «доспехах і конем», або, як ще казали, бояритися [18, с. 37].

Письмові свідчення такого сімейно-общинного землеволодіння в Бехах нами не виявленні. Проте цікавим видається той факт, що за люстрацією Овруцького замку 1545 р. в с. Беховичі 2 дими, за якими закріплено дві служби: це сукупність обов'язків, що лежать на тому чи іншому наділі, а також і сам наділ [10, с. 472]. Але в цей період за Бехами закріплений один боярин Василь Бехович, який не міг сам нести дві служби [8, с. 124]. Тому іншу могли нести селяни, прийняті до сімейної общини Беховичів. Свідчення прийняття до родових общин не кровних родичів може бути поширення серед «околичної» шляхти подвійних прізвищ, зокрема Бехи-Казчуки.

Проте вже в XIX – поч. XX ст. дослідники зазначають про соціальну замкненість «околичної» шляхти, «у шлюбі ... не меншу роль відіграє сословіє», «шляхтич завжди

ворогував з мужиком: «У мужика не така кров – густа вона». Так, упродовж XVIII ст. відбулися зміни у свідомості «околичної» шляхти, що позначилося на їхньому ставленні до «посполитих». Це було результатом посилення усвідомлення своєї станової приналежності впродовж другої пол. XVII ст. – пер. пол. XVIII ст. Як зазначає В. Балущок, належність до шляхетської верстви, існування якої пов'язувалося з Польщею, вела до усвідомлення всією українською шляхтою власної причетності до польської політико-культурної сфери [2, с. 13]. Але В. Антонович наводить факти участі «околичної» шляхти на сторонні козацьких військ [1, с. 48]. Однак зазначимо, що виходець із середовища «околичної» шляхти, майбутній гетьман Іван Виговський на початку Хмельниччини був у польському війську і воював проти козаків. Так само Олександр Бех «із самого початку козацьких війн, ніс службу в польському війську» [1, с. 54].

Мусимо відмітити політичний розкол у середовищі «околичної» шляхти Заушшя, який був притаманний для всієї території України. Під час війни одні шляхтичі за допомогою грабунку хотіли збагатися за рахунок інших. Так, 26 червня 1688 р. Родіон Дідківський разом із козаками присвоїли землі та борті, викопав із землі цінності та побив Олександра Беха [1, с. 248]. Водночас «заушани» спільно протистоять загрозі зі сторони держателів овруцького замку. Ідея станової єдності та спільна загроза, примирили колишніх ворогів серед шляхти. Але для примирення шляхти та «посполитих» селян не було ніяких передумов. Із поч. XVIII ст. у регіоні зникають копні суди, на яких рішення приймали збори (копа) незалежно від соціальної приналежності їх членів, що було свідченням відносної юридичної рівності двох станів [1, с. 44].

Після захоплення Правобережної України Російською імперією 3 січня 1795 р – третій розподіл Речі Посполитої. Процес інкорпорації цих земель позначився на суспільному становищі дрібної шляхти, до якої і відносилися жителі «околиць». Процес декласації правобережної шляхти, що проходив більше як півстоліття, не оминув рід Бехів. Ці події висвітлені в працях В. Тимошенка [13] та Д. Бовуа [3], тому не будемо на них акцентувати увагу. Зазначимо, що Бехи зібрали докази свого дворянського походження, які склали 540 аркуші [8]. Проте за ними не було визнано дворянських прав і 1844 р. шляхтичі Бехи були переведені в стан міщан [8, с. 527]. Хоча відповідно чинного законодавства Бехи, як інші представники «околичної» шляхти, мали право на дворянство.

Потрібно зазначити, що процеси пов'язані з декласацією шляхти, особливо не вплинули на культурну ідентичність «околиць», що формувалася впродовж п'яти століть. Як зазначають дослідники, шляхта в XIX – поч. XX ст. в економічному відношенні не відрізнялася від селян. Зокрема, М. Вербицький писав, «що із цих дворян Заушських ледь набереться 50 чоловік, які рівнем освіти і життя відповідали званню дворянина; інші ні чим не відрізняються від простих селян» [6]. На нашу думку, такі узагальнення є дещо поверховими і не відображають всієї складності культурно-побутового розвитку «околичної» шляхти та села Бехи.

Отже, історичний розвиток села Бехи, що розпочинається в XV ст., пов'язаний із «околичною» шляхтою. Впродовж тривалого часу ця верства зберігала спадковість історичних традицій, притаманних етнічній історії українців, але мала особливості суспільного поступу. По-перше, попри місцеве походження, шляхта містила в своє середовище інші етноси, хоча вони були асимільовані українцями. По-друге, на поч. XVIII ст. жителі «околиць» перетворюються на соціально замкнену групу. По-третє, намагається підкреслити своє привілейоване становище. По-четверте, шляхта на відміну від поліського селянства могла знайомитися з культурою інших етносів (їздили в Орду, спілкувалися з поляками, литовцями та іншими національностями).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Содержание актовъ объ околичной шляхте / В. Антонович // Архивъ Юго-западной Россіи. – Том I – Часть – 4. Киевъ. Типографія Е.Федорова. 1897 г. – С. 1–62.

2. Балушок В. Українська шляхта між польським та українськими етносами / В. Балушок // НТЕ. – 2007. – № 6. – С. 11–25.
3. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831 – 1863). / Д. Бовуа / пер. з франц. Зоя Борисюк. – К.: Інтел, 1996. – 416 с.
4. Брицун-Ходак М. Літописна земля Древлян. Археологія. Історія. Культура / М. Брицун-Ходак. – Коростень. – 362 с.: іл.
5. Васянович О. З минулого шляхти околичної Центрального Полісся / О. Васянович // Берегиня – К., 2004. – №3. – С. 55–65.
6. Вербицкий Н. Описание Овруцкого уезда и его достопримечательностей / Н. Вербицкий // Волынские губернские ведомости. – Житомир. – 1854. – № 13.
7. Грушевський М. Барская Околичная шляхта до к. XVIII в. Етнографический очерк / М. Грушевский // Киевская старина. – К., 1897 – Т. LVII. – С. 260 – 277.
8. Дело Волынского дворянского депутатского собрания о дворянском происхождении рода Бехов // Державний архів Житомирської області. – Ф. 146, оп. 1, спр. 841, 540 арк.
9. Звіздецький Б. Археологічні дослідження в північно-східних районах Житомирського Полісся (матеріали та дослідження до археологічної карти області: Коростенський, Овруцький і Народицький райони) / Б. Звіздецький. – Коростень, 2008. – 80 с.: іл.
10. Клепатский П. Очерки по истории киевской земли. Литовский период / П. Клепатский. – Одесса: «Техник», 1912. – 600 с.
11. Пономар Л. Іще недавно на землі Древлян / Л. Пономар // Українська культура. – К., 2002. – № 3. – С. 28–29.
12. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н.Теодорович. – Почаев, 1888. – Т. 1. – 450 с.
13. Тимошенко В. У лещатах двоголового орла (Овруцька околична шляхта XIX – на початок XX ст.) / В.Тимошенко // Українознавство. – К., 2009 – № 2. – С. 55–59.
14. Томашевський А. Населення Східної Волині (V – XIII ст. н. е) (система заселення, екологія, господарство) / А. Томашевський. Дис. на здобуття ступення к.і.н. 07.00.06, археологія. – К., 1993.
15. Червяк К. Килимарство на Коростенщині / К.Червяк // Краєзнавство. – Харків, 1929 – № 3–10. – С. 19–40.
16. Червяк К. Шляхта околиць на Коростенщині / К. Червяк – Коростень, 1927.– 20 с.
17. Яковенко Н. Бояри-шляхта із Заушшя / Н. Яковенко // Старожитності. – К., 1991. – № 5. – С. 5–12.
18. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н. Яковенко – К.: Наукова думка, 1993. – 416 с.: іл.

REFERENCES

1. Antonovych V. Soderzhanie aktov ob okolichnoi shlyakhte / V. Antonovych // Arhiv Jugo-zapadnoi Rossii. – Tom I – Chast – 4. Kiev. Tipografiya E. Fedorova. 1897 g. – S. 1–62.
2. Balushok V. Ukrainska shlyakhta mizh polskym ta ukrainskym etnosamy / V. Balushok // NTE – 2007. – № 6. – S. 11–25.
3. Bovua D. Shlyakhtych, kripak i revizor. Polska shlyakhta mizh tsaryznom I ukrainskymu masamy (1831 – 1863) / D. Bovua / per. z frants. Zoya Borysuk. – K.: Intel, 1996. – 416 s.

4. Brytsun-Khodak M. Litopysna zemlya Drevlyan. Arheologiya. Istoriya. Kultura / M. Brytsun-Khodak. – Korosten. – 362 s.: il.
5. Vasyanovych O. Z mynulogo shlyahy okolychnoi Tsentralnogo Polissya / O. Vasyanovych // Beregynya – K., 2004 – № 3. – С. 55–65.
6. Verbitskiy N. Opisanie Ovrutskogo uezda i ego dostoprimechatelnostey / N. Verbitskiy // Volynskie gubernskie vedomosti. – Zhytomyr. – 1854. – № 13.
7. Grushevskiy M. Barskaya Okolichnaya shlyahta do k. XVIII v. Etnograficheskiy ocherk / M. Grushevskiy // Kievskaya starina. – K., 1897. – T. LVII. – S. 260 – 277.
8. Delo Volynskogo dvoryanskogo deputatskogo sobraniya o dvoryanskom proishozhdenii roda Bekhov // Derzhavnyi arhiv Zhytomyrskoi oblasti. – F. 146, op. 1, spr. 841, 541 ark.
9. Zvizdetskiy B. Arheologichni doslidzhennya v pivnichno-shidnyh raionah Zhytomyrskogo Polissya (materialy ta doslidzhennya do arheologichnoi karty oblasti: Korosten'skiy, Ovrutskiy i Narodytskiy rajony) / B. Zvizdetskiy. – Korosten', 2008. – 80 s.: il.
10. Klepatskiy P. Ocherki po istorii kievskoj zemli. Litovskij period / P. Klepatskiy. – Odessa: «Tehnik», 1912. – 600 s.
11. Ponomar L. Ishche nedavno na zemli Drevlyan / L. Ponomar // Ukrainska kultura. – K., 2002. – № 3. – S. 28–29.
12. Teodorovych N. Istoriko-statisticheskoe opisanie tserkvey i prihodov Volynskoi eparhii / N. Teodorovych. – Pochaev, 1888. – T. 1. – 450 s.
13. Tymoshenko V. U leshyatah dvoglavogo orla (Ovrutska okolychna shlyahta XIX – na pochatok XX st.) / V. Tymoshenko // Ukrainoznavstvo. – K., 2009 – № 2. – С. 55–59.
14. Tomashevskiy A. Naselennya Shidnoi Volyni (V – XIII st. n. e.) (systema zaselennya, ekologiya, gospodarstvo) / A. Tomashevskiy. Dys. na zdobuttya stupenya k.i.n. 07.00.06, arheologiya. – K., 1993.
15. Chervyak K. Kylymarstvo na Korosten'shyni / K. Chervyak // Kraeznavstvo. – Kharkiv, 1929. – № 3–10. – С. 19–40.
16. Chervyak K. Shlyahta okolyshnya na Korosten'shyni / K. Chervyak – Korosten, 1927. – 20 s.
17. Yakovenko N. Boyary-shlyahta iz Zaushshya / N. Yakovenko // Starozhytnosti. – K., 1991. – № 5. – S. 5–12.
18. Yakovenko N. Ukrainska shlyahta z kintsya XIV do seredyny XVII st. (Volyn i Tsentralna Ukraina) / N. Yakovenko – K.: Naukova dumka, 1993. – 416 s.: il.

Бех Н. Историческое развитие «околичной» шляхты села Бехи Коростенского района Житомирской области: формирование социально-культурных особенностей (XV – нач. XX в.).

Статья посвящена истории «околичной» шляхты села Бехи, которая в течение трёх веков боролась за свои права, защищала православие, выступала против окатоличивания. Шляхта длительное время сохраняла наследственность исторических традиций, свойственных этнической истории украинцев. В работе проанализированы археологические и исторические источники возникновения села Бехи. На основе современных исторических исследований, архивных и фольклорных материалов сделана попытка определить этническую принадлежность основателя рода Бехов и других шляхетских семей Заушья. Освещен процесс превращения русско-литовского боярства в шляхту после Люблинской унии 1569 г. Показаны изменения в отношении «околичной» шляхты к другим общественным станам, произошедшие в течение второй половины XVII – в начале XVIII вв., которые привели к социальной замкнутости шляхты.

Ключевые слова: Бехи, «околичная» шляхта, бояры, Заушье, этническая принадлежность, социальная замкнутость.

Bekh M. The historical development of «neighbouring» gentry of Bekhy village of Korosten' district of Zhytomyr region: the formation of social and cultural peculiarities (XV – the beginning of the XX c.).

The article is devoted to the history of «neighbouring» gentry of Bekhy village, which has been fighting for its rights, defending orthodoxy, protruding against the catholics for three centuries. The gentry kept the heredity of historical traditions inherent for Ukrainian's ethnic history for a long time. The archeological and historical sources connected with the appearing of Bekhy village are analysed in the work. The attempt to determine the ethnic appliance of the founder of Bekhy and other gentry families of Zaushshya is made on the base of the modern historical researches, archival and folklore materials. The process of converting of Russian-Lithuanian boyards to gentry after the Union of Lublin in 1569 is explained. The changes in the attitude of «neighbouring» gentry to the other social states that occurred during the second half of the XVII – the beginning of the XVIII c. And led to social reticence of the gentry are shown.

Keywords: Bekhy, «neighbouring» gentry, boyards, Zaushshya, ethnic appliance, social reticence.

Одержано 12.02.2014.

Тетяна Соловйова,
Олеся Ткаченко
(Переяслав-Хмельницький)

СУКОННЕ ВИРОБНИЦТВО ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядається суконне виробництво Волинської губернії у першій чверті ХІХ ст., зокрема становлення суконної мануфактури. Дослідження спрямоване на визначення особливостей економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії. Взято до уваги саме розвиток Волинської губернії, її особливості та проблеми у першій чверті ХІХ ст.

Метою статті є дослідження економічного розвитку Волинської губернії у дореформений період.

При написання статті були використанні такі методи як: історичний, хронологічний, аналізу праць дослідників та порівняння.

Дослідивши та проаналізувавши всі використані джерела, слід зазначити, що на розвиток суконного виробництва у Волинській губернії негативно впливали феодальні відносини Російської імперії. Це породжувало низку проблем: обмежений ринок збуту, нестача висококваліфікованих робітників та непродуктивне використання ткацьких і прядильних машин. Розвиток мануфактурної промисловості значною мірою визначався становищем села, соціальним складом селянства. Аграрні умови мали вплив на соціальний склад мануфактури, її економічну природу.

Ключові слова: промисловість, мануфактура, сукно, спеціалізація, підприємства, сировина.

Визначне місце в розвитку товарного виробництва належало промисловості. Відділяючись від землеробства, промисловість, з одного боку, створювала для нього ринок (сировину для підприємств і продукти харчування для населення, зокрема, міст), з іншого – забезпечувала через ринок сільське населення своїми товарами. Зростання промислового виробництва було одним із визначальних факторів розкладу феодального способу виробництва, розхитування властивого йому натурального господарства.

Одним із важливих напрямів історичних досліджень є вивчення сутності та перебігу економічних процесів та їхніх взаємозв'язків в існуючих у минулому соціально-економічних системах. Тому актуальним нині є дослідження економічного розвитку українських земель у дореформений період в одній із губерній Російської імперії – Волинській. Промисловий розвиток Волині мав свою специфіку, тому цій проблемі присвячені наукові розвідки істориків, економістів, краєзнавців, зокрема І.О. Гуржія, Т.І. Дерев'янкіна, Г.Д. Казьмирчука, Т.М. Соловйової, А.Г. Філінюк [1-3, 6].

Промисловий розвиток Правобережжя має цілий ряд особливостей, найістотнішими з яких були співіснування дрібних селянських промислів і підприємств мануфактурного типу з поступовим перетворенням їх у машинну індустрію, значний вплив купецького капіталу, застосування кріпосної праці у великому промисловому виробництві. Для першої чверті ХІХ ст. характерним було збільшення кількості вотчинно-поміщицьких мануфактур (фабрик і заводів), поява нових галузей промисловості, поширення селянських промислів.

Нові явища особливо виразно проявились у мануфактурному виробництві, яке розвинулося на базі дрібних селянських промислів і міського ремесла. Поширення мануфактур у різних регіонах України було характерним ще для ХVІІІ ст. Проте вони не відразу набували капіталістичного характеру. В умовах панування натурального господарства існувало багато

мануфактурних кустарно-кооперативних підприємств, де всі виробничі процеси здійснювалися лише на основі підневільної праці, що значною мірою обмежувало зростання мануфактурного виробництва.

На Правобережжі діяла певна кількість промислових підприємств, які одночасно використовували кріпосну та вільнонайману працю. Ці заклади мали змішаний характер і свідчили про перехідний етап від феодального виробництва до капіталістичного.

Новою в промисловості України була мануфактура з цілою системою експлуатації праці найманих робітників. Вона виникла в результаті розкладу дрібного товарного виробництва і підпорядкування його капіталові. Саме така мануфактура впливала на процес ломки феодальних відносин і заміни їх буржуазними.

На відміну від капіталістичної, вотчинна мануфактура утворилася внаслідок втягування в товарно-грошові відносини господарств феодалів, монопольного володіння феодалів робочою силою, а також наявності у селян необхідних навиків виконання мануфактурних робіт. Поява і зростання великих мануфактур, вкладання у їх будівництво і розвиток значних коштів, свідчили про формування нового типу підприємств, капіталістичних за своїм характером.

Тогочасні мануфактурні та фабрично-заводські підприємства Правобережної України поділялися на два типи: капіталістичні і феодально-кріпосницькі. До перших належали підприємства, що перебували у власності купців, міщан і селян, а до других – поміщицькі, вотчинно-посесійні та державні. Названі типи промислових підприємств мали суттєві відмінності. Якщо на підприємствах першого типу застосовувалася вільнонаймана праця, то на підприємствах другого типу – кріпосна, примусова. Якщо на перших існувала договірна заробітна плата, то на других її або зовсім не було, або вона мала примусову форму. Капіталістичні підприємства працювали для широкого ринку, а феодально-кріпосницькі – значною мірою для задоволення потреб казни і маєтку.

Створенню поміщиками підприємств сприяв, по-перше, невисокий рівень розвитку продуктивних сил, по-друге, наявність «дармової» робочої сили та власної сировини і, по-третє, протекціоністська політика царського уряду. Поміщицьке підприємство набрало значного поширення в тих галузях промисловості, для яких основна частина сировини вироблялась у власному господарстві, і де протягом тривалого часу зберігалася примітивна техніка.

Купецько-селянські мануфактури, фабрики і заводи базувалися на найманій праці, використовуючи передову на той час техніку і технологію зокрема, використання сили вітру. Розвиток мануфактурної промисловості значною мірою визначався становищем села, соціальним складом селянства. Аграрні умови мали вплив на соціальний склад мануфактури, її економічну природу.

До найпоширеніших галузей Правобережної України в цілому, і Волинської губернії зокрема, належить суконне виробництво, яке було значним за обсягом споживчої сировини і виробленої продукції. Основою суконної галузі були поміщицькі підприємства, що зумовило широке використання тут кріпосної праці. Проникнення капіталу у сферу кріпосного режиму породжувало своєрідні форми мануфактури (посесійні і вотчинні), в економічному устрої яких елементи кріпосництва були дуже сильними (посесійні мануфактури), або взагалі переважали (вотчинні мануфактури). Посесійна мануфактура – це різновид феодалізованої мануфактури, в межах якої капіталістичні методи експлуатації тісно перепліталися з кріпосницькими. Характерною особливістю посесійних мануфактур є те, що, будучи спочатку державними і потрапляючи потім до рук приватних власників, вони так обростали селами, що поступово перетворювалися у вотчинні, або просто кріпосні.

Досліджуючи мануфактурну промисловість Волині на початку XIX ст., слід відзначити, що вона майже цілком була розташована в сільській місцевості. У селах знаходилася більшість підприємств і вони давали основну масу продукції. Питома вага міст у мануфактурному виробництві була незначною.

Вотчинні мануфактури розміщувалися, головним чином, у землеробських селах, що входили до складу поміщицьких маєтків. Вотчинні мануфактури, як правило, орієнтувалися

на державний ринок, тому що вони не були спроможними конкурувати на вільному ринку. До 1809 р. до власників мануфактур вживалися примусові заходи, тому що мануфактуристи іноді ухилялися від поставок казни і реалізовували свою продукцію на вільному ринку. Так, з 1801 р. державним і зобов'язаним поміщицьким підприємствам заборонялося виробляти тонкі сукна. У 1805-1807 рр. попит на сукно збільшився, а задовольнити його комісаріат не міг. У зв'язку з цим було видано указ від 26 червня 1808 р., який зобов'язував вотчинників провести додаткову розверстку і надалі фарбувати сукно тільки в зелений колір. У випадку порушення заборони на торгівлю армійським сукном карати не тільки тих, хто продає, а й тих, хто купує. Правда, царський уряд вживав деяких заходів і для заохочення підприємців, зокрема, їм видавалися позики, а з 1808 р. дозволялося купувати селян [4, с. 56-57].

Запроваджені заходи не розв'язували питання забезпечення казни сукном, тому уряд змушений був наприкінці 1809 р. частково ліквідувати примусову регламентацію і надати суконній промисловості деяку господарську самостійність. Указом від 21 жовтня 1809 р. дозволялася (поки що з обмеженнями), торгівля сукном на вільному ринку. Мануфактури щорічно, після виконання державних поставок, одержували право вільно продавати всю продукцію, вироблену понад поставок. Підприємства, що засновувалися після 1809 р., одержували таке право тільки за умови обов'язкової щорічної поставки не менше 400 аршинів від кожного верстата. У 1810-1811 рр. були дещо полегшені умови здачі армійського сукна в казну. Маніфестом від 1 листопада 1810 р. встановлювалися нові позички. Мануфактуристи, які виявили бажання поставляти вироби понад затверджені для них норми, могли одержувати позики «за кожні 1000 аршинів по 3000 крб. на 10 років без процентів» [4, с. 57].

Головним у новій системі заходів було те, що в певних межах допускалася вільна торгівля. У 1816 р. останні обмеження щодо мануфактур були зняті. За указом від 13 липня 1816 р. підприємці звільнилися від обов'язкових поставок казни й одержали право вільної торгівлі своїми виробами. Так суконна промисловість почала розвиватися винятково на основі приватної ініціативи. Внаслідок цього через 6 років, у 1822 р., пропозиція вперше перевищила попит казни [2, с. 77]. Таким чином, була розв'язана проблема забезпечення державних замовлень на сукно.

Аналізуючи стан мануфактурної промисловості, слід зазначити, що у цей період виникає і ряд сукноткацьких підприємств, значна частина яких належала до розряду капіталістичних. Вони не вкладалися в межі вотчинних і посесійних мануфактур. Після скасування обмежень у 1816 р. слід було чекати, що капіталістичне виробництво зростатиме ще більшими темпами. Проте, цього не сталося, тому що поміщики довгий час монополюно володіли робочою силою і мали в своєму розпорядженні сировину і паливо. Крім того, на вотчинне виробництво не впливали майже ніякі тарифи. Спеціалізуючись переважно на армійському сукні, поміщики одержували субсидії, мали гарантований збут у казну.

Суконна промисловість Волинської губернії мала особливості: характеризувалася переважно дрібними підприємствами. Волинь була головним центром капіталістичного суконного виробництва України. У 1804 р. в губернії було 4 суконні мануфактури. У 1805 р. їхня кількість залишається такою ж. Це були підприємства капіталістичного типу з 330 найманими робітниками. Маючи 21 верстат, вони давали на рік 27 352 аршини продукції, в основному армійського сукна (23 267 аршинів) [4, арк. 11, зв. – 12].

До 1808 р. суконні фабрики Волині не привертали до себе особливої уваги. 26 і 30 червня 1807 р. у доповіді губернатора говорилося про «посилення вичинки солдатського сукна» і особлива увага зверталася на «згуртування мешканців Волинської губернії для зведення фабрик». Якщо раніше було 5 таких фабрик із 26 верстатами, то протягом 1808 р., особливо з вересня місяця відкриті такі заклади: в Житомирському повіті – полотняний дім на три верстати, у м. Рівному – євреєм Магдоною Шмуліовичем Барманом на три верстати, у Ровенському повіті – поміщиком Ю. Валевським на один верстат, у тому ж Ровенському

повіті – іноземцем Посином на один верстат та міщанином Нейманом Лейхровичем Чацьким на три верстати, в Заславському повіті – поміщиком Добровольським на один верстат, у Володимирському повіті – поміщиком Страйновським на шість верстатів [5, арк. 127, зв. –128].

Крім цих невеликих закладаються більш значні підприємства. Зокрема, у Новоград-Волинському повіті таємним радником сенатором графом Нелинським закладається підприємство на 140 верстатів, у місті Новгород-Волинську – міщанином Генбельманом на 10 верстатів; у місті Житомирі при «будинку суспільного презирства – на 4 верстати»[5, арк. 128]. Передбачалося, що ці фабрики до 1810 р. повинні випускати до 78 000 аршинів сукна [5, арк. 129].

У 1809 р. мануфактури по виробництву сукна розташовувалися вже в Житомирському повіті (с. Озадівка), Луцькому (м. Домбровиця), Новоград-Волинському (с. Велика Романівка, Корець), Острозькому (с. Гоща), Ровенському (с. Березне).

У 1812 р. кількість мануфактур по виробництву сукна збільшується і географія їх розташування змінюється. Так, мануфактури з'являються у Володимирському повіті (м. Горохів), Житомирському (с. Іванків, м. Івниця), Острозькому (с. Симонів, с. Тудорів), Ровенському (м. Горінград, с. Деражне, с. Коростянин, с. Самостріли, с. Сінне, с. Устя).

У 1816 р. у Волинській губернії вже налічувалося 40 суконних мануфактур. У 1823 р. до існуючих додалися нововідкриті в м. Заславлі, селах Антонінах, Підлужному.

У 1823 р. на загальному фоні виділялася Корецька мануфактура спадкоємців князя Й. Чорторійського, на якій вироблялося 21 311 аршинів сукна. Ровенська мануфактура виробляла 66 000 аршинів сукна, а чотири підприємства князя Сангушка – 77 129 аршинів. Із 31 підприємства губернії капіталістичний характер носило 20, на них виробляли 132 901 аршинів сукна, або 51 % загального обсягу виробництва. Із загального обсягу виробництва капіталістичних підприємств України майже 60 % припадало на Волинську губернію. До кінця першої чверті XIX ст. Волинь займала одне з перших місць у мануфактурному виробництві України [5, арк. 130].

Отже, аналіз суконної мануфактурної промисловості Волинської губернії у першій чверті XIX ст. свідчить про негативний вплив на цю галузь феодальних відносин: не вистачало вільнонайманих робітників, ринок збуту був обмежений, прядильні і ткацькі машини використовувалися непродуктивно. Машинному виробництву потрібні були висококваліфіковані кадри, яких не було в достатній кількості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І.О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1954. – 452 с.
2. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. / Т.І. Дерев'янкін. – К.: Наукова думка, 1960. – 127 с.
3. Казьмирчук Г.Д. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття / Г.Д. Казьмирчук, Т.М. Соловійова. – К.: ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998. – 174 с.
4. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (РДІА): Ф. 1290 – Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел: Оп.1. – Спр.4. О поставках в казну армейского сукна жителями Вольнской губернии. – 35 арк.
5. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (РДІА): Ф. 1281 – Совет Министров внутренних дел: Оп.11, 1804-1810. – Спр.31. Отчет о состоянии Вольнской губернии. – 235 арк.
6. Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XX століття: тенденції розвитку і соціальної трансформації: наукове видання / А.Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – 728 с.

REFERENCES

1. Hurzhiy I.O. Rozklad feodalno-kriposnytskoyi systemy v silskomu hospodarstvi Ukrayiny pershoi polovyny XIX st. / I.O. Hurzhiy. – K.: Naukova dumka, 1954. – 452 s.
2. Derevyankin T.I. Manufaktura na Ukrayini v kintsi XVIII – pershiy polovyni XIX st. / T.I. Derevyankin. – K.: Naukova dumka, 1960. – 127 s.
3. Kazmyrchuk H.D. Sotsialno-ekonomichnyy rozvytok Pravoberezhnoyi Ukrayiny v pershiy chverti XIX stolittya / H.D. Kazmyrchuk, T.M. Solovyova. – K.: TOV «Mizhnar. fin. ahentsiya», 1998. – 174 s.
4. Rosiyskyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv u Sankt-Peterburzi (RDIA): F. 1290. – Tsentralnyy statisticheskiy komitet Ministerstva vnutrennikh del: Op.1. – Spr.4. O postavkakh v kaznu armeyskogo sukna zhitelyami Volynskoy gubernii. – 35 ark.
5. Rosiyskyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv u Sankt-Peterburzi (RDIA): F. 1281. – Sovet Ministrov vnutrennikh del: Op.11, 1804-1810, spr. 31. Otchet o sostoyanii Volynskoy gubernii. – 235 ark.
6. Filinyuk A.H. Pravoberezhna Ukrayina naprykintsi XVIII na pochatku XX stolittya: tendentsiyi rozvytku i sotsialnoyi transformatsiyi: naukove vydannya / A.H. Filinyuk. – Kamyanets-Podilskyy: Aksioma, 2010. – 728 s.

Соловйова Т., Ткаченко О. Суконное производство Волынской губернии в первой четверти XIX века.

В статье рассматривается суконное производство Волынской губернии в первой четверти XIX в., в частности становление суконной мануфактуры. Исследование направлено на определение особенностей экономического развития украинских земель в составе Российской империи. Принято во внимание именно развитие Волынской губернии, ее особенности и проблемы в первой четверти XIX в.

Целью статьи является исследование экономического развития Волынской губернии в дореформенный период.

При написании статьи были использованы такие методы как: исторический, хронологический, анализу трудов исследователей и сравнения.

Исследовав и проанализировав все использованные источники, следует отметить, что на развитие суконного производства в Волынской губернии отрицательно влияли феодальные отношения в Российской империи. Это породило ряд проблем: ограниченный рынок сбыта, недостаток высококвалифицированных рабочих и непродуктивное использование ткацких и прядильных машин. Развитие мануфактурной промышленности в значительной степени определялось положением села, социальным составом крестьянства. Аграрные условия имели влияние на социальный статус мануфактуры, ее экономическую природу.

Ключевые слова: *промышленность, мануфактура, сукно, специализация, предприятия, сырье.*

Solovyova T., Tkachenko O. Cloth Volyn province production in the first quarter of XIX century.

This article deals with the production of cloth in Volyn province in the first quarter of the nineteenth century, in particular the formation of cloth manufacture. The research aimed at determination peculiarities of the economic development of Ukrainian lands as the part of Russian Empire. The development of Volyn province, its characteristics and problems in the first quarter of the nineteenth century are taken into consideration.

The aim of the article is investigation of economic development of Volyn province in the pre-reform period.

By writing the article we used such methods as historical, chronological, analysis of research work and comparison.

Having examined and analyzed all sources used, it should be noted that there was negative influence on the development of cloth manufacture in the Volyn province, produced by feudal relations in Russian Empire. This led to a series of problems, such as limited market , lack of skilled workers and unproductive use of weaving and spinning machines. The development of the manufacturing industry was largely determined by the position of the village, the social structure of the peasantry. Agricultural conditions had influence on the social structure of manufactory, its economic nature.

Keywords: *industry, manufactory, cloth, specialization, enterprises, raw stuff.*

Одержано 26.03.2014.

Олена Колибенко,
Олександр Колибенко
(Переяслав-Хмельницький)

«ШУКАННЯ» ГНАТА СТЕЛЛЕЦЬКОГО: ТОНКА МЕЖА МІЖ «ПОДВИЖНИКОМ» І «ШКІДНИКОМ»

Серед діячів української археології та музейної справи 20-х рр. ХХ ст. Гнату Яковичу Стеллецькому належить особливе місце. На відміну від багатьох українських археологів та музеєзнавців тієї доби, його ім'я було повернуте із забуття ще на початку 60-х рр. ХХ ст. Археолог, спелеолог та музеєзнавець Г.Я. Стеллецький сорок років присвятив пошукам бібліотеки Івана Грозного. Ім'я Г.Я. Стеллецького добре відоме будь-якому досліднику, краєзнавцю чи аматору, який цікавиться проблемами археології та історії Москви, особливо Москви «підземної». Разом з тим, інформаційні ресурси дуже мало повідомляють про український період активної діяльності Г.Я. Стеллецького (1918–1923 рр.).

Метою даної статті є спроба визначити місце Г.Я. Стеллецького у розвитку вітчизняної археології та музеєзнавства, скориставшись у якості джерел, у першу чергу, опублікованими та неопублікованими документами з наукового архіву Інституту археології НАН України та Лубенського краєзнавчого музею. Розглянуто його діяльність на території України у 1918–1923 рр. У цей період Г.Я. Стеллецький жив у Києві та Лубнах. У Лубнах він заснував краєзнавчий музей, який існує досі, а також створив низку наукових товариств. Під егідою цих товариств у важких умовах Громадянської війни він проводив археологічні експедиції на території України, практично не залишивши звітної документації й зробивши низку поверхових висновків.

Ключові слова: Г.Я. Стеллецький, археологічні пам'ятки, Лубенський краєзнавчий музей, ВУАК.

У 2008 р. ТК «Цивілізація НЭО» було знято й продемонстровано на 1 каналі Російського телебачення (ОРТ) документальний фільм «Игнатий Стеллецкий» у серії «Гении и злодеи XX века» [40]. У анотації до цього фільму зазначалось: «18 января 1949 года Игнатий Стеллецкий вышел из своего дома, сделал несколько шагов и... потерял сознание.

Очнулся он только на следующий день в больничной палате. Сознание возвращалось медленно, и мучительнее всего были мысли о каком-то тайнике в бесконечном подземном лабиринте...

Игнатий Яковлевич Стеллецкий, историк, археолог, первый отечественный спелеолог (пещеровед), всю свою жизнь был одержим одной идеей, всю жизнь он посвятил ее осуществлению. Сорок лет он искал библиотеку Ивана Грозного. Его называли мечтателем, фанатиком, неистовым кладоискателем. Над ним смеялись, ему мешали. А он искал, несмотря ни на что. Гражданская война, революция, происки чиновников, – все было против него. Но Стеллецькому все-таки удалось вплотную подойти к разгадке «великого искомого». Осенью 1934 года поисковые работы были близки к завершению. Но 1 декабря был убит С. Киров, а 3 декабря Стеллецького отстранили от работ в подземельях Кремля...

В конце жизни Стеллецкий собрал все свои записки в три тома с надеждой, что когда-нибудь они будут изданы. После смерти ученого третий том, самый важный, таинственно исчез...» [42].

З анотацією до названого фільму перегукується й інформація про Г.Я. Стеллецького, наявна у мережі «Інтернет». Вона знаходиться там не лише у «Вікіпедії» [39], але й на численних сайтах типу «Старинная Москва», сайтах спелеологів, диггерів тощо [36; 38; 41].

Наявна на цих сайтах інформація про Г.Я. Стеллецького зображує його таким собі «гуру» підземників («воинствующий подземник»), «першим російським диггером» у сучасному розумінні цього слова. Про значний інтерес до особи Г.Я. Стеллецького на сучасному етапі свідчить дискусія навколо виявлення його могили. Як відомо, його було поховано у листопаді 1949 р. на Ваганьківському кладовищі у Москві. Спроби розшукати його могилу, здійснені восени 1989 р., виявились марними. На тому місці, де, за свідченням очевидця, ще у 1981 р. знаходилось ледь помітне підвищення з похиленим хрестом, були вже нові поховання. Між тим, за твердженням членів «Товариства некрополістів», точна інформація про місцезнаходження могили Г.Я. Стеллецького була в архівах Ваганьківського кладовища й пізніше була занесена до електронної бази некрополя. Весною 2010 р. в мережі «Інтернет» з'явилась інформація про знахідку могили Г.Я. Стеллецького на 37-й ділянці Ваганьківського кладовища одним з членів «Товариства некрополістів» [37]. Зазначалось, що могила знаходиться у дуже занедбаному стані й потребує негайного відновлення. Також наводилось її фото. Згідно з цією інформацією, під шаром сміття та землі на могилі було знайдено фотографію Г.Я. Стеллецького, яка, начебто, відвалилася з хреста. Оскільки на той час загальнодоступних офіційних підтверджень факту знахідки могили наведено не було, виникла версія про фальсифікацію могили самими некрополістами (на занедбану могилу була прикріплена штучно «зістарена» табличка з іменем та датами життя Г.Я. Стеллецького) [34].

Однак, 25 липня 2011 р. РІА «Новости» повідомило, що у суботу 30 липня 2011 р. на Ваганьківському кладовищі у Москві відбудеться урочисте відкриття пам'ятника на могилі Г.Я. Стеллецького, видатного археолога й історика, одного з основоположників диггерівського руху в Росії. Бронзовий барельєф на могилі Г.Я. Стеллецького було відкрито у рамках програми громадського патронату над похованнями відомих людей при безпосередній участі «Товариства некрополістів», «Диггерів Москви» та інших громадських організацій, а також правнука Г.Я. Стеллецького (від першого шлюбу – з Ганною Супруненко) Івана Григор'єва – київського художника, автора цього барельєфу [32].

Отже, ім'я Г.Я. Стеллецького добре знайоме будь-якому досліднику, краєзнавцю чи аматору, що цікавиться проблемами археології та історії Москви, особливо Москви «підземної». Разом з тим, наведені вище інформаційні ресурси практично нічого не повідомляють про «український» період активної діяльності Г.Я. Стеллецького (1918–1923 рр.). Як правило, вони містять про це два стандартних речення: «После начала Октябрьской революции и Гражданской войны, Стеллецкий оказался на Украине. С 1918 года он – профессор Украинского университета в Киеве, где читает курс археологии» [39].

Метою даної статті є спроба визначити місце Г.Я. Стеллецького у розвитку вітчизняної археології та музеєзнавства, скориставшись у якості джерел, у першу чергу, опублікованими та неопублікованими документами з наукового архіву Інституту археології НАН України та Лубенського краєзнавчого музею.

Серед діячів української археології та музейної справи 20-х рр. ХХ ст. Гнату Яковичу Стеллецькому належить особливе місце. На відміну від багатьох українських археологів та музеєзнавців тієї доби, його ім'я було повернуто із забуття значно раніше, ніж кінець 80-х рр. ХХ ст. – ще на початку 60-х рр. Сталося це, очевидно, у зв'язку із значним суспільним резонансом, який викликала в атмосфері «хрущовської відлиги» цікава науково-популярна книга Р.Т. Пересветова «Тайны выцветших строк» (1961 р., перевидання 1970 р.), три розділи якої (загалом близько 30 сторінок) були присвячені саме Г.Я. Стеллецькому [22]. Важливу роль у популяризації імені Г.Я. Стеллецького відіграла також публікація в центральній газеті «Неделя» (1962 р.) при підтримці головного редактора «Известий» О.І. Аджубея окремих розділів з неопублікованої на той час книги Г.Я. Стеллецького про пошуки бібліотеки Івана Грозного. Таким чином, ім'я Г.Я. Стеллецького стало відомим широкому загалу виключно у якості шукача бібліотеки Івана Грозного – фанатичної людини, що все своє свідоме життя присвятила пошукам цього «фантома». Насправді ж, тільки пошуками бібліотеки Івана Грозного багатогранна діяльність цієї непересічної особистості далеко не обмежувалась.

Нечисленні на сьогодні публікації, у яких вона висвітлена, відображають як широту наукових зацікавлень Г.Я. Стеллецького, так і неоднозначну оцінку його внеску у дослідження археологічної спадщини – від «подвижника» до «шкідника». Так, на думку Б.С. Ванцака та О.Б. Супруненка, «нам, сьогоднішнім, гріх було б забути «фанатичного й невтихомирного» Гната Яковича Стеллецького, який своєю діяльністю ніби завершив певний історичний цикл археолого-краєзнавчих розшуків на Лубенщині і Полтавщині Г.С. Кир'якова, Ф.І. Камінського, К.М. Скаржинської. Теперішньому часові теж, ой, як потрібні подвижники, і їм є кого брати за взірць» [4, с. 82]. Зовсім іншої думки дотримується московський дослідник, археолог Л.А. Беляєв: «В большинстве своем члены «Старой Москвы» имели к археологии мало отношения, а те, что как будто считали себя, среди прочего, археологами, – такие, например, как И.Я. Стеллецкий, – принесли ей больше вреда, чем пользы» [3, с. 46–47].

Однією з перших наукових публікацій про Г.Я. Стеллецького є невелика замітка Б.С. Ванцака, надрукована у тезах доповідей та повідомлень другого обласного науково-практичного семінару «Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины» під промовистою назвою: «И.Я. Стеллецкий: археолог, историк, романтик» [5].

У 1993 р. у видавництві «Московский рабочий» вийшла друком книга Г. Стеллецького «Мертвые книги в московском тайнике», де оповідалось про історію бібліотеки Івана Грозного та її пошуки [27]. Книга містила передмову Т. Белоусової [2] та післямову А. Амосова [1], у яких названі автори окреслювали основні віхи його життєвого шляху, акцентуючи увагу читачів на головній справі його життя – пошуку бібліотеки Івана Грозного. Цьому ж присвячено й ще одну книгу Г. Стеллецького «Поиски библиотеки Ивана Грозного», видану в Москві у 1999 р. [28].

Наступною працею про Г. Стеллецького є один із розділів цитованої вище невеликої монографії Б.С. Ванцака та О.Б. Супруненка, що висвітлює життєвий і творчий шлях кращих представників Лубенського осередку археологічного збиральництва кінця ХІХ – початку ХХ ст. Ця робота містить низку цікавих архівних документів про діяльність Г. Стеллецького, опублікованих уперше [4, сс. 71–82, 103–107].

У іншій своїй монографії, характеризуючи археологічну діяльність Лубенського музею К.М. Скаржинської, О.Б. Супруненко дає коротку характеристику пам'яткоохоронної та музейної роботи й археологічних досліджень Г.Я. Стеллецького, проведених ним на Полтавщині [30, сс. 55, 203, 240, 256].

Кілька близьких за змістом публікацій про археологічні дослідження Г.Я. Стеллецького у с. Суботіві на Чигиринщині опублікувала Н.В. Кукса [9; 10; 11; 12; 13; 14]. У одній з її публікацій було вміщено малюнок Г.Я. Стеллецького – «план поховання Богдана Хмельницького» [12, с. 17], вперше оприлюднений друком у невеличкій замітці О.В. Сидоренка та А.О. Супруненко [26].

Полтавський літературознавець П. Ротач присвятив Г.Я. Стеллецькому три розділи («А золото сховав чернець», «Печери під Лубнами і навколо», «У пошуках бібліотеки Грозного») свого невеликого нарису «Підземні ходіння Гната Стеллецького», де описав пошуки ним так званого «варязького скарбу», «лубенський» період його життя та «розшуки науковим способом бібліотеки Івана Грозного». Не підлягають сумніву два висновки, до яких прийшов П. Ротач: «Діяльність Г.Я. Стеллецького часу перебування в Україні ще належить вивчати» [24, с. 200]; «Діяльність вченого заслуговує окремої монографії» [24, с. 202].

Аналізуючи історичну долю поховання Богдана Хмельницького у Суботіві, антрополог С.П. Сегеда розглянув і перебіг та результати пошукових робіт Г.Я. Стеллецького, визнаючи, услід за Н.В. Куксою, що цей епізод його діяльності є «яскравим прикладом безвідповідального ставлення до серйозної наукової проблеми» [25, с. 111].

Черкаський археолог Т. Нераденко у 2012 р. опублікувала краєзнавче видання «Археология Чигиринщины», яке містить історію дослідження Чигиринського краю з початку ХІХ й до початку ХХІ ст. Розглядаючи археологічні дослідження початку 20-х рр. ХХ ст. у Чигирині та Суботіві, вона дає й стисло характеристику археологічної та

пам'яткоохоронної діяльності Г.Я. Стеллецького у цьому регіоні України. Ще раз до особи Г.Я. Стеллецького Т. Нераденко повертається у додатку до вищеназваної праці («Персоналії»), де є й невеликий нарис його життя та діяльності. У цьому нарисі вона наводить слова з передмови Т.М. Белоусової до вперше виданої у 1993 р. книги Г.Я. Стеллецького «Мертвые книги в московском тайнике». Т. Нераденко пише, що автор передмови «характеризує Г.Я. Стеллецького як людину, життя якої було яскраве, сповнене великої праці, у постійному доланні великих перешкод до наукової мети, життя, що проходило на зламі двох епох і не могло бути безпечним і легким» [21, с. 270].

На нашу думку, з цими висновками Т.М. Белоусової, як і П. Ротача, можна не тільки погодитись, а й доповнити їх. Хоч відомі нам наукові публікації про Г. Стеллецького вичерпуються наведеними вище працями, однак, навіть їх короткий огляд свідчить про те, що життя та діяльність цієї людини запросто могли б стати основою не тільки згаданого на початку публікації документального, але й повноцінного художнього пригодницького фільму.

Фонд Г.Я. Стеллецького (ф. 823) у Російському державному архіві літератури та мистецтва (РГАЛИ) містить достатньо багато інформації про його діяльність в Україні. В усякому випадку, серед його паперів там зберігаються близько двадцяти автобіографій та автобібліографій за 1918–1948 рр., спогади під українською назвою «Мої шукання», датовані 1934–1948 рр., а також щоденники за 1917–1949 рр. та маса інших документів (статті, лекції, нариси, записні книжки, листи) [35].

Як уже зазначалося, збереглося досить багато автобіографій Г.Я. Стеллецького. Власноручно переписану копію однієї з них, датованої 21 листопада 1923 р., надіслала з Москви у 1951 р. на прохання директора Лубенського краєзнавчого музею В. Буніної друга дружина Г.Я. Стеллецького М. Ісаєвич. Ця копія автобіографії, як і лист М. Ісаєвич до В. Буніної, датований 20 березня 1951 р., та доповідь на тему: «Кем был И.Я. Стеллецкий», прочитана на присвяченому його пам'яті засіданні, зберігаються у фондах Лубенського краєзнавчого музею (копії названих документів надав нам, на наше прохання, полтавський науковець В. Подрига, за що ми висловлюємо йому щиро подяку).

Отже, як свідчать ці документи, Гнат Якович Стеллецький народився 3 лютого (29 січня за ст. стилем) 1878 р. в с. Григорівка Олександрівського повіту Катеринославської губ. (нині – Запорізького р-ну Запорізької обл.) у духовній сім'ї. Ще у дитинстві разом з батьками переїхав у с. Балаклію Зміївського повіту Харківської губ. (нині м. Балаклія, районний центр Харківської обл.). Початкову освіту отримав у селі, середню – в Харкові, вищу – у Київській духовній академії, яку закінчив у 1905 р., захистивши дисертацію на першій учений ступінь – кандидата богослов'я. Тема дисертації: «Преобразование учебных заведений в 60-е годы XIX столетия». Після закінчення духовної академії Г.Я. Стеллецькому було запропоновано на вибір два місця служби – Америка чи Палестина. Він вибрав друге й був призначений викладачем історії та географії у російсько-арабську семінарію в Назареті. На одному кораблі з ним туди ж пливла й вихованка Лубенської жіночої гімназії та історичного відділу Одеських жіночих педагогічних курсів Ганна Супруненко – його майбутня дружина, яка мала викладати у м. Латгалії російську мову [4, с. 73]. Як свідчить у своїй автобіографії Г.Я. Стеллецький, «з р. 1905 мандрував з науковою метою по Ближньому Сходові: Балканах, Єгипту, Сирії й М. Азії, при чому біля двох років прожив в Назареті та Єрусалимі, уважно студіюючи з особна печерний світ» [31, с. 1]. Про цей же період у його житті М. Ісаєвич так написала у своїй доповіді: «Окончив ученье, он устремился в Палестину, как к источнику древностей, обильному многочисленными подземными тайнами. Там он произвел много исследований, отыскал таинственную крепость – пещеру Иотапаты, связанную с Иосифом Флавием, которую много ученых искали и не могли найти, пещеру Адуламы, столь же таинственную и труднодоступную.

В процессе этих работ он вполне осознал себя прирожденным археологом-подземником» [8, с. 1].

Повернувшись у 1907 р. до Росії, Г.Я. Стеллецький вступив на навчання до новоствореного Московського Археологічного Інституту, який закінчив у 1910 р. зі званням ученого археолога. У ньому ж він невдовзі став професором та дійсним членом Інституту, читав лекції по археології Сходу. Паралельно з навчанням у 1908 р. Г.Я. Стеллецький був прийнятий на службу до Московського архіву міністерства юстиції, працював у Церковно-археологічному відділі при Товаристві любителів духовної освіти, а також в Комісії з огляду та вивчення пам'яток старовини Москви та Московської єпархії. У 1907 р. він став дійсним членом Російського військово-історичного товариства, а у 1909 р. – Московського археологічного товариства. У тому ж році він став одним із засновників Комісії з вивчення старої Москви (товариство «Стара Москва»). Це було потрібно Г.Я. Стеллецькому в першу чергу для того, щоб мати «прапор» наукового товариства, під яким можна було б проводити свої дослідження [33].

У Московському архіві міністерства юстиції Г.Я. Стеллецький, окрім офіційних канцелярських обов'язків, займався збиранням інформації про пам'ятки старовини з території усієї Російської імперії. Одночасно, він брав участь у Археологічних з'їздах та проводив розкопки. В автобіографії він пише, що *«для Чернигівського провадив розкопки по дорученню і на кошти Д.Я. Самоквасова, могильників і городища в м. Снітині на Лубениціні, у р. 1908; для Новгородського з'їзду, по дорученню Моск. Археол. Тов-ва, на цвинтарі Київ-Софійського Собору і замку Вишневецького в м. Лубнях; для Псковського з'їзду – який не відбувся, – досліджував Прибалтику на кошти Моск. Археол. Т-ва»* [31, с. 1].

В «Трудах» XV Археологічного з'їзду, що відбувся у Новгороді в 1911 р., наведено стислий виклад його реферату «Підземна Росія», з яким він виступив на цьому з'їзді: *«Установив содержание понятия «подземная Россия», – всякого рода подземныя сооружения не ритуального характера, – референт отметил обидное равнодушие археологов к этого рода монументальным памятникам русской старины, в виду, особенно, большой их научной ценности. Воздерживаясь от преждевременных обобщений и выводов, референт ближайшею задачею своею ставит – накопление фактического материала в указанном направлении. Обрисовав кратко особенности и установив даты подземных ходов и находок в г.г. Полтаве, Киеве, Ковно, Пскове и др., референт подробнее остановился на обследованных им подземельях в г. Лубнах, оказавшихся средневековыми в строгом готическом стиле монастырскими погребами и в г. Смоленске, где, между прочим, открыт тайник в толще стены Ворониной башни. В Москве им открыты подземные ходы близ Новодевичьяго и Донского монастырей, тайники в Арсенальной и Никольской башнях и сделан свод литературы по вопросу о библиотеке Иоанна Грозного в подземельях Кремля. Референт коснулся также подземных памятников Новгорода, обследованных им за время Съезда. В св. Софии констатировано пять тайников в стене вверх по лестнице и один под спудом храма. Тайники имеют форму каменных мешков с оригинальным плитяным перекрытием на манер перекрытия погребального склепа в знаменитом Царском кургане г. Керчи. Два тайника имеют в полу правильныя отверстия в цементированныя углубления на подобие цистерн. Все тайники пусты. В подземельи собора, кроме такого же тайника, можно видеть три древних пола храма один над другим, с четвертым современным. Под Покровской башней обследовано величественное подземелье, которое Новгородские археологи ошибочно считали ходом под Волхов. В Борисоглебской башне найдены остатки губернского архива, перенесенного недавно в другое здание, при чем значительная доля его была сожжена в соседней нише стены.*

В заключение референт выразил надежду, что недалек тот час, когда отшумевшая слава великого города, слава политическая, возродится в новой громкой славе – археологической» [23, с. 111–112].

Однак, бажаної підтримки Г.Я. Стеллецький не дочекався, а член Комісії з вивчення старої Москви (товариства «Стара Москва») І.К. Ліндеман звинуватив його у тому, що він *«держает посылать археологов туда, куда раньше лишь каторжников посылали»*. У результаті,

досить швидко розчарувавшись у «Старій Москві», у лютому 1912 р. Г.Я. Стеллецький створює власне наукове товариство, яке мало спеціалізуватися головним чином на дослідженні підземних споруд – Комісію з вивчення підземної старовини – й стає її головою. У «Положенні» про цю Комісію зазначалось: «Комиссия ставит своей задачей выявление и изучение памятников подземной старины, то есть предметов первобытной и бытовой археологии, скрытых в недрах земли временем или волей человека. Но особенно комиссию интересуют всякого рода подземные сооружения, бытовые и военные, сохранившиеся в недрах территории России. В этом отношении во главу изучения ставятся комиссией связанные с подземными замковые и крепостные сооружения, валы, городища, курганы, всякого рода пещеры, погреба, ямины, оседания и провалы почвы, клады и сопутствующие им явления...» [33].

Названа комісія збирала свідчення про пам'ятки підземної старовини з усіх кінців Російської імперії, проводила дослідження не тільки у Москві, але й у багатьох інших містах – Пскові, Ризі, Торжку та ін. Планувалось видання спеціального збірника – «Підземна Росія», видати який не вдалося. У той же період Г.Я. Стеллецький серйозно захопився пошуками бібліотеки Івана Грозного, оскільки був абсолютно впевнений у її існуванні, та у тому, що її було сховано у підземеллях Кремля. Комісія припинила свою роботу після від'їзду Г.Я. Стеллецького на Кавказький фронт.

Перша світова війна негативно вплинула на проведення археологічних досліджень у європейській частині Російської імперії, однак не завадила Г.Я. Стеллецькому продовжити свої археологічно-спелеологічні розшуки в іншому регіоні. Навіть навпаки – він скористався своєю участю у ній для вивчення печерного світу Закавказзя: *«На прикінці 1916 добровольцем, з науковою метою, подався до Кавказу, де Головним Управлінням завойованих країн Туреччини в Тіфлісі був запроханий на посаду археолога, з дорученням утворити археологічну експедицію в прифронтовій смузі Трапезунд – Багдад. Але встиг я пройти лише турецьку Вірменію, тримаючись слідів «Десяти тисяч» Ксенофонта: Трапезунд – Болібурт – Генір – Ерзерум – Карс – Александрополь – Каракілісса – Меланерт – Муш – Бітліс»* [31, с. 1].

Отже, Г.Я. Стеллецького було направлено до Управління завойованими областями Туреччини у якості вченого археолога. Намісник Кавказу великий князь Микола Миколайович вимагав від Управління якісної фіксації та охорони пам'яток на території, зайнятій російськими військами. Для проведення цих робіт потрібні були спеціалісти, одним з яких і став Г.Я. Стеллецький. Влітку 1917 р. невелика експедиція, очолювана ним, пройшла від Трапезунда (Трабзон) до озера Ван. Разом з фіксацією пам'яток проводились також і спелеологічні дослідження та пошук корисних копалин [33].

Експедиція закінчилась на початку 1918 р., коли Г.Я. Стеллецький переїхав до Києва, де влітку того року читав лекції з археології України на курсах для вчителів середніх шкіл (очевидно, саме ці курси й називались «Українським народним університетом»). Пізніше він *«зайняв посаду у Відділі охорони старовини й провадив тут розкопки печер на Звіринцю од Управління по забудованню Києва та його околиць. Тоді ж таки, сукупно з небіжчиком археологом А.Д. Ертелем, досліджував підземелля, мамутів та числені дюнові стоянки на околицях Києва»* [31, с. 1].

Дружина Г.Я. Стеллецького – Г.В. Супруненко, яка теж закінчила Московський Археологічний Інститут (1914 р.), ще у 1916 р. повернулась з дітьми з Москви до Лубен, де працювала вчителькою у приватній гімназії О.М. Климової. У 1918 р. вона працювала у шкільній управі, потім завідувала дитбудинком у с. Снітин на Лубенщині, викладала на курсах ліквідації неписьменності для червоноармійців, учителювала у сільських школах [4, с. 74–75]. На початку 1920 р. до Лубен з Києва переїхав і Г.Я. Стеллецький, де очолив заснований ним же ще 1 серпня 1918 р. «Український народний музей». Цей період свого життя він так описав у своїй автобіографії: *«Об'їхав і описав усі панські руїни Лубенщини й зібрав з недобитків та недогарків досить великий для повітового міста музей. За 3½ роки праці на Лубенщині за підтримкою й на кошти Совлади, провадив розкопки замку Вишневецького, розкопки*

могильників, городищ, майданів і таємничого схову в с. Хелепцях. Обійшов майже усі села, в яких прочитав двадцять п'ять лекцій на тему про історичні новини України й про місцеву старовину. Заснував по селах низку аматорських гуртків охорони старовини й занотував місцезнаходження дванадцяти мамутів Лубеничини. Здобуті колекції передав по акту до Лубнар Музею, в серпні 1923 р.» [31, с. 2].

Взагалі, лубенський період діяльності Г.Я. Стеллецького досить детально відображений у документах з НА ІА НАНУ. Це, в основному, листи, прохання та звіти про наукову роботу, надіслані Г.Я. Стеллецьким до УАН та ВУАК у період з 23.07.1921 р. по 8.08.1922 р. Навіть зважаючи на односторонній та дещо суб'єктивний характер цих документів (всі вони написані власною рукою Г.Я. Стеллецького), все ж необхідно визнати, що наявна у них інформація підтверджує надзвичайну енергійність та невгамовний характер цього дослідника, його намагання охопити пам'яткоохоронною роботою широкі верстви населення, талант популяризатора історичних знань, значний внесок у врятування багатьох історичних пам'яток та музейних цінностей.

Першим з цих документів є невеликий лист Г.Я. Стеллецького до УАН від 23 липня 1921 р. (нижче він наведений повністю – О.К.), в якому він пише: «Вважаючи на командіровку, одержану мною од Академії наук у 1919 р. за для досліду й охорони старовини на Полтавщині, мушу довести до відома Академії, що за цей термін мною засновано і відчинено на Лубеничині (у Лубнях): 1) Українського історичного музею (відчинена досі «Лубенська Галерія мистецтва»), 2. чотирі філії музею, 3. центральний архів Лубеничини, 4) наукову бібліотеку, 5) Укр. Т-во охорони пам'яток старовини Лубеничини, 6) Археологічно-мистецький гурток, і, вкупі з М.М. Павловим-Сільванським, 7) Комітет Науки та Культури на Лубнях і 8) філію Наукового Т-ва у Києві, що зараз при Академії Наук. Три секції – іст-філ, соц.-економ. і природнича – заклали собою перший семестр Лубенського університету. Іст.-археол. курси, під орудою Т-ва охорони, утворили екскурсію на могилу Шевченка, про наукові наслідки якої я зараз читаю цикл лекцій в Селбудинку.

Таким чином, як Київщина у 1919 р., так Полтавщина у 1920 р., простудійовані мною з боку старовини наочно. На черзі – дослідження пам'яток старовини Білорусії й Волині, для чого гадаю скористуватися двохмісячним відпуском.

Українську ж Академію Наук прохаю взяти, як і раніш, під свою егіду мої наукові досліді і дати відповідну наукову командіровку до Білорусії й Волині.

Голова Т-ва охорони старов., завлубмуз., вч. археол. Гнат Стеллецький» [18].

Через три дні (26 липня 1921 р.) Г.Я. Стеллецький звертається до УАН з черговим листом (нижче він наведений повністю – О.К.) з таким проханням: «Додаючи при цьому звіт про діяльність Лубенських наукових установ за рр. 1920–21 щиро прохаю Академію звернути свою високу увагу й прийняти під свій авторитетний протекторат цей науковий вогник життя Лубеничини, без чого, за можливим від'їздом головних діячів, він може цілковито завмерти.

Крім того, прохаю Укр. Академію Наук допомогти мені в моєму науковому завданню: зібрати як найбільше матеріалів по археології України шляхом особистих екскурсій і роз'їздів по її території й за для цього дати мені наукову командіровку на Білорусію й Волинь.

Нарешті, прохаю Академію зглянутись на мою посилену діяльність на користь рідної історії та археології й оказати моральну підтримку, удостоївши високої честі – звання члена-кореспондента Укр. Академії Наук.

Голова Укр. Т-ва охорони старов., зав. луб. муз., вчений археолог Гнат Стеллецький » [19].

До цього прохання Г.Я. Стеллецький додав «Звіт про діяльність наукових установ м. Лубень на Полтавщині», у якому зазначив, що 1 серпня 1918 р. у м. Лубнях було засновано музей, фундатором якого був вчений археолог Гнат Якович Стеллецький, який на той час перебував на службі у Вукописі. Коли на початку 1920 р. Г.Я. Стеллецький повернувся до Лубен, він очолив цей музей, який з цього моменту став осередком діяльності місцевих

культурно-наукових сил: *«Перш за все при музеї заснувалося «Українське Т-во охорони й досліджування пам'яток старовини й мистецтва на Лубнях», статута якого було затверджено без жадних перешкод. Т-во зробилось десницею музею, стягаючи до нього, безпосередньо і через своїх членів та агентів, речі й книжки зо всіх поруйнованих місцевостей та садиб повіту»*. Згідно зі звітом, протягом літа 1920-го р. було обстежено зруйновані чи пограбовані садиби практично усіх лубенських поміщиків, список яких Г.Я. Стеллецький наводить у звіті. У результаті в Лубнях склався досить великий як для повітового міста музей («Лубенський Український історичний музей») з такими відділами: археологічним, історичним, побутовим, галереєю образотворчого мистецтва, бібліотекою з археографічним відділом та центральним архівом Лубенщини. 1 лютого 1921 р. архів відокремився у самостійну установу, те ж саме відбулося й з бібліотекою. Однак, незабаром музей було перенесено з просторого приміщення колишньої чоловічої гімназії до менш зручного – колишнього повітового земства, хоч Г.Я. Стеллецький і намагався чинити спротив та писав клопотання до голови ВУЦВК Г.І. Петровського. Однак це не допомогло, і музей виселили, щоб розмістити в цьому приміщенні госпіталь для червоноармійців [6, арк. 182–186; 4, с. 79–80].

Незважаючи на це вже у червні 1921 р. було складено каталог музею й запрацювала «Лубенська галерія мистецтва». Ще раніше, на початку 1921 р., було відкрито міську філію музею – «Кірьяковський музей на Плютенцях», завідувачкою якого стала М.М. Ісаєвич, у майбутньому – друга дружина Г.Я. Стеллецького. Крім того, на кошти здраввідділу було відкрито окремий санітарно-освітній музей та закладено музейні філії по селах: імені Наливайка – у с. Засуллі, імені Л.О. Яновської – у с. Таранівщині, імені Д.Я. Самоквасова – у с. Хорошках.

Крім власне музейної роботи, Товариство охорони старовини вело й напружену наукову роботу. Згідно зі звітом Г.Я. Стеллецького, читались лекції у Горошині та Києві. У серпні 1920 р. разом з М.М. Павловим-Сильванським він заснував ще й «Комітета Науки та Культури на Лубнях», до складу якого увійшли *«представники усіх національно-культурно-наукових організацій м. Києва і який мав засідання що суботи через тиждень»* [6, арк. 187–188]. Тоді ж було засновано й Лубенську філію Українського Наукового Товариства у Києві, яка складалася із трьох секцій. Влаштовані цими секціями навесні 1921 р. тимчасові курси, на думку Г.Я. Стеллецького, стали підвалиною майбутнього Лубенського університету. Тому, *«Зазначене само по собі малює досить яскравими фарбами бучний розвій наукового життя на Лубнях, не дивлячись на тяжкі зовнішні умовини, як от постійні перешкоди що до академічного пайка, або з приводу друку: Ревком побажав був надрукувати доклад Г.Я. Стеллецького про Гаркушу, та не знайшов паперу!»* [6, арк. 189].

Характеризуючи розкопки на Лубенщині у 1920 та 1921 рр., Г.Я. Стеллецький пише, що вони проводились як силами учнів та слухачів різних курсів, так і *«мобілізованими на воскресники мешканцями Лубень, иноді до 300 чоловіка»*.

За цей термін було розкопано низку курганових могил кам'яної доби (на «Замковій Горі» над Лубнями), скитської (там же та в мгарськ. лісі) й слов'янської (в Снітині)» [6, арк. 190].

Уже 30 липня 1921 р., перебуваючи у Києві, Г.Я. Стеллецький пише прохання до Археологічної Комісії при УАН про «наукову командіровку за кордон», де зазначає: *«Мій науковий фах – археологія. Улюблена галузь на царині останньої – спелеологія. ... Немає на світі такого старого, з сім'ї історичних, народу, котрий би не мав своїх власних пам'яток підземної старовини. Таким є і нарід український. Та останній є дуже молодий в порівнянні з народами старої культури Сходу»* [17, арк. 155–155 зв.]. Коротко охарактеризувавши свої наукові мандрівки по країнах Сходу та Закавказзя, Г.Я. Стеллецький вказує, що їх наслідком стали лекційні курси спелеології та археології України, читані ним у різний час у різних навчальних закладах Москви, Києва та Лубен: *«Та археологія України з її спелеологією – дрібниця в порівнянні з основною науковою метою, яку я собі поставив: оглянути й досліджувати печери, – штучні й натуральні, особливо доісторичних часів, – усієї земної кулі»*.

... Проте, Сходу мною досліджено досить, в той час, як Захід залишається невичерпаним. Між тим, саме на Заході корінці спелеології, головним чином, у Франції. ... Ось ті мотиви, які змушують мене стати на цей тернистий шлях! ... На підставі всього вищезазначеного, щиро прохаю молоду Археологічну Комісію України, виходячи з відповідного § власного Статуту, дати мені, яко своєму членові й науковому співробітникові Української Академії Наук, трьохмісячну наукову командіровку за кордон (Франція), з послідуочим звітом.

Мушу додати, що з боку мови перешкод до наукової праці не буде, позаяк володію так мовою французською, як і есперанто» [17, арк. 156–156 зв.].

У верхньому лівому куті першої сторінки цього документу з НА ІА НАНУ міститься резолюція за підписом ученого секретаря Археологічної Секції В. Козловської: «На засіданні Арх. Секції 15 серпня 1921 р. було постановлено: позаяк сучасним завданням у I^ш чергу являється студіювання українських пам'яток старовини, то Секція утрудняється дати закордонну командіровку Г.Я. Стеллецькому» [17, арк. 155].

Не отримавши відрядження ні до Білорусі з Волинню, ні до Франції, Г.Я. Стеллецький натомість у серпні 1921 р. здійснив розвідкову експедицію по Наддніпрянщині, й 18 вересня 1921 р. з Крилова (Новогеоргіївськ) надіслав чергового листа до Археологічного Комітету УАН (нижче він наведений повністю – О.К.) такого змісту: «Маю шану повідомити, що археологічна експедиція, виражена для розвідок Укр. Акад. Наук і Київським Археологічним Інститутом у серпні 1921 р., набула важливих наукових результатів, а саме:

1. Констатовано шляхом розкопок наочність мамута в с. Андрусівці і з'ясовано умовини його продукційних розкопок.

2. Відкрито п'ять нових мамутів в районі с. Андрусівки й найближчих сел. Таборищівського мамута (майже повний кістяк) запаковано в II скринь й перевезено пароплавом до Кременчука, IX/18,921 (вставлено – О.К.) звідки буде переправлено у свій час до Укр. Академії Наук. Од решти мамутів взято зразкові кістки. Отже всього на правобережжжі од Києва до Кременчука мені відомо місценаходження десяти мамутів.

3. Відкрито шість городищ, з них два – неолітичних: у Воронівці (Тепляківське укріплення), та в Андрусівці, і два запоріжських коша: «Отаманський городок» та «Запорожська гулянка» (Андрусівка).

4. Відкрито чотирі дюнових стоянки кам'яної доби (сс. Коропівка, Подорожня, Андрусівка, Пеньківка) й острів «Церковище» на Тясміні – неолітична стоянка для полювання; на решті, селище кам'яної доби, з печерями, в урочищі «Вищепаново», під Андрусівкою.

5. Розкопано: могилу під Новогеоргіївським, плиту на полі під с. Таборищем, мамута в Андрусівці, зазначеного острова «Церковище» й могилу з річачами Б. Хмельницького під Андрусівкою.

6. Одночасно читаються по містах і селах лекції про мамута й кам'яну добу, засновуються й набуваються музеї (Кременчук, Крилів, Чигирин, Олександрія). Селяне лекціями цікавляться дуже й слухають з захопленням.

7. Лівобережжжа й половини не має тієї великої кількості пам'яток старовини історичної й первісної, як Правобережжжа.

Досліди продовжуються.

Археолог Гн. Я. Стеллецький» [16].

Наступний документ з НА ІА НАНУ, написаний рукою Г.Я. Стеллецького, – це звіт про діяльність Української наукової експедиції, датований 8 серпня 1922 р. Названа експедиція була проведена Г.Я. Стеллецьким з 1 вересня й майже до кінця грудня 1921 р. Початково вона організувалась з обмеженою метою – «за для палеонтологічних розвідок про мамута, який одкрився випадково в с. Андрусівці на Кременчучщині». Однак, уже в Кременчуці ця розвідкова, з обмеженими завданнями, експедиція «набула характеру важливого наукового підприємства, завдяки, з одного боку, широким уповноваженням, наданим їй Кремгубнаросвітою що до організації повітових музеїв та комітетів охорони старовини, а з другого – наряду Опродкомарма про харчове утримання на місцях перебування» [7, арк. 36].

Згідно зі звітом Г.Я. Стеллецького, діяльність експедиції поділяється на три періоди: Крилівський (з 1 по 28 вересня 1921 р.), Чигиринський з Кам'янським (жовтень-листопад 1921 р.), Суботівський з Холодним Яром (грудень 1921 р.). Під час першого з них у Крилові було влаштовано музей під назвою «Крилівський музей старовини й мистецтва», знайдено 7 мамутів в околицях, зразки кісток взято до музею, розшукано цілого кістяка мамута з Варвариної балки під Криловим, виритого під час будування залізничної гілки у 1916 р. Кістки описано й у 11 скринях, вагою 72 пуди, відправлено Дніпром до Кременчука, а звідти до Києва, до музею УАН. Також відкрито 6 городищ (з них 3 неолітичних), 6 дюнових стоянок кам'яної доби, кілька неолітичних печер, селищ та ловецьких стоянок на островах р. Тясмина, констатовано 3 запорозьких коша, за допомогою «комтруда» розкопано «могілу» над Криловим та неолітичну стоянку на острові р. Тясмина під Андрусівкою. Про результати досліджень поінформоване місцеве громадянство у формі прилюдних лекцій у Крилові та с. Андрусівці.

Під час другого періоду експедиції спочатку, у жовтні, досліджувався Чигирин з околицями, а у листопаді – Кам'янка з околицями. Засновано «Чигиринський історичний музей імені Богдана Хмельницького», з комітетом з трьох осіб на чолі. При музеї закладено «Наукове товариство охорони пам'яток старовини й мистецтва», почесними членами якого обрано Г.Я. Стеллецького та священика Хрестовоздвиженського собору в Чигирині О.А. Єримовича. До музею Г.Я. Стеллецьким доставлено з Бужина чумацький маж, палеонтологічними розвідками виявлено 5 мамутів, археологічними – 3 неолітичних стоянки та 3 неолітичних городища. У Чигирині розкопано місце палаців Б. Хмельницького та митрополита Й. Нелюбовича-Тукальського, а також підземний хід з палацу Б. Хмельницького. Під Чигирином розкопано пошкоджену «скарбошукателями» могилу енеолітичної доби. У Кам'янці описано склад книжок з бібліотек околишніх відомих панських родин, в с. Боровиці досліджено місце табору, у зв'язку з чим прочитано місцевим селянам 2 прилюдні лекції, та по одній в Чигирині й Кам'янці, з демонстрацією знахідок.

Суботівський період експедиції, що припав на безсніжний грудень, на думку Г.Я. Стеллецького, «дав найближкучійшій науковій наслідки». У с. Суботіві знайдено 2 мамутів (одного з них – у «Білому Яру» на гл. 1,5 аршина від поверхні), розкопано підземний хід поруч історичної кам'яної баби, досліджено маєток Б. Хмельницького, констатовано місце Шевченкового «Великого Льоху», ретельно обстежено «домовину України» – кам'яну церкву св. Іллі: *«В середині оббито стіну, на якій прибито мідяну табличку, що там, мовляв, поховано тіло Хмельницького. Оказалась звичайнісінька спекуляція великим йменням; саму табличку взято до музею»*. Г.Я. Стеллецький вважав найголовнішим відкриттям цієї експедиції виявлення залишків загубленого «останку» Богданового: *«На цвинтарі, перед олтарем Богданової церкви, стоїть два хрести, різаних з каміню і змальованих Тарасом. Під більшим з них, датованим 1799 р., розкопками одкрито в круглій ямі рештку спалених костей Богданових! Частина їх взята для демонстрації й доказу»* [7, арк. 36–40].

Г.Я. Стеллецький констатував також цілковиту недослідженість Холодного Яру, де ним обстежено городище з двома лініями валів, яке, на його думку, належало до кам'яної доби, але використовувалось і в скіфський час як багата грецька колонія, а за часів Юстиніана – як візантійська факторія, куди підпливали великі кораблі, *«остов одного такого корабля й зараз видно в намулі озера»*. Великі й складні «майдани» оглянуто під сс. Косаркою та Грушівкою, а у с. Медведівці констатовано *«типову неолітичну печерю»*.

Закінчуючи звіт, Г.Я. Стеллецький скромно відзначав: *«По своєму діапазону й науковим наслідкам зазначена експедиція по Вкраїні – перша після експедиції Гільденштедта 1774 р.»* [7, арк. 40–41]. Про її результати він зробив доповідь у січні 1922 р. у «Науковому Комітеті» в Харкові, а 11 березня 1922 р. опублікував у одній з харківських газет замітку під назвою «Тарас Шевченко про Богданову могилу», у якій зазначив: «Зараз на журливе запитання Тараса: – «де лежить останок славного Богдана?» – маємо змогу одповісти: «ось де!»

Той хрест, якого змалював Тарас, гадаючи, що під ним «останок» Богдана, має пізню дату «1799». Вже цього досить, щоб висмикнути ґрунт з-під народнього переказу.

Та я цим не задовольнився. Я вирішив зірвати ще одну історичну машкару і одкинуть народню легенду, на котрій базуються Шевченко з Грушевським, як негідную базу я розкопав могилу під Шевченковим хрестом!

Сталося це у листопаді 1922 р., коли вже земля промерзла майже на пів-аршина.

Власне кажучи, ніякої могили під хрестом не було: рівне місце, що поросло травою.

Проте, – кістяк оказався, – юнака років 15.

Здавалось, легенда впала, як безпідставна. Коли – ні!

Правобіч, в кінці ями, з'явилась рушена земля й цокнула кістка. Мене вдарило в серце! Я одпустив робітників, а на другий день, удосвіта, вже копався в ямі сам...

«Останок» Богдана – знайдено!

Докази – маю.

Але тут про них – немісце» [29].

З квітня 1922 р. Г.Я. Стелецький переніс діяльність експедиції (в одній своїй особі) на Лубенщину, де *«по мандату виконкома та освіти прочитано лекції по всіх волостях, переведено силами селян чи мало розкопок і одкрито багато слідів кам'яної доби та останки мамутів в сс: Гонцях (нові), Тарадинцях, Мгарі, Снітині, Литвяках, а всього на Україні 54 мамута»* [7, арк. 41].

Черкаська дослідниця Т. Нераденко високо оцінює діяльність Г.Я. Стелецького в цьому регіоні: «В 1921–1922 рр. в Суботові і Чигирині проводив археологічні розкопки Г.Я. Стелецький, вчений співробітник Української академії наук, професор-археолог, відомий широкому колу читачів завдяки його пошукам бібліотеки Івана Грозного. Йому належать пророчі слова: «... занепад гетьманської столиці, славнозвісного Чигирини – тимчасовий: його життя – в минулому і майбутньому». В 1921 році він був відряджений в с. Андрусівку Херсонської губернії для продовження пошуків залишків мамонтів. Розкопав декілька кістяків і відправивши їх до Києва, вчений не міг залишитися байдужим до Богданового краю, що знаходився поруч. Тож до кінця польового сезону 1921 року Г.Я. Стелецький побував у Шабельниках, Бужині, Чигирині, Суботові, Холодному Яру. Ця експедиція, за словами С. Яременка, була найпершою науковою силою, яка прибула в часи революції з метою ознайомлення з археологічно-історичними коштовностями Чигиринщини. В Суботові він розкопав поховання під кам'яним хрестом біля Іллінської церкви, прийнявши його спочатку за поховання Б. Хмельницького. В Чигирині виступив з лекціями. Завдяки широкій агітаційно-роз'яснювальній роботі, було зібрано колекцію старожитностей із Бужина, Боровиці, Калантаїва, Тіньок, Суботова, Шабельників, Андрусівки, Пілявки, Мельників, переданих до Чигиринського музею. Можна по-різному оцінювати діяльність вченого на Чигиринщині, на яку впливали бурхливий час, обставини революційних подій, запальні риси особистості. Але ми згідні з Н.В. Куксою, що не можна відняти у Стелецького великих заслуг у створенні збірки Чигиринського музею, у проведенні в краї різнобічної дослідницької і пам'яткоохоронної роботи. Особливу цінність становлять складені вченим звіти про результати археологічних розкопок, реєстри старожитностей, рекомендації з налагодження музейної роботи» [21, с. 13–14].

Деякі підсумки цієї «Української наукової експедиції», на нашу думку, підбиває лист за підписом голови ВУАК академіка О. Новицького, надісланий 21 травня 1925 р. до Центрального Пролетарського Музею Лубенщини (нижче він наведений повністю – О.К.), у якому зазначено:

«Складаючи дяку за надіслання списків придбань арх. іст. відділу ЦПМЛ, – зогляду на невпорядкованість інвентаря Музею, – ВУАК змушений продовжити термін представлення повних списків поступлень.

ВУАК просить Музей подати більш повні інформації за розкопи, переведені в останні роки Луб. Наук. Т-вом та Музеєм, бо ті відомости, що їх було подано в свій час до

Кабінету Ант. та Етн. – ВУАН, далеко не задовольняють. На підставі відомостей за розкопи попередніх років ВУАК вважає за необхідне попередити, що подібні розкопи навряд чи можна санкціонувати надалі.

Разом із тим ВУАК просить поінформувати про стан археологічних дослідів у цьому році /що намічено до вивчення, хто має переводити розшуки, де саме і т.п./ і подати списки осіб, кому можна доручити ті досліді.

Насамкінець, ВУАК просить подати адресу Г. Стелецького, що перевів розкопи в Лубнях і звіту не надіслав. За відомостями ВУАК-а гр. Стелецький перебуває в Москві» [15].

Дійсно, з кінця 1923 р. Г.Я. Стеллецький знаходився вже у Москві, куди він виїхав «з метою закінчення давно розпочатих наукових праць» [31, с. 2]. До Москви Г.Я. Стеллецький поїхав уже з другою дружиною – М.М. Ісаєвич, з якою він їздив у описану вище експедицію, про що вона згадує у листі до В. Буніної [20, с. 3]. За спогадами його доньки (від першого шлюбу) художниці Л.Г. Григор'євої, з Г.В. Супруненко вони «розійшлися по-інтелігентному, неофіційно» [4, с. 80].

Другий московський період життя Г.Я. Стеллецького є широковідомим, однак найменш висвітленими його епізодами є дві пошукові експедиції на Україну – у 1934 та 1939 рр. Перша з них була пов'язана з пошуками срібних копалень гетьмана Мазепи, друга – від Літературного музею – називалась «Слідами Ігоря Сіверського». За свідченням М. Ісаєвич – учасниці названої експедиції, «В 1939 г. он совершил экспедицию от Лит. музея «По следам похода князя Игоря Северского против половцев». В отчете по экспедиции он отстаивал мысль, что цель похода Игоря была патриотическая, стремление объединить родную землю» [8, с. 2]. Крім того, у листі до В. Буніної, вона писала: «Монография «По следам Игоря Северского», в числе других рукописей хранится в ГосЛитарх. Если хотите, я Вам пришлю 4 тетради об этой экспедиции, но он писал карандашом, с многими перечеркиваниями и поправками. Архивистов не смущают никакие неудобочитаемые рукописи. Если у Ваших сотрудников будет желание и терпение разобрать эти тетради, то кое что интересное можно в них найти. Я тоже писала заметки об этой экспедиции, но чисто бытовые, т.к. на мне лежал гл. обр. быт. Есть и карта к этому вопросу» [20, с. 9]. Доля цих паперів невідома, можливо, вони були надіслані до Лубенського музею у 1951 р., а, можливо, потрапили до Російського державного архіву літератури та мистецтва (РГАЛИ) у ф. 823. Очевидно, зацікавлення Г.Я. Стеллецького цією темою, спроби перекладу «Слова о полку Ігоревім» сучасною російською мовою були пов'язані з його близькими родинними стосунками з В.І. Стеллецьким – відомим фахівцем у цій галузі та перекладачем «Слова». М. Ісаєвич згадує у листі такий цікавий факт: «И.Я. пробовал переводить Слово о полку Игореве. Владея стихом, я ему помогала. Нас поразило место «растекашася мыслию по древу». ... И.Я. стал рыться в архивах и выискал, что на древнем славянском языке белка называлась «мышь». Теперь стало понятно: белкой разбежался по дереву. Потом мы обратили внимание на выражение «под трубами повиты». ... Вспомнилось, что по украински «повити» значит родить. ... гораздо естественнее в переводе сказать «Под трубами рождены», чем «Под трубами пленаты». И.Я. заявил эти два соображения в о-ве изучения Слова о полку Игореве. Приняли к сведению с большим интересом. ... Недавно вышел в свет перевод Сл. о пол. Иг. племянника И.Я. Влад. Ив. Стеллецкого. Он использовал эти данные в своем переводе» [20, с. 9–10].

Наведені документи з НА ІА НАНУ та ЛКМ, у сукупності з вже опублікованими документами з Лубенського міського державного архіву, Черкаського краєзнавчого музею та Державного архіву Черкаської обл., дозволяють скласти певне уявлення про внесок Г.Я. Стеллецького у дослідження археологічних пам'яток України. Перше, що кидається в очі – це його настійливе намагання зробити якимось величезне відкриття й повідомити про нього якомога більшій кількості оточуючих, у першу чергу – людям абсолютно не підготовленим до сприйняття і правильного розуміння мети і завдань археологічних досліджень. Особливо показовим у цьому сенсі є приклад «з'ясування історичної тайни Богдана», результати якого сам Г.Я. Стеллецький вважав чи не найвищим своїм досягненням в археології України,

і який було детально проаналізовано у публікаціях Н.В. Кукси [9; 10; 11; 12; 13; 14]. Використовуючи скарбушукатький ентузіазм простих мешканців Лубен, Г.Я. Стеллецький, мабуть, уперше у вітчизняній археологічній практиці використав комуністичні «воскресники» для проведення досліджень. Однак, одночасне використання до 300 робітників, засліплених бажанням знайти скарби Я. Вишневецького, неминуче перетворювало ці так звані розкопки (при одному керівникові) у неконтрольоване розривання міського валу без будь-якої фіксації. Напіваматорський характер досліджень Г.Я. Стеллецького, відсутність звітної документації, поверховість багатьох висновків, очевидно, слід пов'язувати як з «післядипломністю» його археологічної освіти, так із особливостями його своєрідної натури (чого варті хоча б зйомки в епізодичній ролі у фільмі Юлія Райзмана «Поезд идет на восток» («Мосфільм», 1947 р.), майже за рік до смерті) [8, с. 5]. Разом з тим, завдяки його непосидючому та авантюрному характеру, Г.Я. Стеллецький зміг багато зробити на ниві охорони вітчизняної культурної спадщини у складних умовах громадянської війни. Не слід забувати, що, наприклад, археологічні дослідження 1921 р. на Чигиринщині (у тому числі й дослідження у Холодному Ярі) Г.Я. Стеллецький проводив у той же період, коли відбувались запеклі сутички повстанців Холодноярської республіки з червоноармійськими частинами та каральними загонами.

Як відомо, на початку Великої Вітчизняної війни Г.Я. Стеллецький, передбачаючи свою можливу швидку смерть, написав у своєму заповіті: «...Похоронить мене завещаю без кремації, на рідній Україні, на Лысой горе, под г. Лубнами, в разрытой скифской могиле и водрузить каменную бабу с надписью: «Спелеолог Стеллецкий. 1878–194...»...» [39]. Очевидно, він хотів бути похованим у розкопаному ним кургані скіфського часу під м. Лубнами. Однак, цього не сталося.

ДОДАТОК. ДОКУМЕНТИ З ФОНДІВ ЛКМ.

1. Копія з автобіографії Г.Я. Стеллецького (21. 11. 1923 р.) (рукопис).

копія. 1923

XI. 21.

Curriculum vitae

Гнат Яковлевич Стеллецький

Народився в с. Григорівці, Олександровського повіту, на Катеринославщині, у 1878 р., в духовній сім'ї. З ніжних років перекочував з батьками на Харківщину, в с. Балаклею, Змієвського повіту. Освіту отримав – початкову на селі, середню в з Харкові, вищу у Києві, р. 1905, а р. 1910 скінчив Московський Археологічний Інститут зі званням вченого археолога і в тому ж таки Інституті, після професорської дисертації, викладав лекції по археології Сходу в 1915–16 рр.

З р. 1905 мандрував з науковою метою по Близькому Сходові: Балканах, Єгипту, Сирії й М. Азії, при чому біля двох років прожив в Назареті та Єрусалимі, уважно студіюючи з осібно печерний світ.

З р. 1908 осів на Москві, славнозвісним археологом проф. Д.Я. Самоквасовим прийнятий на службу до Моск. Архиву Мін. Юстиції.

Другим моїм навчителем по практичній археології був відомий московський археолог В.А. Городцов.

Предметом моєї наукової праці в Архиві, по-за офіційними канцелярськими обов'язками, було, за допомогою директора Архива, проф. Д.В. Цветаєва, збирання, через Мін-во Вн. справ, відомостей про пам'ятки старовини, підземні з осібно, зі всієї колишньої Російської Імперії. Матер'ялів збіглося сила, до видання вже готувався великий том. В тому ж таки Архиві мені пощастило зібрати разючі документи про знаходження книгозбірки Івана Лютюго в підземеллях московського Кремля.

Брав участь в Археологічних з'їздах, при чому для Чернігівського провадив розкопки по дорученню і на кошти Д.Я. Самоквасова, могильників і городища в м. Снітині на Лубенщині, у р. 1908; для Новгородського З'їзду, по дорученню Моск. Археол. Тов-ва, на цвинтарі Київ-Софійського Собору і замку Вишневецького в м. Лубнях; для Псковського з'їзду – який не відбувся, – досліджував Прибалтику на кошти Моск. Археол. Т-ва.

На прикінці 1916 добровольцем, з науковою метою, подався до Кавказу, де Головним Управлінням завойованих країн Туреччини в Тіфлісі був запроханий на посаду археолога, з дорученням утворити археологічну експедицію в прифронтовій смузі Трапезунд – Багдад. Але встиг я пройти лише турецьку Вірменію, тримаючись слідів «Десяти тисяч» Ксенофонта: Трапезунд – Болібурт – Гепір – Ерзерум – Карс – Александрополь – Каракілісса – Меланерт – Муш – Бітліс. Експедиція закінчилась на початку 1918 р., коли я переїхав до Києва. Тут влітку читав лекції по археології України на курсах для вчителів середніх шкіл, а потім зайняв посаду у Відділі охорони старовини й провадив тут розкопки печер на Звіринцю од Управління по забудованню Києва та його околиць. Тоді ж таки, сукупно з небіжчиком археологом А.Д. Ертелем, досліджував підземелля, мамутів та числені дюнові стоянки на околицях Києва.

З початку р. 1920 працював у Лубнях на чолі Укр. нар. Музею, котрого сам заснував 1 серпня 1918 р. Обїхав і описав усі панські руїни Лубеничини й зібрав з недобитків та недогарків досить великий для повітового міста музей. За 3^¼ роки праці на Лубеничині, за підтримкою й на кошти Совлади, провадив розкопки замку Вишневецького, розкопки могильників, городищ, майданів і таємничого схову в с. Хелепцях. Обїйшов майже усі села, в яких прочитав двадцять п'ять лекцій на тему про історичні новини України й про місцеву старовину. Заснував по селах низку аматорських гуртків охорони старовини й занотував місценаходження дванадцяти мамутів Лубеничини. Здобуті колекції передав по акту до ЛубнарМузею, в серпні 1923 р.

У р. 1921 утворив археологічну екскурсію учнів істор.-філологічних курсів з Лубень на могилу Шевченка й до Київa. У Київi одержав командіровку од Всеукр. Акад. наук і Київськ. Археол. Інституту для огляду мамута в с. Андрусівці на Київщині. Ця розвідкова експедиція в Кременчуці була підтримана місцевою владою й перетворилася у піврічну археологічну експедицію по Правобережжю. Експедиція дала багаті наслідки: знайдено багато невідомих науці городищ, могил, неоліт. стоянок то що; переведено розкопки в Крилові, Чигирині, Суботові, Холодному Яру. Знайдено місценаходження 21 мамута, розкопано останок Б. Хмільницького в Суботові, знайдено місценаходження його-таки «Великого Льоху», й засновано низку музеїв по країні. Цілий кістяк мамута з під Криліва, вагою в 72 п., переслано пароплавом до зоологоммузею Укр. Акад. Наук у Київi.

В осені 1923 р. я виїхав до Москви, з метою закінчення давно розпочатих наукових праць, де став читати лекції в Військовій Акад. РККА і І Держуніверситеті.

2. Доповідь М.М. Ісаєвич на тему: «Кем был И.Я. Стеллецкий», прочитана на присвяченому його пам'яті засіданні (рукопис).

Кем был И.Я. Стеллецкий

(Доклад, читаний на посв.его памяти засіданні КВППНР) (нерозбірливо – О.К.)

11 ноября 1949 г. скончался старейший археолог, организатор нескольких научных обществ в Москве и на Украине, основатель краеведческих музеев во многих городах Советского Союза, профессор Игнатий Яковлевич Стеллецкий.

Родился он 29/1 ст. ст. 1878 г. в г. Запорожье (закреслено – О.К.) с. Григорьевке Александр. уезда (вставлено – О.К.), тогдашней Екатериносл. губ. Среднее образование получил в Харькове, высшее в Киеве, где, по окончании, защитил диссертацию на первую ученую степень. Это был человек широкого умственного и творческого диапазона, всю жизнь ходивший нехоженой тропой, пролагавший новые пути в науке.

С детства он интересовался стариной, а особенно провалами, пещерами, колодцами, постоянно заглядывая в них, за что ему не раз попадало от отца, не угадывавшего в нем будущего ученого. Окончив учебу, он устремился в Палестину, как к источнику древностей, обильному многочисленными подземными тайнами. Там он произвел много исследований, отыскал таинственную крепость – пещеру Иотапаты, связанную с Иосифом Флавием, которую много ученых искали и не могли найти, пещеру Адуламы, столь же таинственную и труднодоступную.

В процессе этих работ он вполне осознал себя прирожденным археологом-подземником. Это побудило его пройти недавно открывшийся в Москве Археологический Институт, который он окончил блестяще в 1910 г. Защитив вскоре профессорскую диссертацию, он сделался действительным членом Института.

До революции он был профессором Археол. Ин., читая лекции по подземной (закреслено – О.К.) археологии Востока (вставлено – О.К.). С того же времени он на всю жизнь посвятил себя своей любимой науке. Того, над чем работали другие археологи ему было мало. Его тянуло изучать все то, что было еще не открытым или спорным в науке.

Последние годы его жизни ему было присвоено звание спелеолога (пещероведа), т.к. он сосредоточился именно в этой отрасли археологии.

Работал он всю свою жизнь самозабвенно, не считаясь ни с какими препятствиями и опасностями для жизни.

Он совершал большие поисковые экспедиции, во время которых делал много открытий. Изъездив и исходив пешком всю Украину, он зафиксировал и обследовал много пещер и подземелий, еще не открытых наукой и отразил свои открытия в готовой к печати книге «Подземная Украина» и в многочисленных лекциях, публичных и закрытых.

Его привлекал Кавказ своей мрачной романтикой и такими труднодоступными ущельями, куда не ступала человеческая нога.

Способы проникновения в них он изобретал отчаянные, вроде перепрыгивания через пропасть раскачиваясь на висевшей над ней клюке. Пешеход он был исключительной выносливости. 53^х лет, проводя кавказскую экспедицию, делал переходы через крутые и высокие горы, труднодоступные для обычного туриста.

Все это он так же отразил в литературе: газетных и журнальных статьях, брошюре: «По забытому Кавказу», изданной Российским О-вом Туристов и в лекциях, публичных и закрытых.

В 1939 г. он совершил экспедицию от Лит. музея «По следам похода князя Игоря Северского против половцев». В отчете по экспедиции он отстаивал мысль, что цель похода Игоря была патриотическая, стремление объединить родную землю.

В Российское Общество Туристов, активным членом которого он состоял, он вдохнул свою спелеологическую душу и все экскурсии этого общества невольно превращались в спелеологические разведки. Был найден пещерный город на р. Пахре и многое другое. Нет возможности, хотя бы кратко описать все его открытия, неожиданные и интересные для всех.

Излюбленной идеей всей его жизни, особенно последних лет, были поиски библиотеки Ивана Грозного, замурованной в тайниках кремлевских подземелий. По предложению правительства он, в течение года, производил там раскопки и, по пути к библиотеке, сделал много ценных открытий, одним из которых является открытие водной цистерны, которой пользуются и теперь. Война прервала эти работы. А смерть оставила вопрос открытым. Во время строительства Метро он работал в Метрострое. Собрал много фрагментов неолитической посуды и устроил временный музей метрополитена у себя в квартире.

Кроме библиотеки Грозного, основной идеей его жизни было утверждение, будто первобытные люди не только жили в пещерах, но, размножаясь, расширяли их, прокапывая подземные коридоры, и, углубляясь все дальше, устраивали себе новые жилища, превращавшиеся постепенно в целые пещерные города, которыми, впоследствии, пользовались каменоломы. Эта идея искусственных пещер проста, понятна, логична.

Однако, он был в этом отношении новатором, т. к. эти пещерные города простираются на много километров вглубь и никто, до него, не решался в них проникать. Среди маститых ученых не находилось обладающих той смелостью и бесстрашием, какими обладал он. Никто не мог решиться, обвязав себя веревкой, как делал он, пробираться подземными коридорами все дальше и дальше, не видя этим подземным сооружениям конца. Ученые видели только начала подземелий, уже превращенные в каменоломни и потерявшие следы пребывания в них человека. Он же приносил черепки неолитической посуды и другие предметы домашнего быта пещерного человека из далеких глубин. Он неизменно и упорно приглашал ученых пройти с ним все эти подземные коридоры и залы, но они не решались на такой рискованный шаг. Один даже наивно заметил: «Там грязно». «Что это вы нас посылаете туда, куда раньше и каторжников не посылали», ворчал другой.

Однако правительство шло навстречу его научным исканиям и давало ему и средства, и рабочую силу. Он часто и успешно выполнял секретные правительственные задания, неизвестные широкому кругу.

Особенно интересуясь неолитом, он соприкасался со многими сторонами геологии, обнаруживая солидные знания и в этой области. Во время войны 41 года он работал в «Спецкомиссии» Геологического Института, возглавляемой акад. Ферсманом, и много времени и труда посвятил поискам полезных ископаемых. В одной из поисковых экспедиций он обнаружил новое месторождение нефти.

Прочитав в одном из французских журналов об открытии неолитической азбуки и находя следы ее в откапываемых им неолитических предметах, он утвердился в полной уверенности существования этой азбуки.

Последние годы своей жизни он работал в I^м Московском Университете в спелеологической станции. На этой работе и застигла его тяжелая болезнь и последовавшая за ней смерть.

Обо всем им открытом и изученном, он просто, ясно и красноречиво рассказывал в своих лекциях и в журнальных и газетных статьях. Слушая его лекции, полные энтузиазма, убежденности и живого творческого огня, молодежь загоралась и готова была, вооружившись лопатами, идти за ним в любое подземелье.

Он широко пользовался этим молодым горением и его исследования, с такою помощью, становились еще более эффективными.

Его статьи вызывали многочисленные отклики со всех концов Советского Союза. Ему писали, задавая разные вопросы по существу затронутых им проблем и он неизменно и подробно всем отвечал. В результате этого завязалась прочная переписка с одним из жителей далекой Карагандинской обл., превратившаяся в крепкий дружеский союз. И люди, никогда не видевшие друг друга, на почве творчества этого спелеолога-энтузиаста, стали между собою родными и близкими. Теплая дружеская научная переписка продолжалась в течение 5 лет, до самой его смерти.

Другой отклик на его статьи был не менее интересным.

Уже в мае 49 г., во время его тяжелой болезни, журнал «Наука и жизнь» переслал ему, полученную редакцией, открытку одного научного работника из гор. Уральска, в кот. последний спрашивает, когда же в журнале опять появится статья проф. Стеллецкого о библиотеке Грозного. Предыдущая статья по этому вопросу крайне заинтересовала названного н. работника и он спрашивает что сделано и делается по этому вопросу. Больной уже не мог ответить на эту открытку, что непременно бы сделать раньше, и ответить пришлось мне. В результате этого возникла частая и подробная дружеская переписка, хотя и односторонняя.

Нового научного друга не смущала безответность его корреспондента. Он писал ему обо всем, что могло заинтересовать хотя и тяжело больного, но бодрого духом спелеолога. Выражая надежду на выздоровление Игнатия Яковлевича и продолжение его работ, новый друг и утешал, и развлекал его. Сообщение о смерти Игнатия Яковлевича потрясло его, хотя он никогда И. Я. и не видел и не имел от него ни одной строчки. «Большого человека не стало», восклицает он в теплом письме ко мне.

Все это говорит о том, что любовь к труду в любимой области энтузиазм, самоотверженность и убежденность в правоте своих идей занимает и привлекает сердца.

Было много нового (вставлено – О.К.) внесено Игнатием Яковлевичем и в области истории особенно в истории Украины. Он нашел подлинное место погребения Богдана Хмельницкого. Сорвав медную доску с надписью: «Здесь погребено тело Хмельницкого» с одной из стен церкви в Суботове, он не обнаружил никакого углубления в этой стене. Она была совершенно гладкая, нетронутая и никакого погребения в ней не было. Он нашел в том же Суботове, при раскопке круглой ямы около церкви, обожженные кости Хмельницкого и, таким образом, опроверг существовавшее до тех пор заблуждение. Писал он об этом в газетах и упоминал в лекциях.

Путешествуя по пушкинским и лермонтовским местам, он открыл много нового в их жизни, о чем напечатал ряд статей и прочитал несколько лекций.

Последним его трудом была книга под названием: «Новая энциклопедия ума. Словарь жизненных мыслей всех времен и народов».

Из каждой прочитанной книги он выписывал на отдельных карточках поразившие его мысли, попутно систематизируя их. Получилась солидная, в 9 тысяч высказываний, картотека. Работа эта, по своему существу, не могла иметь конца, т. к. постоянно выходят в свет новые книги. Труд этот, оригинальный по замыслу, может быть полезным справочником по разным вопросам.

У Игнатия Яковлевича был темперамент романтика и его ученики и последователи называли его «археологом-поэтом».

Он был хорошим общественником: читал бесплатные лекции в школах, фабриках, клубах, военных учреждениях, госпиталях. Во время войны 41 г. был начальником пожарной охраны.

Все ночи бомбардировок, несмотря на свои 63 года, проводил на крышах, потушил несколько бомб и горящий трамвай, за что получил медаль «За оборону Москвы».

Многие стороны его одаренной натуры не получили развития. Он хорошо рисовал. Разрисовал стены, окна и двери в своей квартире. Приятным басом пел свои любимые украинские песни, сам себе аккомпанируя. В молодости много раз выступал в любительских спектаклях, а в старости снимался в Мосфильме. Его можно увидеть в картине: «Поезд идет на восток».

В личной жизни это был человек самых скромных привычек (даже не курил), бессеребренник, замкнутый, молчаливый, ни одной минуты не проводивший без дела, даже в трамвае и идя по улице он читал. И дома, и в санаториях, и в домах отдыха он писал целыми днями и ночами. Никогда ночью не спал больше 4-5 часов и никогда не отдыхал днем. Он был хорошим семьянином, нежным и любящим отцом. Любил животных и цветы. Даже на непригодной земле при доме, в котором жил, он, выкорчевывая камни развел маленький садик и писал в нем, с котенком на шее.

Он был человеком большой и широкой души, терпимым к людям и великодушным. Его чистая душа, благородство, неиссякаемая бодрость духа и воля к жизни и творчеству всю жизнь привлекали к нему сердца.

3. Лист М. Ісаєвич до В. Буніної від 20 березня 1951 р. (рукопис).

20/III-51 г. Уважаемая Вера Григорьевна!

В моей посылке Вы, я думаю, нашли часть ответов на Ваши вопросы. С большим удовольствием дополню, что смогу.

1. Евгений Юлианович Перфецкий, филолог, молодой еще тогда человек, появился в Лубнах во время гражданской войны. Приблиз. в 23 г. ему была предложена кафедра в Болгарии, куда он и уехал. Для музея, как для такового, т. е. в тесном смысле, он не сделал ничего. Но, совместно с Игн. Як. и Павловым-Сильванским, он основал, при музее, научное о-во, принятое под покровительство Киевской Акад. Наук. Он был председателем филологической секции, И. Я. его заместителем, Пав.-Сильв. – председателем юридической секции. Перфецкий часто выступал с литературными докладами, очень интересными. Особенно у него хорошо выходили доклады об Ибсене, о Норе.

2. Игн. Як. имел много общественных работ: 1) читал бесплатные лекции в Москве и на выезд, по командировкам Дома Ученых.

2) Водил экскурсии пионеров по историческим местам.

3) Давал консультации по своей специальности студентам.

4) Был делегирован неск. раз на археол. съезды.

5) По командировкам Секции научных работников каждую весну ассистировал на школьных экзаменах и писал отчеты.

Всего я и не припомню. Во время бомбардировок Москвы был нач. пожарной охраны, потушил неск. бомб, горящий трамвай, пресек пожар в Доме Ученых. Получил медаль за обор. Москвы. Был одним из основателей и активным членом кассы взаимопомощи пенсионеров научных работников. Вел там трудную работу секретаря педагогической комиссии, был членом лекторской группы, культурной комиссии, архивной и мемуарной секций, читал бесплатные лекции от кассы.

В моих возможностях заменить его оказалась только касса. Я состою в ней в культурной комиссии и в архивной секции. Считаюсь активисткой. Он был членом науч. о-ва при Музее истории и реконструкции Москвы. Из уважения к нему и мне присылают повестки и я посещаю заседания.

Много лет он бесплатно работал в Историческом музее в качестве старшего научного сотрудника.

Во время войны он состоял на штатной службе в «Спецкомиссии» в Геологическом Ин-те, возглавляемой акад. Ферсманом.

Последние годы жизни он работал в I МГУ в спелеологической станции. Это была тоже штатная должность. Больше всего он любил читать публичные лекции. Был членом о-ва по распр. политических и научных знаний, читал лекции в Политехн. музее.

3. Я охотно буду давать Вам сведения обо всем, что знаю.

В Лубнах был ученый Янушевский. После его смерти И. Я. спас кое что из его расхищаемого архива. Не знаю, отдал ли он все, что удалось спасти, в музей. Кое что из этого архива было у нас. Я послала, что было, Вам. Еще остались три конторские книги, озаглавленные «Заметки по географии Украины». Если Вас они интересуют, я их Вам отправлю посылкой. Для бандероли они слишком велики и тяжелы. Книги я Вам послала бандеролью.

При Луб. музее было не только упоминаемое о-во, было еще и другое, основанное Игнатием Яковл. Называлось оно «Лубенське Наукове Т-во охорони пам'яток старовини та мистецтва». Он был председателем, я секретарем. От этого общества мы и ездили в экспедицию за мамонтами.

4. К сожалению, большой книги, дневника музея, я не нашла. Но я Вам послала много материала по истории музея и у Вас должна получиться ясная картина его основания и жизни.

Повторю вкратце. Игн. Як. появился в Лубнах в 1908 г. Он то приезжал туда на каникулы, то уезжал на зиму в Москву, где он был сначала студентом, потом профессором Археолог. Ин-та. Заветной его мечтой было основать в Лубнах краеведческий музей с археологическим уклоном. Он долго и упорно этого добивался. В основу он хотел положить музей Скаржинской, вывезенный потом в Полтаву. Но, до революции, городские власти отклоняли все его ходатайства, мотивируя тем, что у города нет средств для содержания музея, да и вообще он никому не нужен.

В 1918 г. ему удалось осуществить свое желание. Я Вам уже писала как он начал его устраивать и что было положено в основу. Он был единственным и инициатором, и организатором музея. У него были технические помощники. Некоторых из них Вы, наверное, знаете. Напр. Шапоренко. Был еще Ситниченко и Очеретько. Оба они всегда участвовали в его раскопках и походах в усадьбы и приносили находки на своих плечах.

5. Вот и получился большой музей. Первым помещением его и была мужская гимназия. С тем музеем, что Вы упоминаете, он не имел ничего общего. До революции в мужской гимназии был музей хоть и большой, но чисто учебный. Такие музеи были во всех гимназиях.

Судьбы того музея я не знаю. Скорее всего его растащили вначале революции.

Из посланной мною переписки Вы знаете какие мытарства претерпел музей, созданный Игнатием Яковл. и сколько последний положил сил и энергии для его спасения. В нем и пожар как-то летом начался, И. Я. сразу же его потушил собственными руками. Ничто не сгорело.

А сколько крови ему перепортил отнимавший и, в конце концов, отнявший помещение госпиталь! Музей перетащили в помещение бывшей Земской Управы. Оно было меньше и хуже, чем в гимназии. Дальнейшей судьбы его я не знаю. Возможно, что кое что из гимназического музея и осталось не растащенным и соединилось с новым. Но, во всяком случае, старого было очень мало.

Что касается коллекций Кирьякова, то Игн. Як. уговорил их владельца присоединить их к основному музею в качестве филиального отделения. Это и было совершено. Но коллекции в основной музей не перевозились и остались на месте.

Я была назначена заведующей этого филиала и ходила на службу в дом Кирьякова. Уже мы были в Москве, когда умер Кирьяков и его сын отобрал эти коллекции обратно. Я приезжала в Лубны и мне об этом рассказывали.

6. С большим удовольствием прочитала, что Вас интересуют пещеры и подземелья. Скорблю, что он не может прочитать этого вопроса. Ведь пещеры и подземелья – это большая рана всей его жизни. Расгадка этой его боли и находится в Вашей фразе: «в литературе о таковых нигде нет данных». Это отсутствие данных и является результатом того пренебрежения, с которым ученые относились, да и теперь еще относятся, к вопросу, именно, о пещерах и подземельях.

У них просто какое-то предубеждение к этой области археологии. Занимаются курганами, отчасти городищами, а где жизнь наталкивает на пещеры и подземелья там они отворачивались и продолжают отворачиваться и до сих пор. В археологии, как в науке, еще и сейчас много косности даже и в Москве. В «Известиях» от 30/XII - за 1949 г. была характерная заметка п. з. «Поддержать ученого новатора». В ней говорится о том, как преследовал, как не давал ходу Ин-т материальной культуры своему сотруднику Герасимову, открывшему способ восстанавливать по черепу мягкие части лица. Так бы его и затравили, если бы за него не заступились ученые других институтов, поддержавшие его и давшие ему возможность закончить свои исследования в стенах своих ин-тов. И он прославился, читал много лекций о своих открытиях. Этот же самый МОГАИМК жестоко преследовал и Игнатия Яковл. именно за пещеры и подземелья. Когда начали строить метро, И. Я. был командирован на эти работы и собрал столько ценных археологических предметов, что положил начало музею метро. Археологи МОГАИМК'а всячески ему мешали, т. что он вынужден был устроить музей метро в стенах кабинета в своей квартире. И только благодаря ходатайству его перед

правительством, последнее дало распоряжение основать музей метро. Археологи озлились. Но в полное бешенство они пришли тогда, когда И. Я. был приглашен на работу в Кремль для раскопок кремлевских тайников. Сколько было походов против него именно из-за тайников, из-за пещер и подземельев! Но правительство взяло его под свою защиту и он много и продуктивно работал именно по заданию правительства. Вот поэтому в литературе и нет нигде данных, что даже слова только «пещеры и подземелья» многих ученых приводят в бешенство. Но и среди ученых было у Игн. Як. много адептов. Напр. весь Исторический музей, где и хранятся все его коллекции. Что касается до Полтавщины, то он их нашел очень много в разных селах. Особенно богато ими село Хелепци под Лубнами. Много их потому, что они обойдены наукой и ждут своего Колумба. Много по этому вопросу я не могу Вам сообщить, т. к. все рукописи, а их очень много, хранятся в ГосЛитархиве. Вы писали туда. Есть ли какой-нибудь ответ? А также и от Ист. Муз. Я как-нибудь съезжу в оба эти места и узнаю устроили ли они витрину в Ист. муз. и готова ли архивная опись трудов.

7. Совершенно верно Вам сообщили, что кусок бивня мамонта из Гонцов. Очень только грустно и обидно, что так замолчали о том, кто же его там нашел и доставил в Музей. И. Я. достоин большей памяти в Лубнах, для которых он так много сделал и он ничем не заслужил такого забвенья. Или из тех, кто его знал, совсем уже никого не осталось?

8. Меня удивляет, как литература молчит о таком крупном событии, как доставка мамонта в Киев. От самого И. Я. я слышала, что составили весь скелет и он оказался таким высоким, что пришлось делать отверстие в потолке.

Бессовестно поступил Титаренко! Он влился в нашу экспедицию только в Крылове, только присутствовал при работах, сам ничего не сделал. И. Я., как руководитель экспедиции, поручил Титаренко отвезти 11 ящиков с костями мамонта в Киев и только потому, что, продолжая экспедицию, сам поехал дальше. А Титаренко имел наглость даже не вспомнить о Стеллецком и приписать открытие себе. И. Я. не был честолюбив и отнесся к этому равнодушно.

9. Монография «По следам Игоря Северского», в числе других рукописей хранится в ГосЛитарх. Если хотите, я Вам пошлю 4 тетради об этой экспедиции, но он писал карандашом, с многими перечеркиваниями и поправками. Архивистов не смущают никакие неудобочитаемые рукописи. Если у Ваших сотрудников будет желание и терпение разобрать эти тетради, то кое что интересное можно в них найти. Я тоже писала заметки об этой экспедиции, но чисто бытовые, т. к. на мне лежал гл. обр. быт. Есть и карта к этому вопросу.

И. Я. пробовал переводить Слово о полку Игоревом. Владея стихом, я ему помогала. Нас поразило место «растекашася мыслию по древу». Само по себе выражение это кажется странным, а тут еще к мысли примешивается общество разных зверей. Нас это заинтересовало: нет ли тут какой-ниб. ошибки со стороны переписчика. И. Я. стал рыться в архивах и выискал, что на древнем славянском языке белка называлась «мысь». Теперь стало понятно: белкой разбежался по дереву. Потом мы обратили внимание на выражение «под трубами повиты». Также показалось странным зачем матери надо было пеленать своих детей под трубами. Вспомнилось, что по украински «повити» значит родить. У Шевченка есть слова «Повила мене мати». И вот гораздо естественнее в переводе сказать «Под трубами рождены», чем: «Под трубами пеленаты».

И. Я. заявил эти два соображения в о-ве изучения Слова о полку Игореве. Приняли к сведению с большим интересом. Об этом прекрасном памятнике литература так громадна, но никому не пришли в голову эти такие простые мысли. Недавно вышел в свет перевод Сл. о пол. Иг. племянника И. Я. Влад. Ив. Стеллецкого. Он использовал эти данные в своем переводе.

10. Надежда Матвеевна, по мужу Кибальчич была незаконной дочерью укр. писателя Симонова Notis (вставлено – О.К.) и Надежды Михайловны Белозерской. Она была старшей дочерью, у нее было три младших сестры.

Мать (закреслено – О.К.) Сестра (вставлено – О.К.) Белозерской, Александра Михайловна, писательница Ганна Барвінок, была женой знаменитого Пантелеймона Куліша. Племянницы ее очень любили и называли «Мама Саша». У Куліша была воспитанница Маша. Она вышла замуж за Щербачева и у них был сын, названный в честь Куліша Пантелеймоном и несколько дочерей. Старшая из них была известная укр. писательница, Любовь Александровна (по мужу) Яновская. Это в литературе неизвестно. Я же это знаю, т. к. лично была знакома с Яновской, с которой была дружна моя мать. Писательница, Над. Мат. Кибальчич разошлась со своим мужем, возможно, что он и был революционер, или кто ниб. из его родственников. Козловский был мужем дочери Над. Мат. Кибальчич, Надежды Константиновны, тоже писательницы (вставлено – О.К.). Он утонул и его жена, от горя, лишила себя жизни. Была она молодая и очень красивая. С матерью не ладила.

У И. Я. была семейная переписка всей этой большой семьи. Эти письма приобрел Литературный музей, находящийся на Якименке № 38 (вставлено – О.К.). От него, я думаю, Вы можете получить исчерпывающие сведения.

Каменная баба, портреты которой Вы от меня получили зово (нерозбірливо – О.К.) и в компании ее открывателей была обнаружена под гор. Ровеньки Киев. обл. Никуда увезена она не была. Там она и теперь, если во время войны, не погибла. О каменных бабах И. Я. много писал. Материалы там же, в архиве. Упомянутой Вами книги «Жизнь Ек. II» у нас нет. Я Вам послала все, что есть про Екатерину. Есть еще две брошюры «О жалованной грамоте Екатериной дворянству», но вряд ли они интересны. Что касается

стоимости книг, то сколько дадите, столько и хорошо; в том числе и «Кобзарь». Пересылка стоила 6 р. 55 к. Сколько сможете, столько и пришлите. Прилагаю список книг. Если какие-нибудь Вам подойдут, отметьте на списке и пришлите. А м. б. некоторые из них пригодятся библиотеке? Будьте добры узнайте и сообщите мне. Не интересуют ли Вас книги по археологии не Украины? Есть исторические, по геологии, по Кавказу. Если Вам, или библиотеке такие нужны, то пришлю. С удовольствием сидела за письмом. Люблю такую работу.

Относительно пребывания Буденного мне ничего неизвестно. Если бы он в 20 г. там был, то об этом, наверно, много бы говорили.

Всегда рада быть полезной музею и родным Лубнам. Повторяю свое приглашение.

На снимке семья Кибальчич. Слева в пестром Н.М. Кибальчич, рядом ее дочь, потом ее мать.

Желаю музею успеха и плодотворной работы. Вам лично богатых достижений на Вашем благородном поприще. Жду Вашего письма.

М. Исаевич

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Амосов А.А. Слово о великом искомом / А.А. Амосов // Стеллецкий И.Я. Мертвые книги в московском тайнике. – М.: Московский рабочий, 1993. – С. 243–268.
2. Белоусова Т. От составителя / Т. Белоусова // Стеллецкий И.Я. Мертвые книги в московском тайнике. – М.: Московский рабочий, 1993. – С. 3–16.
3. Беляев Л.А. А.В. Арциховский и первые программы археологического изучения средневековой Москвы / Л.А. Беляев // Новгородские археологические чтения – 3. Материалы Международной конференции «Археология средневекового города. К 75-летию археологического изучения Новгорода». – Великий Новгород, 2011. – С. 46–57.
4. Ванцак Б. Подвижники українського музейництва: (Григорій Кир'яков, Федір Камінський, Катерина Скаржинська, Гнат Стеллецкий) / Б. Ванцак, О. Супруненко. – Полтава, 1995. – 135 с.
5. Ванцак Б.С. И.Я. Стеллецкий: археолог, историк, романтик / Б.С. Ванцак // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Второй обл. науч.-практ. семинар: / Тез. докл. и сообщ. – Полтава, 1989. – С. 106–108.
6. Звіт про діяльність наукових установ м. Лубень на Полтавщині // НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 182–190.
7. Звіт про діяльність Української наукової експедиції від 8 серпня 1922 р. // НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 4, арк. 36–41.
8. Кем был И.Я. Стеллецкий: доклад // ЛКМ. – № 2424/1. – 5 с.
9. Кукса Н.В. Гнат Якович Стелецкий: штрихи до портрета / Н.В. Кукса // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції 17–18 травня 2006 р. – Черкаси, 2006. – С. 110–128.
10. Кукса Н.В. Гнат Якович Стелецкий: нотатки до портрета / Н.В. Кукса // Археологія та фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історико-архітектурного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С. 169–173.
11. Кукса Н.В. Наукові досліді Гната Яковича Стелецького по «з'ясуванню історичної тайни Богдана» в Суботіві (20-ті рр. ХХ ст.) / Н.В. Кукса // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава: «Археологія», 2002а. – №1. – С. 156–159.
12. Кукса Н. «Наукові» досліді Гната Яковича Стелецького по «з'ясуванню історичної тайни Богдана» в Суботіві (20-ті рр. ХХ ст.) / Н. Кукса // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: Шлях, 2002б. – Вип. 11. – С. 10–17.
13. Кукса Н. Історичні поховання XVII–XVIII ст. в Суботіві / Н. Кукса // Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки (джерела та результати досліджень): Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 9. – К., 2002в. – С. 227–241.
14. Кукса Н. Церква святого пророка Іллі в Суботіві: до питання дослідження і реставрації / Н. Кукса // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава: «Археологія», 2001. – № 2. – С. 134–136.

15. Лист голови ВУАК академіка О. Новицького до Центрального Пролетарського Музею Лубенщини, 21. 05. 1925 р. // НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 24, арк. 94–94 зв.
16. Лист Г.Я. Стеллецького до Археологічної Комісії при УАН, 30. 07. 1921 р. // НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 155–156 зв.
17. Лист Г.Я. Стеллецького до Археологічного Комітету УАН, 18. 09. 1921 р. // НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 224–224 зв.
18. Лист Г.Я. Стеллецького до УАН, 23. 07. 1921 р. // НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 154–154 зв.
19. Лист Г.Я. Стеллецького до УАН, 26. 07. 1921 р. // НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 192–192 зв.
20. Лист М. Ісаєвич до В. Буніної, 20. 03. 1951 р. // ЛКМ. – № 673/НДФ. – 12 с.
21. Нераденко Т. Археологія Чигиринщини / Тетяна Нераденко. – Черкаси, 2012. – 506 с.
22. Пересветов Р.Т. Тайны выцветших строк / Р.Т. Пересветов. – М.: Детская литература, 1970. – 287 с.
23. Протоколы заседаний XV Археологического Съезда // Труды XV Археологического съезда в Новгороде. 1911. – М., 1914. – Т. 1. – С. 73–182.
24. Ротач П. Підземні ходіння Гната Стеллецького / П. Ротач // Рядки за рядками, літа за літами... – Полтава: «Верстка», 2005. – С. 197–202.
25. Сегеда С.П. Гетьманські могили / С.П. Сегеда. – К.: Наш час, 2010. – 440 с.
26. Сидоренко О.В. Невідомий план поховання Богдана Хмельницького / О.В. Сидоренко, А.О. Супруненко // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава: «Археологія», 2001. – № 2. – С. 179.
27. Стеллецкий И.Я. Мертвые книги в московском тайнике / И.Я. Стеллецкий. – М.: Московский рабочий, 1993. – 272 с.
28. Стеллецкий И.Я. Поиски библиотеки Ивана Грозного / И.Я. Стеллецкий. – М.: «Сампо», 1999. – 400 с.
29. Стеллецький Гн. «Тарас Шевченко про Богданову могилу». Вирізка з газети // НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 4, арк. 61.
30. Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М. Скаржинської). – Київ–Полтава: «Археологія», 2000. – 392 с.: іл.
31. Curriculum vitae. Гнат Яковлевич Стеллецький. Автобіографія. 21.11.1923. Копія // ЛКМ. – № 2424/1. – 2 с.
32. <http://allnews.ya1.ru/news.php?id=309364>
33. <http://arxeo.info/biografii/stelleckij-ignatij-yakovlevich.html>
34. <http://arxeo.info/biografii/stelleckij-ignatij-yakovlevich-2.html>
35. <http://libinfo.org/index/index.php?id=114977>
36. <http://metall-detector.com/proklyatyie-sokrovishha-roda-vishnevskix.html>
37. <http://m-necropol.narod.ru/stellezkiy.html>
38. http://pro-speleo.ru/index/ignatij_stelleckiy/0-47
39. http://ru.wikipedia.org/wiki/Стеллецький,_Игнатий_Яковлевич
40. <http://www.1tv.ru/documentary/fi4942/sn43>
41. <http://www.metallsearch.ru/nenkladi/56.htm>
42. <http://www.ruarchive.com/archives/6445>

REFERENCES

1. Amosov A.A. Slovo o velikom iskomom / A.A. Amosov // Stelleckii I.Ja. Mertvyje knigi v moskovskom tainike. – М.: Moskovskii rabochii, 1993. – S. 243–268.
2. Belousova T. Ot sostavitelja / T. Belousova // Stelleckii I.Ja. Mertvyje knigi v moskovskom tainike. – М.: Moskovskii rabochii, 1993. – S. 3–16.
3. Beljaev L.A. A.V. Arcihovskii i pervye programmy arheologicheskogo izuchenija srednevekovoi Moskvy / L.A. Beljaev // Novgorodskie arheologicheskie chtenija – 3. Materialy

- Mezhdunarodnoi konferencii «Arheologija srednevekovogo goroda. K 75-letiju arheologicheskogo izuchenija Novgoroda». – Velikii Novgorod, 2011. – S. 46–57.
4. Vancak B. Podvyzhyky ukrajinskogo muzeinctva: (Grygorii Kirjakov, Fedir Kamynskyi, Kateryna Skarzhynska, Hnat Stellecky) / B. Vancak, O. Suprunenko. – Poltava, 1995. – 135 s.
 5. Vancak B.S. I.Ja. Stelleckii: arheolog, istorik, romantik / B.S. Vancak // Ohrana i issledovanie pamjatnikov arheologii Poltavshyny: Vtoroi obl. nauch.-prakt. seminar: / Tez. dokl. i soobsh. – Poltava, 1989. – S. 106–108.
 6. Zvit pro dijalnist naukovih ustanov m. Luben na Poltavshini // NA IA NANU, f. VUAK, spr. 3, ark. 182–190.
 7. Zvit pro dijalnist Ukraïnskoji naukovoji ekspedicii vid 8 serpnja 1922 r. // NA IA NANU, f. VUAK, spr. 4, ark. 36–41.
 8. Kem byl I.Ja. Stelleckii: doklad // LKM. – № 2424/1. – 5 s.
 9. Kuksa N.V. Hnat Jakovyh Stellecky: shtryhy do portreta / N.V. Kuksa // Chygyrynshyna: istorija i sohodennja. Materialy naukovo-praktychnoji konferenciji 17–18 travnja 2006 r. – Cherkasy, 2006. – S. 110–128.
 10. Kuksa N.V. Hnat Jakovyh Stellecky: notatky do portreta / N.V. Kuksa // Arheologija & fortyfikacija Serednoho Podnistrovja. Zbirnyk materialiv Vseukrajinskoji naukovo-praktychnoji konferenciji na chest 10-ricchja stvorennya viddilu starozhytnosti Kamjanec-Podilskoho derzhavnogo istoryko-arhitekturnoho muzeyu-zapovidnyka. – Kamjanec-Podilskyi: PP «Medobory-2006», 2011. – S. 169–173.
 11. Kuksa N.V. Naukovi doslidy Hnata Jakovyha Stelleckoho po «zjasuvannyu istorychnoji tainy Bohdana» v Subotovi (20-ti rr. XX st.) / N.V. Kuksa // Arheologichni litopys Livoberezhnoji Ukraïny. – Poltava: «Arheologija», 2002a. – №1. – S. 156–159.
 12. Kuksa N. «Naukovi» doslidy Hnata Jakovyha Stelleckoho po «zjasuvannyu istorychnoji tainy Bohdana» v Subotovi (20-ti rr. XX st.) / N. Kuksa // Novi doslidzhennja pamjatok kozackoji doby v Ukraïni. – K.: Shljah, 2002b. – Vyp. 11. – S. 10–17.
 13. Kuksa N. Istorychni pohovannja XVII–XVIII st. v Subotovi / N. Kuksa // Biografichna nekropolistyka v konteksti suchasnoji istorychnoji nauky (dzherela ta rezultaty doslidzhen): Zbirnyk prac molodyh vchenyh ta aspirantiv. – T. 9. – K., 2002v. – S. 227–241.
 14. Kuksa N. Cerkva svjatoho proroka Illi v Subotovi: do pytannja doslidzhennja i restavraciji / N. Kuksa // Arheologichni litopys Livoberezhnoji Ukraïny. – Poltava: «Arheologija», 2001. – № 2. – S. 134–136.
 15. Lyst holovy VUAK akademika O. Novyckoho do Centralnoho Proletarskoho Muzeyu Lubenshyny, 21. 05. 1925 r. // NA IA NANU, f. VUAK, spr. 24, ark. 94–94 zv.
 16. Lyst H.Ja. Stelleckoho do Arheologichnoji Komisiji pry UAN, 30. 07. 1921 r. // NA IA NANU, f. VUAK, spr. 3, ark. 155–156 zv.
 17. Lyst H.Ja. Stelleckoho do Arheologichnoho Komitetu UAN, 18. 09. 1921 r. // NA IA NANU, f. VUAK, spr. 3, ark. 224–224 zv.
 18. Lyst H.Ja. Stelleckoho do UAN, 23. 07. 1921 r. // NA IA NANU, f. VUAK, spr. 3, ark. 154–154 zv.
 19. Lyst H.Ja. Stelleckoho do UAN, 26. 07. 1921 r. // NA IA NANU, f. VUAK, spr. 3, ark. 192–192 zv.
 20. Lyst M. Isajevych do V. Buninoji, 20. 03. 1951 r. // LKM. – № 673/NDF. – 12 s.
 21. Neradenko T. Arheologija Chygyrynshyny / Tetjana Neradenko. – Cherkasy, 2012. – 506 s.
 22. Peresvetov R.T. Tainy vycvetshyh strok / R.T. Peresvetov. – M.: Detskaja literatura, 1970. – 287 s.
 23. Protokoly zasedanii XV Arheologicheskogo Sezda // Trudy XV Arheologicheskogo sezda v Novgorode. 1911. – M., 1914. – T. 1. – S. 73–182.
 24. Rotach P. Pidzemni hodinnja Hnata Steleckoho / P. Rotach // Rjadky za rjadkamy, lita za litamy... – Poltava: «Verstka», 2005. – S. 197–202.

25. Segeda S.P. Hetmanski mogily / S.P. Segeda. – K.: Nash chas, 2010. – 440 s.
26. Sydorenko O.V. Nevidomyi plan pohovannja Bohdana Hmelnyckoho / O.V. Sydorenko, A.O. Suprunenko // Arheologichniy litopys Livoberezhnoji Ukrajinu. – Poltava: «Arheologija», 2001. – № 2. – S. 179.
27. Stelleckii I.Ja. Mertvye knigi v moskovskom tainike / I.Ja. Stelleckii. – M.: Moskovskii rabochii, 1993. – 272 s.
28. Stelleckii I.Ja. Poiski biblioteki Ivana Groznogo / I.Ja. Stelleckii. – M.: «Sampo», 1999. – 400 s.
29. Stellecky Hn. «Taras Shevchenko pro Bohdanovu mogylu». Vyrizka z hazety // NA IA NANU, f. VUAK, spr. 4, ark. 61.
30. Suprunenko O.B. Arheologija v dijalnosti pershoho pryvatnoho muzeyu Ukrajinu (Lubenskyi muzej K.M. Skarzhynskoj). – Kyiv–Poltava: «Arheologija», 2000. – 392 s.: il.
31. Curriculum vitae. Hnat Jakovlevych Stelleckiy. Avtobiografija. 21.11.1923. Kopija // LKM. – № 2424/1. – 2 s.
32. <http://allnews.ya1.ru/news.php?id=309364>
33. <http://apxeo.info/biografii/stelleckij-ignatij-yakovlevich.html>
34. <http://apxeo.info/biografii/stelleckij-ignatij-yakovlevich-2.html>
35. <http://libinfo.org/index/index.php?id=114977>
36. <http://metall-detector.com/proklyatyie-sokrovishha-roda-vishnevskix.html>
37. <http://m-necropol.narod.ru/stellezkiy.html>
38. http://pro-speleo.ru/index/ignatij_stelleckiy/0-47
39. http://ru.wikipedia.org/wiki/Стеллецкий,_Игнатий_Яковлевич
40. <http://www.1tv.ru/documentary/fi4942/sn43>
41. <http://www.metallsearch.ru/nenkladi/56.htm>
42. <http://www.ruarchive.com/archives/6445>

Колыбенко Е., Колыбенко А. «Искания» Игнатия Стеллецкого: тонкая грань между «подвижником» и «вредителем».

Среди деятелей украинской археологии и музейного дела 20-х гг. XX в. Игнату Яковлевичу Стеллецькому принадлежит особое место. В отличие от многих украинских археологов и музееведов той эпохи, его имя было возвращено из забвения еще в начале 60-х гг. XX в. Археолог, спелеолог и музеевед И.Я. Стеллецкий сорок лет посвятил поискам библиотеки Ивана Грозного. Имя И.Я. Стеллецкого хорошо известно любому исследователю, краеведу или любителю, интересующемуся проблемами археологии и истории Москвы, особенно Москвы «подземной». Вместе с тем, информационные ресурсы очень мало сообщают об украинском периоде активной деятельности И.Я. Стеллецкого (1918–1923 гг.).

Целью данной статьи есть попытка определить место И.Я. Стеллецкого в развитии отечественной археологии и музееведения, воспользовавшись в качестве источников, в первую очередь, опубликованными и неопубликованными документами из научного архива Института археологии НАН Украины и Лубенского краеведческого музея. Рассматривается его деятельность на территории Украины в 1918–1923 гг. В этот период И.Я. Стеллецкий находился в Киеве и Лубнах. В Лубнах он основал краеведческий музей, существующий до сих пор, а также создал ряд научных обществ. Под эгидой этих обществ в тяжелых условиях Гражданской войны он проводил археологические экспедиции на территории Украины, практически не оставив отчетной документации и сделав ряд поверхностных выводов.

Ключевые слова: *И.Я. Стеллецкий, археологические памятники, Лубенский краеведческий музей, ВУАК.*

Kolybenko O., Kolybenko O. Hnat Stelletsy's «Searching»: gentle bound between a «devotee» and a «wrecker».

Among the figures of Ukrainian archeology and museology 20-ies of XX century Hnat Stelletsy occupies a special place. Unlike many Ukrainian archaeologists and museologists that time, his name was returned from oblivion back in the early 60-ies of XX century. The archeologist, the cave explorer and specialist in museum management H. Stelletsy forty years searching for the library of Ivan Grozny. His name is well known to all researchers, local historians and enthusiasts interested in the problems of archeology and history of Moscow, especially the «underground» of Moscow. However, very little information resources have reported Ukrainian period of his active work (1918–1923 years).

The purpose of this article – is an attempt to define the place of H. Stelletsy in the development of national archeology and museology. For this we use as sources, primarily published and unpublished documents from the scientific archives of Institute of Archaeology NAS of Ukraine and museum of Lubny. This article discusses its activities in Ukraine in 1918–1923, respectively. During this period, H. Stelletsy lived in Kiev and Lubny. In Lubny he founded the museum of local lore, still exists, but has also created a number of scientific societies. Under the auspices of these societies in difficult conditions of the Civil War, he conducted archaeological expedition in Ukraine. He almost did not leave records and made some superficial conclusions.

Key-words: *H.Y. Stelletsy, archaeological monuments, Lubny museum of regional ethnography, VUAK.*

Одержано 25.02.2014.

Андрій Лисенко
(Переяслав-Хмельницький)

«ШЛЯХ У РЕВОЛЮЦІЮ» ПИЛИПА КУЗЬМОВИЧА МИРОНОВА

У статті, на основі комплексу залучених джерел та літератури, здійснена спроба дослідити причини переходу на бік радянської влади одного з відомих донських командирів П.К. Миронова. Можна прийти до висновку, що проблемність його перебування на посаді одного з командирів «червоного» донського козацтва була прямо пов'язана зі значним авторитетом на Дону та позицією голови Реввійськради Л. Троцького. Досліджені певні факти з особистого життя опального червоного командира.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі вивчення наукових публікацій зробити комплексний аналіз, з'ясувати концептуальну спрямованість цього пласту інформації. Стаття написана в руслі сучасних підходів до аналізу історіографічних джерел і базується на засадах історизму, об'єктивності, системності, плюралізму. Враховуючи специфіку дослідження, у процесі його підготовки використано загальнонаукові методи (аналізу і синтезу), історичні (проблемно-хронологічний), а також міждисциплінарні (соціоісторичні та воєнно-історичні).

Ключові слова: Донський округ, козацький полк, червоний командир, військовий старшина, козаке коло.

Особа одного із легендарних червоних командирів часів громадянської війни першої чверті ХХ ст. донського козака Пилипа Кузьмовича Миронова тривалий час викликала інтерес дослідників даної епохи. Серед них можемо назвати М. Янчевського [31, 32], П. Чернопицького [29, 30], А. Венкова [4] тощо. Цікавість цієї постаті можна пояснити неоднозначною позицією П. Миронова у 1917-1921 рр. Підтримавши спочатку радянську владу, П. Миронов кілька разів викликав гнів голови Реввійськради Л. Троцького, кілька разів порушував прямі накази радянського військового командування і, нарешті, заарештований та ув'язнений у Бутирській в'язниці, за невияснених обставин був убитий охоронцем.

У статті ми спробували прослідкувати життєвий шлях легендарного донського командира Червоної армії від часу його народження до початку збройного протистояння між прихильниками «червоної» та «білої» ідей.

Пилип Кузьмович Миронов – командувач червоної 2-ї кінної армії, кавалер усіх георгієвських нагород, із золотою зброєю включно; дослужився до звання військового старшини (підполковника) та посади командира полку. Під час громадянської війни відмовився від дарованого йому дворянства та військових чинів, воював на боці комуністів. У 1921 р. за доносом агента ЧК був заарештований, звинувачений у підготовці контрреволюційного повстання на Дону та був убитий охоронцем, за офіційною версією, на подвір'ї Бутирської в'язниці. У 1960 р. реабілітований Військовою колегією Верховного суду за відсутністю складу злочину.

Відомості про народження П. Миронова можна знайти в роботі Є. Лосева [21]. Пилип Кузьмович Миронов народився 14 (27) жовтня 1872 р. на хуторі Буєрак-Сенюткін, станиці Усть-Медведицька Обл. Війська Донського (нині – м. Серафимович Волгоградської обл.). Закінчив церковно-приходську школу та два класи Усть-Медведицької гімназії. Батько майбутнього героя громадянської війни – Кузьма Фролович займався доставкою води з Дону для жителів верхніх «куренив». Піти на підробітки його змушували розміри земельного наділу, що не давали можливості забезпечити сім'ю. Саме з цієї ж причини родина Миронових покинула і свій родовий хутір [21, с. 18].

До того ж Пилип повинен був проходити й обов'язкову військову службу, тобто власний рахунок молодий козак був зобов'язаний придбати собі коня (який би відповідав статутним військовим вимогам), зброю, обмундирування. Спеціальна комісія, що у кінці XIX ст. підрахувала такі витрати, прийшла до висновку, що лише кожна п'ята козацька родина могла спорядити свого сина на службу без надлишкового навантаження на домашнє господарство. Натомість, кожен другий змушений був робити це з відчутними для себе проблемами та беручи позики. Частина небагатих козаків була змушена звертатися з проханням про фінансову допомогу до станичного сходу, що серед козаків вважалося не зовсім почесним, як зазначав відомий російський дослідник А. Венков [4, с. 138].

Молодого Пилипа Миронова, який пізніше склав екстерном екзамен за весь курс гімназії, визначили писарем до станичного отамана. Пізніше він вступив до Новочеркаського юнкерського училища, яке закінчив у 1898 р. За чотири роки служби (у 1902 р.) Миронов вислужив собі чин хорунжого, що прирівнювався до армійського прапорщика, а у 1903 р. був обраний станичним отаманом у станиці Роспопинській.

Як зазначає Є. Лосєв у своєму дослідженні життєвого шляху П. Миронова, з початком російсько-японської війни у січні 1904 р., 32-річний хорунжий пішов добровольцем у діючу армію. Незабаром отримав у командування сотню 26-го Донського полку. У березні 1905 р. він, командуючи загоном у 200 шабель, сприяв піхотним частинам і зумів захопити полонених і секретні оперативні документи. За цю операцію отримав схвальну телеграму від головнокомандувача [21, с. 51-54].

Загалом за російсько-японську війну П. Миронов був нагороджений: орденами Святої Анни 3 та 4 ступенів, орденом Святого Станіслава 3 ступеня з мечами та бантом, орденом Святого Володимира 4 ступеня з мечами та бантом і отримав чин підсавула. Весь комплекс нагород, які отримав П. Миронов за участь у російсько-японській війні, гарантував йому право на отримання дворянства та подальшу успішну кар'єру. Проте він не скористався перспективами, що відкривалися перед ним [21, с. 37].

Коли козачі частини поверталися додому на залізничній станції у м. Уфі відбувся інцидент, у якому взяв участь і П. Миронов: залізничний ешелон застряг на станції, на якій бастували робітники, вимагаючи відміни смертного вироку учаснику революційних подій 1905 р. – інженеру Соколову. Козаки вимагали негайної відправки додому та, підтримуючи позицію П. Миронова, приєдналися до робітників і адміністрація Уфи була змушена помилувати інженера. Однак, скоріше за все, саме тоді в особовій справі підсавула з'явився запис про наявність проблем із політичною благонадійністю, про що згадують у своїх розвідках дослідники біографії П. Миронова [17, с. 9].

Загальновідомо, що під час народних заворушень уряд царської Росії для їхнього придушення часто використовував саме козачі підрозділи. Багатьом козакам не подобалася відведена для них роль. Сам П. Миронов їздив станицями Верхнього Дону, агітуючи козаків відмовитися від ганебної служби щодо підтримання внутрішнього порядку в імперії Романових і закликав чинити опір мобілізаціям на виконання поліцейської служби. 18 червня 1906 р. козаче коло в Усть-Медведицькій станиці відмовилося від несення поліцейської служби. На користь такого рішення енергійно виступив і П. Миронов, після чого йому разом із студентом Агєєвим і дияконом Бурикіним було доручено відвезти колективне рішення у Державну Думу I скликання. У Петербурзі депутату від козаків вдалося виступити на засіданні Думи, де П. Миронов серед іншого заявив: «...Козаки Усть-Медведицького округу відмовляються від служби, пов'язаної з придушенням робітничо-селянських хвилювань...» [17, с. 10-11].

За відомостями М. Донецького, на зворотньому шляху П. Миронова та його супутників заарештували у Новочеркаську. У відповідь новий козачий сход Усть-Медведицького округу оголосив окружного отамана заручником і зажадав звільнення заарештованих. Влада була змушена піти на поступки – мобілізація усть-медведицьких козаків на поліцейську службу була відмінена [7].

Восени 1906 р. П. Миронов постав перед судом, який позбавив його офіцерського звання «за дії, що ганьблять звання офіцера». Більше того, П. Миронова відрахували зі складу Війська Донського. Він повернувся до своєї станиці та зайнявся сільським господарством. Маючи незначний земельний наділ Пилип відновив справу свого батька: зайнявся забезпеченням водою жителів горішніх вулиць станиці Усть-Медведицької. Загалом, це була не дуже поважна праця, але свого авторитету серед козаків П. Миронов не втратив, про це засвідчили наступні події [7, с. 24].

У 1910 р. під час хвилювань через малоземелля козаків Хоперського, Усть-Медведицького та Верхньо-Донського округів, яких зібрало на табірні збори керівництво Донської області, вочевидь побоюючись негативного впливу П. Миронова на малоземельне козацтво Верхнього Дону, призначило його на посаду начальника земельного столу обласного управління. Знаходячись на цій посаді, П. Миронов розробив проект про урівняння земельних паїв козаків Верхнього та Нижнього Дону (на Нижньому Дону козачий пай складав, у середньому, 25-30 дес., а на Верхньому Дону – 2-4 десятини) та про наділення землею іногородніх селян. Біля управління Донським округом традиційно знаходилися представники Нижнього Дону і, відповідно, вони й захищали інтереси свого регіону. Російська історія знала багато прикладів, коли протистояння між козаками виливалися у збройне протистояння. Подібна вибухонебезпечна ситуація почала складатися і в досліджуваній період. У проекті майбутнього червоного командира передбачалося зрівняти розміри наділів для козацьких родин Верхнього та Нижнього Дону, про що свідчить А. Козлов [16, с. 13]. Однак реалізувати план П. Миронову не вдалося, пізніше, зігравши на цих же бажаннях збіднілого населення, до влади прийшли більшовики. Однак їхній експеримент щодо зрівнювання закінчився катастрофічним одержавленням та не баченими в історії репресіями по відношенню до власного народу. У 1912 р. П. Миронов отримав нове призначення: помічника наглядача рибних промислів у місцях, заборонених для вилову.

А. Козлов стверджує, що окрім козаків сільське населення Дону складало так звані корінні селяни та іногородні. До поняття «корінних» селян належали селяни, які оселилися на землях Війська Донського до 1861 р. Ця категорія складала 28, 5% населення, яка при цьому володіла 3,8% землі (у середньому по 1, 25 десятин на особу). Більшість представників цієї групи проживали у прикордонних округах Дону.

Найбільш злиденними, у майновому відношенні були іногородні – селяни, що з'явилися у Донській області після 1861 р. в пошуках заробітків. Зазвичай, вони не мали власної землі та не вважалися повноправними жителями; вони або орендували земельні наділи у козаків, або наймалися батраками у козачі господарства. І власної, і орендованої землі у них нараховувалося в середньому по 0, 06 десятин на душу.

З 15 млн. десятин донської землі 12 мільйонів були власністю Війська Донського, біля 1 млн. – власністю поміщиків (найбільш значними їхні володіння були у Таганрозькому та Донецькому округах), трохи більше, 0,5 млн. десятин – власністю корінних селян, 1,5 млн. десятин поділялося між усіма іншими категоріями [16, с. 20-21].

Порівняно незначна питома вага поміщицького землеволодіння на Дону означала, що рівний переділ земель, якого вимагали та в якому були зацікавлені і іногородні, і корінні селяни, і малоземельні козаки Верхнього Дону безперечно болісно вдарить по заможному козацтву Нижнього Дону. Як показали подальші події, селянська боротьба за землю у Донській області ставала боротьбою селян проти козаків, а форми цієї боротьби та її запеклість повністю залежали від позиції та бажання йти на поступки козаків Нижнього Дону.

З початком Першої світової війни П. Миронов подав заяву з проханням відправити його на фронт у будь-якому званні. У жовтні 1914 р. йому повідомили про повернення звання підосавула та про зарахування до діючої армії. Уже через місяць за особливо цінні розвідувальні дані про ворога для штабу 3-ї Донської козачої дивізії, здобуті П. Мироновим особисто у березні 1915 р., його нагородили вищою військовою нагородою – Георгієвською зброєю та присвоїли звання осавула. У наказі по 3-й Козачій кавалерійській дивізії, якою

командував князь Долгоруков, зазначалося: «Після схвалення Думою, командувач 3-ї армії нагородив Георгієвською зброєю Миронова Пилипа за те, що він, будучи у званні підсавула та перебуваючи у 30-му донському козакому полку з 6 по 12 листопада 1914 р., командуючи розвідувальною сотнею у районі Бартфельд-Змієв, із боями здобув важливі відомості про розташування та рух противника, чим надав незамінну допомогу для успіху наших військ» [5, с. 76-77]. Станом на січень 1916 р. П. Миронов був підвищений до військового старшини, а за мужність і героїзм нагороджений чотирма орденами і отримав чин військового старшини, ставши помічником командира 32-го Донського козачого полку зі стройової частини. Проводжаючи П. Миронова з 30 кавалерійського полку, генерал-майор Неклюдов написав схвальну характеристику, в якій серед іншого значилося: «Військовий старшина Миронов рапортом від 22 березня цього року № 84 доповів, що він цього ж числа здав 6-ту сотню осавулу Кожанову та вибув до нового місця проходження служби, до 32 Донського козачого полку. За своє коротке командування полком я встиг побачити та оцінити військового старшину Миронова як відмінного командира сотні та офіцера, що чудово знає свою справу, який має значний досвід двох воєн: російсько-японської та нинішньої. Дуже шкодую, що не довелося мені більше спільно з ним попрацювати, але надзвичайно радію, що нове призначення у 32 полк на посаду помічника командира полку відкриє його розуму, знанням та досвіду більш широкі обрії для застосування і дасть йому можливість краще виявити свою ініціативу та енергію, якої у військового старшини Миронова так багато. Від душі поздоровляю свого товариша, командира 32 полку полковника Ружейнікова з таким чудовим помічником. З глибоким сумом прощаюся з військовим старшиною Мироновим, щиро бажаю йому кращого в новій службовій обстановці. Командир 30-го Донського козачого полку генерал-майор Неклюдов» [5, с. 81].

У грудні 1917 р. полк П. Миронова отримав наказ навести лад у м. Олександрівську, де про взяття влади до своїх рук проголосила місцева рада робітничих депутатів. Козаки влаштували мітинг, позбавили командира полку Моргунова командування, передавши його функції П. Миронову та прибули до Олександрівська. Там козаки П. Миронова побраталися з робітниками та допомогли їм відбити вірні режиму частини, що йшли на придушення виступу [13, с. 119]. Після цього козаки відбули по домівках.

Цей період був складним для П. Миронова ще й з тієї причини, що йому необхідно було визначитися зі своїми політичними симпатіями. Величезна кількість політичних партій пропонували свої політичні програми, але найбільшу прихильність козачого офіцера отримала позиція більшовицької партії. Біографи П. Миронова стверджують, що «підкупили» того простота та чіткість планів, викладених В. Леніним у його квітневих тезах: негайне припинення світової війни, переведення державного чиновництва на виборний принцип, за умови, що їхня платня не буде перевищувати заробітної плати кваліфікованого робітника, негайна передача усього земельного фонду до рук тих, хто цю землю обробляє [21, с. 49-51].

У ході боїв П. Миронов втратив свого старшого сина – Никодима, сам отримав поранення і після недовготривалого перебування у шпиталі виїхав на лікування до своєї станиці. У січні 1917 р. було зафіксоване його звернення до козаків Усть-Медведицького округу, в якому автор викладав власне розуміння соціалізму та основних програмових засад різних політичних партій Росії: «Загалом, соціалізм прагне до добра, досконалості, прогресу, рівності, він шукає домінування правосуддя, розуму та свободи. До цієї загальної мети соціалістичні партії йдуть різними дорогами. Партія народних соціалістів говорить, що «і землю, і волю, і права народу остаточно ми дамо через 50 років». Партія правих соціалістів-революціонерів – через 35 років. Партія лівих есерів – через 20 років. Партія соціал-демократів-меншовиків – через 10 років. А партія соціал-демократів-більшовиків говорить: «йдіть ви всі з вашими обіцянками до всіх чортів. І земля, і воля, і права народу – негайно, але не завтра і не через 10, 20, 35 і 50 років» [5, с. 92].

Довідавшись про перемогу лютневої революції в Петрограді, П. Миронов організував у своїй Усть-Медведицькій станиці демонстрацію на честь цієї події та нового Тимчасового

уряду Росії. Але станичний отаман був налаштований промонархічно і за його наполяганням П. Миронова визнали придатним для подальшого несення військової служби, тому уже через три дні П. Миронов виїхав у свій 32-ий козачий полк. Після прибуття на місце несення служби П. Миронов негайно вступив у конфлікт з командиром полку – монархістом, полковником Ружейниковим: полковник був змушений залишити командування полком, але й П. Миронова відправили назад, на Дон, доліковувати свої рани.

14-23 травня 1917 р. у донській столиці, м. Новочеркаську, відбувся перший обласний Донський селянський з'їзд. Найбільш чітко позицію козачої верхівки у своєму виступі виклав М. Богаєвський – директор гімназії та майбутній замісник військового отамана О. Каледіна, який попередив донське селянство утриматися від зазіхань на власність козачого майна та маєтностей, пояснюючи свою позицію різницею інтересів між двома станами. За словами сучасних російських істориків В. Данілова та М. Тархова, саме з таких промов і реакції на них селянського населення, що проживало на козачих територіях, виникла підтримка розкозачування 1919 р. донським селянством [5, с. 101].

Проти вищевикладеної дискримінаційної позиції верхівки донського козацтва виступив П. Миронов. Ще на початку травня 1917 р., виступаючи на мітингу в своїй станиці, він заявив про відсутність на Дону самих понять «козаки» та «селяни» та появу нової спільноти – громадян, із рівними в усьому правами [9, с. 182].

26 травня 1917 р. у Новочеркаську розпочало роботу Велике козацьке Коло. Хоча П. Миронова й не обрали його делегатом, однак він з'явився у козачій столиці з метою доведення до відома Кола політичної позиції козаків 32-го полку. У своєму виступі він запропонував конфіскувати великі земельні наділи вищих козачих офіцерів і донських чиновників, поділити ці землі між малоземельним козацтвом. Проте Коло не підтримало пропозиції П. Миронова; натомість військовим донським отаманом був обраний О. Каледін, а його замісником М. Богаєвський [9, с. 183].

Ми можемо припустити, що коли б П. Миронов мав більше політичного досвіду та був обізнанішим у політичному житті Росії, він навряд чи так швидко й активно підтримав позицію лєнінської партії. Адже те, що він прийняв за кінцеву мету революційних змін, для більшовиків було лише тактичним маневром – намаганням отримати підтримку широких прошарків селянства у боротьбі за владу. Більше того, П. Миронов, скоріше за все, не здогадувався про прийнятий 19 лютого 1918 р., без надлишкового розголосу, декрету «Про соціалізацію землі» [6, с. 20], який передбачав подальший розвиток колективної системи землеробства за рахунок індивідуальних наділів з метою утвердження соціалістичної економіки, як основний напрямок державної політики.

Таким чином, можемо прослідкувати непростий шлях одного з військових лідерів Донської області – П. Миронова – у громадянській війні першої чверті ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Берз Л.И. Героические годы. Октябрьская революция и гражданская война на Дону: Исторический очерк / Л.И. Берз, К.А. Хмелевский. – Ростов на Дону, 1964. – 175 с.
2. Борьба за власть Советов на Дону. – Ростов на Дону, 1957. – 281 с.
3. Брызгалова И.Г. Разработка земского самоуправления в казачьих районах Дона, Кубани и Терек после февраля 1917 г. Проблемы казачьего возрождения: Сб. науч. статей / И.Г. Брызгалова; [отв. ред. А.И. Козлов]. – Ч. 2. – Ростов на Дону, 1996. – С. 54-69.
4. Венков А.В. Донское казачество в гражданской войне / А.В. Венков; [отв. ред. д-р ист.наук А.И. Козлов]. – Ростов на Дону: Изд-во Рост.ун-та, 1992. – 286 с.
5. Данилов В. Введение / В. Данилов, Н. Тархова // Филипп Миронов (Тихий Дон в 1917 - 1921 гг.). Документы и материалы. – М., 1997. – 384 с.
6. Декреты Советской власти. Т. 1. – М., 1957. – 184 с.
7. Донецкий М. Донское казачество / М. Донецкий. – Ростов на Дону, 1926. – 149 с.

8. За власть Советов. Сб. восп. П. Чкалов. – М., 1957. – С. 145-167.
9. Звездова Н.В. Проблема власти на Дону. В чем она состояла и как была разрешена в 1917 г.? Донская история в вопросах и ответах / Н.В. Звездова; [под ред. Е.И. Дулимова и С.А. Кислицына]. – Ростов на Дону, 1997. – Т.1. – С. 180-185.
10. Земля в судьбах донского казака: Собрание историко-правовых актов. 1704-1919 гг. / Сост.Н. Коршиков. – Ростов на Дону, 1998. – 345 с.
11. Иванова Н.А. Казачество в составе населения России (конец XIX – начало XX вв.) / Н.А. Иванова, В.П. Желтова // Тезисы докладов междунауч. конф. «Казачество в истории России». – Краснодар, 1993. – С. 55-58.
12. Казачий Дон: очерки истории / Науч. ред. А.П. Скорик. – Ростов на Дону, 1995. – Ч.1. – 317 с.
13. Кириенко Ю.К. Революция и донское казачество (февраль-октябрь 1917 г.) / Ю.К. Кириенко; [отв. ред. А.И. Козлов]. – Ростов на Дону, 1988. – 253 с.
14. Кожанов А.П. О возрождении казачества. Проблемы казачьего возрождения: Сб. науч. ст. / А.П. Кожанов; [отв. ред. д-р ист. наук А.И. Козлов]. – Ростов на Дону: Логос, 1996. – Ч.1. – С. 42-45.
15. Козлов А.И. Актуальность проблем истории казачества. Проблемы истории казачества XVI-XX вв. / Отв. ред. д-р ист. наук А.И. Козлов. – Ростов на Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1995. – С. 4-19.
16. Козлов А.И. На историческом повороте / А.И. Козлов. – Ростов на Дону, 1977. – 283 с.
17. Козлов А.И. Социально-экономические, политические отношения и классовая борьба на юго-востоке Европейской России накануне Октября: автореф. дис. ... д-ра ист. наук / А.И. Козлов. – Ростов на Дону, 1978. – 52 с.
18. Кондрашенко О.В. Особенности политического развития Всевеликого Войска Донского в 1918 г. Проблемы казачьего возрождения: Сб. науч. ст. / О.В. Кондрашенко; [отв. ред. д-р ист. наук А.И. Козлов]. – Ростов на Дону: НМЦ «Логос», 1996. – С. 65-70.
19. Королев В.Н. Донские казачьи традиции: от какого наследства мы отказались... Проблемы истории казачества XVI-XX вв. / В.Н. Королев; [отв. ред. д-р ист. наук А.И. Козлов]. – Ростов на Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1995. – С. 169-171.
20. Кураев В.Д. К вопросу о возрождении казачества... Проблемы казачьего возрождения: Сб. науч. ст. / В.Д. Кураев; [отв. ред. д-р ист. наук А.И. Козлов]. – Ростов на Дону: НМЦ «Логос», 1996. – Ч.1. – С. 34-41.
21. Лосев Е.Ф. Миронов / Е. Лосев. – М.: Молодая гвардия, 1991. – 430 с.
22. Мэрфи А.Б. О донском восстании в марте – июне 1919 г. Возрождение казачества: история и современность: Материалы к V Всероссийской (международной) научной конференции / А.Б. Мэрфи. – Новочеркасск, 1994. – С. 81-85.
23. Народы России. Энциклопедия. – М., 1994. – 467 с.
24. Сафонов Д.А. Казачество в революции и гражданской войне 1917-1922 / Д.А. Сафонов // Мир истории. – М., 2001. – № 6. – С. 5-19.
25. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939. Док-ты и мат-лы. В 4-х тт. – Т. 1: 1918–1922 гг.). – М., 1998. – 604 с.
26. Трут В.П. Высшие органы казачьего управления на Дону весной-летом 1917 г. / В.П. Трут // Проблемы правового и политического регулирования казачьего движения: история и современность / Под ред. В.Ф. Хижнякова, Е.И. Дулимова. – Ростов на Дону, 1998. – С. 39-43.
27. Ульянов И. Казачество в первые дни революции. 1917-февраль 1920 г. / И. Ульянов. – М., 1920. – 62 с.
28. Футорянский Л.И. Казачество в период гражданской войны // Казачество в Октябрьской революции и гражданской войне / Л.И. Футорянский. – Черкесск, 1984. – С. 54-58.

29. Чернопицкий П.Г. О судьбах казачества в советский период / П.Г. Чернопицкий // Проблемы истории казачества XVI-XX вв. / Отв. ред. д-р ист. наук А.И. Козлов. – Ростов на Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1995. – С. 164-167.
30. Чернопицкий П.Г. Советская власть и казачество... // Проблемы казачьего возрождения: Сб. науч. ст. Отв. ред. д-р ист. наук А.И. Козлов. – Ростов на Дону: НМЦ «Логос», 1996. – Ч.2. – С. 81-88.
31. Янчевский Н.Л. Гражданская борьба на Северном Кавказе / Н.Л. Янчевский. – Ростов на Дону, 1927. – 248 с.
32. Янчевский Н.Л. Разрушение легенды о казачестве / Н.Л. Янчевский. – Ростов на Дону, 1931. – 129 с.

REFERENCES

1. Berz L.I. Geroicheskiye gody. Oktyabrskaya revolyutsiya i grazhdanskaya voyna na Donu: Istoricheskiy ocherk / L.I. Berz, K.A. Khmelevskiy. – Rostov na Donu, 1964. – 175 s.
2. Borba za vlast Sovetov na Donu. – Rostov na Donu, 1957. – 281 s.
3. Bryzgalova I.G. Razrabotka zemskogo samoupravleniya v kazachikh rayonakh Dona, Kubani i Tereka posle fevralya 1917 g. Problemy kazachyego vrozozhdeniya: Sb. nauch. statey / I.G. Bryzgalova; [otv. red. A.I. Kozlov]. – Ch. 2. – Rostov na Donu, 1996. – S. 54-69.
4. Venkov A.V. Donskoye kazachestvo v grazhdanskoy voyne / A.V. Venkov; [otv. red. d-r ist.nauk A.I. Kozlov]. – Rostov na Donu: Izd-vo Rost.un-ta, 1992. – 286 s.
5. Danilov V. Vvedeniye / V. Danilov, N. Tarkhova // Filipp Mironov (Tikhyy Don v 1917-1921 gg.). Dokumenty i materialy. – M., 1997. – 384 s.
6. Dekrety Sovetskoj vlasti. T. 1. – M., 1957. – 184 s.
7. Donetskiy M. Donskoye kazachestvo / M. Donetskiy. – Rostov na Donu, 1926. – 149 s.
8. Za vlast Sovetov. Sb. vosp. P. Chkalov. – M., 1957. – S. 145-167.
9. Zvezdova N.V. Problema vlasti na Donu. V chem ona sostoyala i kak byla razreshena v 1917 g.? Donskaya istoriya v voprosakh i otvetakh / N.V. Zvezdova; [pod red. Ye.I. Dulimova i S.A. Kislitsyna]. – Rostov na Donu, 1997. – T.1. – S. 180-185.
10. Zemlya v sudbakh donskogo kazaka: Sobraniye istoriko-pravovykh aktov. 1704-1919 gg. / Sost. N. Korshikov. – Rostov na Donu, 1998. – 345 s.
11. Ivanova N.A. Kazachestvo v sostave naseleniya Rossii (konets XIX – nachalo XX vv.) / N.A. Ivanova, V.P. Zheltova // Tezisy dokladov mezhd. nauchn. konf. «Kazachestvo v istorii Rossii». – Krasnodar, 1993. – S. 55-58.
12. Kazachiy Don: ocherki istorii / Nauch. red. A.P. Skorik. – Rostov na Donu, 1995. – Ch. 1. – 317 s.
13. Kiriyenko Yu.K. Revolyutsiya i donskoye kazachestvo (fevral-oktyabr 1917 g.) / Yu.K. Kiriyenko; [otv. red. A.I. Kozlov]. – Rostov na Donu, 1988. – 253 s.
14. Kozhanov A.P. O vrozozhdenii kazachestva. Problemy kazachyego vrozozhdeniya: Sb. nauch. st. / A.P. Kozhanov; [otv. red. d-r ist. nauk A.I. Kozlov]. – Rostov na Donu: Logos, 1996. – Ch. 1. – S. 42-45.
15. Kozlov A.I. Aktualnost problem istorii kazachestva. Problemy istorii kazachestva XVI-XX vv. / Otв. red. d-r ist. nauk A.I. Kozlov. – Rostov na Donu: Izd-vo Rost. un-ta, 1995. – S. 4-19.
16. Kozlov A.I. Na istoricheskom povorote / A.I. Kozlov. – Rostov na Donu, 1977. – 283 s.
17. Kozlov A.I. Sotsialno-ekonomicheskiye, politicheskiye otnosheniya i klassovaya borba na yugo-vostoke Yevropeyskoj Rossii nakanune Oktyabrya: avtoref. dis. ... d-ra ist. nauk / A.I. Kozlov. – Rostov na Donu, 1978. – 52 s.
18. Kondrashenko O.V. Osobennosti politicheskogo razvitiya Vsevelikogo Voyska Donskogo v 1918 g. Problemy kazachyego vrozozhdeniya: Sb. nauch. st. / O.V. Kondrashenko; [otv. red. d-r ist.nauk A.I. Kozlov]. – Rostov na Donu: NMTs «Logos», 1996. – S. 65-70.

19. Korolev V.N. Donskiye kazachi traditsii: ot kakogo nasledstva my otkazalis... Problemy istorii kazachestva XVI-XX vv. / V.N. Korolev; [otv. red. d-r ist. nauk A.I. Kozlov]. – Rostov na Donu: Izd-vo Rost. un-ta, 1995. – S. 169-171.
20. Kurayev V.D. K voprosu o vozrozhdenii kazachestva... Problemy kazachyego vozrozhdeniya: Sb.nauch.st. / V.D. Kurayev; [otv. red. d-r ist. nauk A.I. Kozlov]. – Rostov na Donu: NMTs «Logos», 1996. – Ch. 1. – S. 34-41.
21. Losev Ye.F. Mironov / Ye.F. Losev. – M.: Molodaya gvardiya, 1991. – 430 s.
22. Merfi A.B. O donskom vosstanii v marte – iyune 1919 g. Vozrozhdeniye kazachestva: istoriya i sovremennost: Materialy k V Vserossiyskoy (mezhdunarodnoy) nauchnoy konferentsii / A.B. Merfi. – Novocherkassk, 1994. – S. 81-85.
23. Narody Rossii. Entsiklopediya. – M., 1994. – 467 s.
24. Safonov D.A. Kazachestvo v revolyutsii i grazhdanskoj voyne 1917-1922 / D.A. Safonov // Mir istorii. – M., 2001. – № 6. – S. 5-19.
25. Sovetskaya derevnya glazami VChK-OGPU-NKVD. 1918-1939. Dok-ty i mat-ly. V 4-kh tt. – T. 1: 1918–1922 gg.). – M., 1998. – 604 s.
26. Trut V.P. Vysshie organy kazachyego upravleniya na Donu vesnoy-letom 1917 g. / V.P. Trut // Problemy pravovogo i politicheskogo regulirovaniya kazachyego dvizheniya: istoriya i sovremennost / Pod red. V.F. Khizhnyakova, Ye.I. Dulimova. – Rostov na Donu, 1998. – S. 39-43.
27. Ulyanov I. Kazachestvo v pervyye dni revolyutsii. 1917-fevral 1920 g. / I. Ulyanov. – M., 1920. – 62 s.
28. Futoryanskiy L.I. Kazachestvo v period grazhdanskoj vojny // Kazachestvo v Oktyabrskoj revolyutsii i grazhdanskoj voyne / L.I. Futoryanskiy. – Cherkessk, 1984. – S. 54-58.
29. Chernopitskiy P.G. O sudbakh kazachestva v sovetskiy period / P.G. Chernopitskiy // Problemy istorii kazachestva XVI-XX vv. / Otv. red. d-r ist. nauk A.I. Kozlov. – Rostov na Donu: Izd-vo Rostovskogo un-ta, 1995. – S. 164-167.
30. Chernopitskiy P.G. Sovetskaya vlast i kazachestvo... // Problemy kazachyego vozrozhdeniya: Sb. nauch. st. Otv. red. d-r ist. nauk A.I. Kozlov. – Rostov na Donu: NMTs «Logos», 1996. – Ch. 2. – S. 81-88.
31. Yanchevskiy N.L. Grazhdanskaya borba na Severnom Kavkaze / N.L. Yanchevskiy. – Rostov na Donu, 1927. – 248 s.
32. Yanchevskiy N.L. Razrusheniye legendy o kazachestve / N.L. Yanchevskiy. – Rostov na Donu, 1931. – 129 s.

Лысенко А. «Путь в революцию» Филиппа Кузьмича Миронова.

В статье, на основе комплекса привлечённых источников и литературы, предпринята попытка исследовать причины перехода на сторону советской власти одного из известных донских командиров П.К. Миронова. Можно прийти к выводу, что проблематичность его пребывания в должности одного из командиров «красного» донского казачества была прямо связана со значительным авторитетом на Дону и позицией председателя Реввоенсовета Л. Троцкого. Исследованы некоторые факты из личной жизни опального красного командира.

Цель исследования состоит в том, чтобы на основе изучения научных публикаций сделать комплексный анализ, выяснить концептуальную направленность этого пласта информации. Статья написана в русле современных подходов к анализу историографических источников и базируется на принципах историзма, объективности, системности, плюрализма. Учитывая специфику исследования, в процессе его подготовки использованы общенаучные методы (анализа и синтеза), исторические (проблемно-хронологический), а также междисциплинарные социоисторические и военно-исторические.

Ключевые слова: *Донской округ, казачий полк, красный командир, войсковой старшина, казачий круг.*

Lysenko A Philip Kuzmovich Mironov's «The way to the revolution».

On the basis of the complex sources and literature an attempt to explore the reasons for defecting to the Soviet power by one of the famous Don Commanders P.K. Mironov has been made. One can conclude that the problematic of his term as one of the commanders of the «red» Don Cossacks was directly associated with L. Trotsky's considerable authority and his position as a Chairman of the Revolutionary Military Council. Certain facts of private life of the red disgraced commander were investigated. Some facts from a disgraced red commander's private life were investigated.

The purpose of the study is the fact that by studying of publications to make a comprehensive analysis, clarify the conceptual orientation of this layer of information. The article is written in the tideway of modern approaches to the analysis of historiographical sources and is based on the principles of historicism, objectivity, consistency, pluralism. Taking into consideration the specifics of the study, during its preparation general scientific methods (analysis and synthesis), historical (problem-chronological) and interdisciplinary methods (socio-historical, medical and military-historical) were used.

Keywords: *Don District, Cossack regiment, a red commander, military officers, a Cossack circle.*

Одержано 20.02.2014.

Валентина Молоткіна
(Переяслав-Хмельницький)

РАДІО ТА КІНО ЯК ЗАСОБИ ВПЛИВУ ВЛАДИ НА СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ 1920-і рр.

У статті проаналізовано основні заходи більшовицького уряду у проведенні ідеологічної пропаганди через радіо і кіно. Показано, що поширення радіо в Україні розпочалося з утворення профспілкової радіомережі та профспілкового радіомовлення. Окрім радіобюро культвідділу профспілок організацією радіомережі та радіомовлення займалися й осередки товариства «Друзі радіо». У 1920-і рр. радіо стало засобом комуністичної пропаганди, здатним оперативно передавати інформацію необмеженій кількості слухачів. На відміну від радіо кіно ще не було засобом комуністичної пропаганди. Та комуністичні ідеологи чудово розуміли, що кіно має широкі можливості для маніпулювання свідомістю мас. Адже з окремих фрагментів зафіксованої кіноплівкою реальності можна створити принципово новий образ дійсності. Тому художньо-ідеологічне керівництво всією кінороботою, якою б організацією воно не проводилося, взяли на себе політпросвіти.

Ключові слова: ідеологічна пропаганда, радіо, кіно, радіомережа, радіомовлення, радіогазета, кіноробота, кіномережа, культурно-освітні установи, клуби, сільбуду.

Мабуть у жодній країні світу, окрім Радянського Союзу і фашистської Німеччини, не надавалося такого важливого значення радіо та кіно, як дієвому засобу у справі впливу на масову свідомість.

Автор у даній статті ставить за мету проаналізувати зміст, форми та методи роботи більшовицької влади в 1920-ті рр. у проведенні ідеологічної пропаганди через технічні засоби – радіо і кіно.

Не менш важливим каналом інформації, ніж преса, була грамофонна платівка, адже газету потрібно було читати, а для цього слід бути письменним, слухати ж грамофон могли всі. До 1917 р. у містах і селах не зафіксовано заможних сімей, у яких не було б грамофону, тому при Центродруці був створений відділ грамофонної пропаганди, у редколегію якого увійшли В.І. Ленін, М.І. Калінін, А.М. Коллонтай. За три роки було зроблено близько сорока записів загальним тиражем більше півмільйона екземплярів [11, с. 54]. Не обійшов В.І. Ленін увагою і радіо, зазначивши, що «радіо – газета без паперу, незалежно від відстані, буде великою справою. Радіо водночас – пропагандист, оповідач і музикант – швидко стане неодмінною частиною кожного партосередку» [2, с. 41]. 25 квітня 1921 р. В.І. Ленін проголосив перед рупором звукозаписуючого приладу п'ять промов, усього було записано його 16 промов [6, с. 54].

Радянський нарком освіти А. Луначарський більш емоційно відчував природу радіо: «Довколо кожної людини в повітрі й ближчих шарах простору, який прилягає до поверхні нашої планети, ширяють безмежні психічні цінності, які перерозповсюджують людські цінності і людські почуття. І вона, ця німотна атмосфера, починає мовити, тільки-но ви піднесете до вуха маленький апарат – радіо. І тут ви потрапляєте в стихію звуків, зчитуючи з них звичайну людську мову» [1, с. 540].

Використання радіо недовго мало екзотичний характер. Разом із плакатами та куплетами радіо доповнювали агітки «Вікон РОСТА» та іншого «високого припарканного» мистецтва. Більшовики досить швидко зрозуміли, що народ, навіть якщо й стане письменним та грамотним, не скоро «Белінського і Гоголя з базару понесе», тому радіомовлення, що потребує тільки пасивно відкритих вух, з експериментального швидко перетворюється на один із масових способів поширення інформації [7, с. 540].

Радіотрансляційна мережа виступала специфічною ланкою в масиві інтернаціоналістської агітації, яку партійна верхівка активно використовувала за допомогою громадського товариства «Друзі радіо». Вплив комуністичної партії у цій галузі визначався, насамперед, рекомендаціями партійним організаціям використовувати в роботі з радіофікації у першу чергу членів партії з радіотехнічною підготовкою [12, арк. 17].

Здатність радіо бути «колективним пропагандистом та агітатором» сприяла тому, що радіозв'язок для радянської держави почав відігравати дедалі важливішу роль. Спочатку вітчизняна радіомовна система просто «йшла в ногу» із світовим розвитком, але вже з 1924 р. почалася суцільна радіофікація СРСР. До речі, на створення дротової повсюдної радіотрансляційної мережі на той час не зважувалася жодна країна світу: «зупиняла» велика вартість проекту. Але більшовики пішли на це, оскільки вважали такий крок ідеологічно виправданим, адже слухач позбавлявся можливості вибору радіостанцій («ворожих», тим паче) і прив'язувався до одного джерела інформації. Як виявилось, дротове мовлення взагалі стало суто радянським винаходом, який був повторений виключно в країнах з тоталітарним режимом – фашистській Німеччині, Іспанії та Північній Кореї. Навіть у країнах «соціалістичного табору» дротове мовлення не знайшло підтримки й не було впроваджене [1, с. 541].

Тоді, на світанку радіомовлення, приватні радіоорганізації проіснували близько двох років. Уже з 1927 р. партійна влада взяла радіо під свою «опіку»: у 1933 р. виділився в окреме відомство Всесоюзний комітет радіофікації та радіомовлення [3, с. 224].

Поширення радіо в Україні розпочалося з утворення профспілкової радіомережі та профспілкового радіомовлення.

Інформаційне радіомовлення розпочалося від радіогазет, які, за задумами їхніх творців, мали «інформувати, пропагувати й організувати слухачів». Під кінець 1926 р. перший випуск всеукраїнської робітничої радіогазети «Пролетар» був озвучений у Харкові, незабаром радіогазети стали основною формою політичного мовлення в Україні [9, с. 245].

Перші радіогазети виглядали як кілька аркушів паперу з наклеєними вирізками з газети «Пролетар», які читали два диктори впереміш із музично-ліричними номерами. При цьому рекомендувалось уникати складної музики, тому що слухачам, простим селянам, були зрозуміліша проста народна пісня або легенький марш у виконанні на гармошці чи балалайці. Якщо ж цього не дотримувалися, то деякі слухачі скаржилися, що замість оперативного зведення з фронту, промфінплану або засівкомпанії з радіо звучали галоп або вальс. Уже в 1931 р. «Робітнича радіогазета» стає органом ЦК КП(б)У, провідною ланкою системи радіомовлення України. Для розвитку цієї системи партія не рахувалася з витратами (запровадження трансляції радіогазет через дротове мовлення було надзвичайно дорогим). Радіогазети найчастіше будувалися за зразком друкованої преси, але з великими незручностями «усного розповідання», що, утім, притаманне всій культурі радянського тоталітарного суспільства, де всі види мистецтва щонайперше мусили бути тлумачами ідеологічних конструкцій [9, с. 247].

Радіогазета була основною формою радянського радіомовлення у 1920-ті рр., головними жанрами – радіомітинги, підготовлені за матеріалами робкорів і листами радіослухачів.

Однак час захоплення радіогазетами швидко минув, маси звикли до «технічного дива». Більше того, репродуктори вимикалися «на словах», тобто коли починав говорити диктор, і слухач чекав музики. З 1932 р. радіогазети зникли, а їм на зміну прийшли радіоновини, радіопереклички, радіосуди.

Організацією радіомережі та радіомовлення займалися осередки товариства «Друзі радіо» та радіобюро культвідділу профспілок. На початку 1929 р. 13 із 23 галузевих спілок України створили відомчу радіомережу, а Харківська та Київська губернські ради профспілок мали власні радіостанції. У 1928 р. розпочалося будівництво самої потужної в Європі радіостанції ВУРПС. Однак, у 20-х рр. ХХ ст. радіомовлення поширювалося лише

на індустріальні регіони республіки, тому що для обладнання низової радіомережі не вистачало радіоустаткування. Намагаючись залучити до прослуховування радіопередач якомога більшу аудиторію, профспілки і ТДР організували колективне радіослухання із застосуванням ретрансляційних гучномовців. Так, тільки в Києві до 1928 р. було встановлено 120 гучномовців і 80 – у Київському окрузі. Однак недосконала техніка швидко ламалася [8, с. 74].

До 1929 р. 81% робітничих клубів було обладнано радіо. Для підготовки клубних працівників до роботи з радіо була розширена мережа профспілкових радіокурсів і курсів «Морзе», на яких раніше навчалися радіоаматори, організувалися виїзди радіоінструкторів на місця, проводилися консультації щодо радіо. Для обміну досвідом в організації співпраці клубів та радіостанцій було організовано «конференції» на сторінках журналу «Культробітник» під рубрикою «На порядку денному». Ставка на «колективного організованого слухача» сприяла не тільки контролю за радіослуханням, а й надавала можливість використовувати слухацьку аудиторію для впливу на радіомовлення [8, с. 75].

Планова радіофікація сільської місцевості УСРР розпочалася в 1926 р. У 1928 р. радіо слухали близько 17 тис. сіл із 55 тис. населених пунктів республіки. Звісно, до повної радіофікації українського села було ще далеко. Через відсутність розподільчої мережі, радіоточки навіть радіофікованих сіл встановлювалися лише у громадських містах – клубах, хатах-читальнях, сільрадах, школах [4, с. 338].

Отже, новий інформаційний простір формувався також через «єдине для всіх і всепроникаюче радіо «тарілку» на стовпі перед клубом», організацією якого займалися профспілки та товариство «Друзів радіо». Радіо стало засобом комуністичної пропаганди, здатним оперативно передавати інформацію необмеженій кількості слухачів.

Але чи не найефективнішим інструментом культурного впливу на сільське населення через клубну мережу був кінематограф [5, с. 248]. Фільми, які дивилися всі, були прямою пропагандою комуністичних ідей, формували систему цінностей, уявлення про давню й недавню історію, етику й естетику, загалом – радянську «картину світу». Комуністичні ідеологи чудово розуміли, що кіно має величезне агітаційне значення. З окремих фрагментів зафіксованої кіноплівкою реальності можна створити принципово новий образ дійсності. Відкриття широких можливостей маніпулювати свідомістю мас було швидко й належним чином оцінене політиками і державотворцями [9, с. 219].

Кіносеанси стали наймасовішими заходами клубної роботи. Їх частка серед інших форм масової роботи збільшилася з 1925 по 1929 рр. більше ніж утричі (з 11,7% до 38%). До 1929 р. 57% робітничих клубів було обладнано кіноустаткуванням. Однак у 1920-ті рр. кіно не було засобом комуністичної пропаганди. У першій половині 20-х рр. лише 7-10% стрічок, які демонструвалися у прокаті, були радянського виробництва. У 1926-1927 рр. їхня частка збільшилася до 40%, та вони не забезпечувалися масовим прокатом [8, с. 73].

За часів НЕПу в кінопрокаті переважали стрічки західноєвропейського виробництва, тому радянські ідеологи вважали кіно «проповідником буржуазного впливу», що сприяє «розтлінню трудящих мас» [4, с. 221]. Для того, щоб протистояти цьому явищу, необхідно було налагоджувати виробництво власних фільмів, що могли б скласти конкуренцію іноземним картинам. З цією метою уряд виділяв спеціальні асигнування на розвиток «нового» кінематографу, при умові повного забезпечення ідейного керівництва та контролю з боку держави і партії [9, с. 221].

Особлива увага зверталася на посилення керівного складу держкіно, тому після заснування у 1922 р. ВУФКУ (Всеукраїнського кінофотоуправління) поступово увиразнилася державна політика у сфері кіно в Україні [6, с. 219]. Почалося виробництво художніх фільмів, більшість з яких розкривали події громадянської війни та іноземної інтервенції.

Одним із найважливіших завдань було завоювання масового глядача, для чого слід було «опанувати» традиційні жанри: комедію, мелодраму, пригодницький фільм, детектив. З іншого боку, належало задовольнити вимоги політорганів щодо агітаційно-

пропагандистських функцій кіно. Режисери мусили поєднувати ці два завдання. У фільмі В. Гардіна «Отаман Хміль», наприклад, розповідається про буржуазного інтелігента, який переходить «на бік» радянської влади. Так режисер «сигналізував» політичним цензорам про наявність «революційного змісту». Але вчинок героя мав мелодраматичне обґрунтування: зрада жінки. До старого, усіма улюбленого жанру «прищеплювався» новий матеріал. І хоча більшість ідеологічно «пильних» критиків подібні компроміси засуджувала, глядачі поступово призвичаювалися до думки про те, що і в українському кіно є фільми, варті уваги [7, с. 220]. Саме картини такого плану найповніше виявляли той надтекстовий міфологічний світ, котрий, власне, і є світом глядача 20-х рр. ХХ ст., адже там поєднувалися і запити масової аудиторії, й, ідеологічні міфологеми, що вже починали тиснути на культуру [9, с. 220].

Для залучення глядачів до перегляду політичних фільмів – кінохроніки і публіцистики – організовувалися колективні культпоходи до кінотеатрів. Квитки на такі перегляди продавалися зі знижками [8, с. 74].

Художньо-ідеологічне керівництво всією кінороботою, якою б організацією воно не проходило, зосереджувалося в руках політпросвіти. Уся кіномережа та кінотеатри були у їхньому відомстві і під їхнім керівництвом; вони ж наглядали за діяльністю прокатних кіноорганізацій, їх репертуаром, керуючись загальними директивами Наркомпросу. Кіномережа, особливо клубна і сільська, використовувалася для проведення масової кінополітпросвітроботи. Для об'єднання і координування роботи установ і організацій, окрім політпросвіт, які вели кінороботу в місті та селі, для здійснення поставлених завдань при політпросвітах скликалися міжвідомчі наради з представниками установ і організацій, що вели кінороботу, партійних, професійних та інших організацій і радянських установ. Усі рішення міжвідомчих нарад затверджувалися політпросвітами і проводилися у життя апаратом політосвіт [10, с. 171].

У 1926 р. на конференції кінопрацівників політпросвіт була названа «основна ненормальність» - відсутність єдиного організаційного центру і «ненормальна» експлуатація міської кіномережі, яка полягала в тому, що цілий ряд кінотеатрів знаходився в експлуатації господарських, громадських організацій і установ, відділів місцевого господарства, приватних осіб і артилей, які прибутки від кінопрокату викуоритовували лише для своїх потреб [10, с. 171]. Ця конференція постановила, що міські кінотеатри повинні повністю знаходитися у відомстві політпросвіт, для чого необхідно було «розпочати стягування» всієї кіномережі (в першу чергу приватних кінотеатрів) у своє відомство і керівництво. Наркомпрос повинен був дані положення провести через законодавчі органи. «Відкриття нових кінотеатрів може відбутися тільки за згодою і з дозволу політпросвіти на основі існуючих директив Наркомпросу і законодавчих положень Раднаркому» [10, с. 171].

Отже, для «впорядкування» роботи міської кіномережі було створено єдине управління кінотеатрами, яке цілковито підлягало керівництву політпросвіти. Мережа повинна була стати єдиною і підлягати контролю не лише ідеологічному, а й господарському.

Для того, щоб зробити кіно зброєю політпросвітроботи та пов'язати кінороботу із загальною системою політичної просвіти, були розроблені як методи, так і окремі організаційні заходи із проведення кінополітпросвітроботи. Так, на селі роботу соціальних агітпропробітників «підсилювали» кінопересувкою, широко використовували виїзди окремих працівників по маршруту кіно-пересувки, організували осередки ТДРК тощо. У свою чергу Головополітпросвіта видавала тематичні каталоги фільмів, організувала видання конспектів бесід щодо змісту фільмів сільського фонду та спеціальне методичне керівництво з кінополітпросвітроботи. У містах кінотеатри і клубні кіноустановки організували читальні, виставки, поширення кіно-літератури тощо.

Таким чином, вплив на глядача здійснювався як шляхом ретельного і якісного підбору репертуару, так і шляхом організації громадської думки. Адже марно політпросвіти взяли на себе організацію місцевих рад ТДРК, окремих осередків, кіно гуртків і кіноробкорів. Саме від місцевих організацій ТДРК і осередків вимагалася допомога для поживлення роботи і

посилення керівництва сільськими кінопересувками, в організації громадської думки тощо. Як бачимо, влада «поклала» великі надії у проведенні ідеологічної пропаганди на технічні засоби – радіо та кіно.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Волошенюк О. Радіо / О. Волошенюк // Нариси української популярної культури. – К., 1998. – С. 540-541.
2. В.И. Ленин о культуре. – М.: Издательство политической литературы? 1980. – 336 с.
3. Діденко В.В. Історія України: Курс лекцій / В.В. Діденко – К., 1996. – 282 с.
4. КПСС во главе культурной революции в СССР. – М.: Политиздат, 1972. – 376 с.
5. Культурне будівництво в УРСР // Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду 1917-59 рр.: Зб. док. – Т. I. – К., 1960. – 882 с.
6. Культурно-просветительская работа в СССР. – М.: Просвещение, 1974. – 272 с.
7. КПУ в резолюциях. Сборник документов в 2-х томах / [Редакционная коллегия В.И. Юрчук (предс.) и др.]. – К.: Издательство политической литературы Украины, 1976 – Т. 1. (1918-1941). – 1062 с.
8. Мовчан О.М. Чи були профспілки 20-х «школами комунізму? / О. М. Мовчан // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: // Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2004. – Випуск 11. – С. 48-94.
9. Нариси української популярної культури. – К., 1998. – 540 с.
10. Политпросветработа в городе. Состоит из вновь проредактированных статей и журналов «Коммунистическое Просвещение», «Клуб» и «Красный Библиотекарь» с примечаниями и дополнительными материалами. – М.; Л., 1927. – 280 с.
11. Шарапов Ю.П. Из истории идеологической борьбы при переходе к НЭПу: мелкобуржуазный революционаризм – опасность «слева», 1920-1923 / Ю.П. Шарапов; [отв. ред. Ю.С. Борисов; АН СССР, Ин-т ист. СССР]. – М.: Наука, 1990. – 176 с.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 2918. – 40 арк.

REFERENCES

1. Voloshenyuk O. Radio / O. Voloshenyuk // Narisi ukrayinskoyi populyarnoyi kulturi. – K., 1998. – S. 540-541.
2. V.I. Lenin o kulture / Izdatelstvo politicheskoy literatury. – M. 1980. – 336 s.
3. Didenko V.V. Istoriya Ukrayini: Kurs lektsiy / V. V. Didenko – K., 1996. – 282 s.
4. KPSS vo glave kulturnoy revolyutsii v SSSR / Politizdat. – M., 1972. – 376 s.
5. Kulturne budivnitstvo v Ukrayinskiy RSR. Nayvazhlivishi rishennya Komunistichnoyi partiyi i Radyanskogo uryadu. 1917–1960 rr. Zbirnik dokumentiv v 2-h t. – Vol.I. – K., 1960. – 882 s.
6. Kulturno-prosvetitel'skaya rabota v SSSR / Prosveshchenie – M., 1974. – 272 s.
7. KPU v rezolyutsiyah. Sbornik dokumentov v 2-h tomah / [Redaktsionaya kolegiya V.I. Yurchuk (preds.) i dr.]. – K.: Izdatelstvo politicheskoy literatury Ukrainy, 1976 – Vol.1. (1918-1941) – 1062 s.
8. Movchan O. M. Chi buli profspilki 20-h «shkolami komunizmu? / O.M. Movchan // Problemi istoriyi Ukrayini: Fakti, sudzhennya, poshuki // Mizhvidomchiy zbirnik naukovih prats. – K., 2004. – Vipusk 11. – p. 48-94.
9. Narisi ukrayinskoyi populyarnoyi kulturi. – K., 1998. – 540 s.
10. Politprosvetrabota v gorode. Sostoit iz vnov proredaktirovannyh stattey i zhurnalov «Kommunisticheskoe Prosveshchenie», «Klub» i «Krasnyy Bibliotekar» s primechaniyami i dopolnitelnyimi materialami. – M.-L., 1927. – 280 s.

11. Sharapov Yu. P. Iz istorii ideologicheskoy borby pri perehode k NEPu: Melkoburzhuaznyy revolyutsionarizm – opasnost «sleva», 1920-1923 / Yu.P. Sharapov [Otv. red. Yu. S. Borisov, AN SSSR, In-t ist. SSSR]. – M.: Nauka, 1990. – 176 s.
12. Tsentralniy derzhavniy arhiv gromadskih ob'ednan Ukrayini. – F.1. – Op. 20. – Spr. 2918. – 40 ark.

Молоткина В. Радио и кино как средства воздействия власти на общество Украины в 1920-е годы.

В статье проанализировано основные меры большевизского правительства по проведению идеологической пропаганды с помощью радио и кино. Показано, что распространение радио и кино в Украине началось с создания профсоюзной радиосети и профсоюзного радиовещания. Кроме радиобюро культотдела профсоюза организацией радиосети и радиовещания занимались ячейки общества «Друзья радио». В 1920-е гг. радио стало средством коммунистической пропаганды, способным оперативно передавать информацию неограниченному количеству слушателей. В отличие от радио кино еще не было средством коммунистической пропаганды. Но коммунистические идеологи чудесно понимали, что кино имеет широкие возможности для манипуляции сознанием масс, так как с отдельных фрагментов зафиксированных кинолентой реальности можно создать принципиально новый образ действительности. Поэтому художественно-идеологическое руководство всей киноработой, какой бы организацией оно не проводилось, взяли на себя политпросветы.

Ключевые слова: идеологическая пропаганда, радио, кино, радиосеть, радиовещание, радиогазета, киноработа, киносеть, культурно-просветительные учреждения, клубы, сельдома.

Molotkina V. Radio and cinema as means of authority influence on the Ukrainian society in 1920s.

The article deals with the main measures held by Bolshevik government in the process of ideological propaganda by radio and cinema. It is shown that radio extension in Ukraine had begun since the creation of trade union radio network and trade union broadcasting. The community «Radio friends» dealt with radio network and broadcasting organization in addition to the radio bureau of trade union cultural department. In 1920s radio became the means of communist propaganda which was able to transmit information to the unlimited amount of listeners. In contrast to radio, cinema had not yet become the means of communist propaganda. But communist ideologists clearly realized that cinema had a lot of possibilities for manipulating the mass consciousness. Because one can create the brand new image of reality from cinefilm fragments. That's why political-educational department were engaged in cinema production.

Keywords: ideological propaganda, radio, cinema, radio network, broadcasting, radio newspaper, cinema production, cinema network, cultural-educational establishments, clubs, village clubs.

Одержано 18.02.2014.

Оксана Висовень
(Переяслав-Хмельницький)

РЕЛІГІЙНА ТА ПРАВОЗАХИСНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕОРГІЯ ПЕТРОВИЧА ВІНСА (1928-1998)

У статті, на основі спеціальної літератури, простежено життєвий шлях, релігійну та правозахисну діяльність відомого дисидента Георгія Петровича Вінса. Акцентується увага на тому, що Г.П. Вінс був однією із знакових фігур внутрішнього церковного дисидентського руху, який виник у середовищі Євангельських християн-баптистів на початку 1960-х рр. в УРСР, та відіграв важливу роль у відстоюванні конституційних прав і свобод віруючих-християн, які системно порушувалися тоталітарною владою, за що неодноразово був засуджений.

У ході дослідження вдалося з'ясувати, що: по-перше, визначальну роль на формування світогляду Г.П. Вінса справили його батьки – відомі релігійні дисиденти Петро Якович та Лідія Михайлівна Вінси, які допомогли йому стати не лише самодостатньою особою із гнучким розумом та волею, але й глибоко віруючою людиною, яка послідовно, аж до самопожертви, відстоювала свої релігійні переконання; по-друге, завдяки своїй активній релігійній та правозахисній діяльності Г.П. Вінс став однією зі знакових фігур внутрішнього церковного дисидентського руху; по-третє, головним сенсом життя Г.П. Вінса, де б він не знаходився (у цивільному житті, чи в місцях позбавлення волі, в засланні далеко від Батьківщини), стало проповідування слова Божого, активна участь у житті ЄХБ конфесії, відстоювання її засадничих цінностей: свободи релігійного виховання молоді, свободи проповідування, добродійності.

Ключові слова: Георгій Петрович Вінс, релігійний дисидент, Євангельські християни-баптисти, конфесія, релігійна та правозахисна діяльність.

Георгій Петрович Вінс – одна із знакових фігур внутрішнього церковного дисидентського руху, який виник у середовищі Євангельських християнських баптистів на початку 60-х рр. ХХ ст. в радянській Україні. Г.П. Вінс був представником тієї частини ЄХБ громади, яка прагнула більшої автономії, ніж це було передбачено новим законодавством про релігійні культу 1961 р. Зокрема, вони виступали за свободу релігійного виховання дітей, свободу проповідування, добродійності і т.д. Цей рух очолила Ініціативна група, а пізніше – Оргкомітет, який виступив за скликання Всеросійського з'їзду Євангельських християн-баптистів. У 1963 р. Г.П. Вінс був обраний Секретарем Оргкомітету та брав активну участь у важливих переговорах з Радою у справах релігійних культів при Раді міністрів СРСР. Загальнолюдські засадничі принципи, а саме свобода совісті та віросповідання, добротинність, релігійне виховання молодого покоління, які відстоював у своїй діяльності Георгій Петрович, є визначальними та суспільно значимими для сьогодення. Тому вивчення його правозахисної та релігійної діяльності є важливою та актуальною темою для фахових дослідників.

Щоби об'єктивно дослідити релігійну та правозахисну діяльність Г.П. Вінса коротко розглянемо історіографічний доробок про нього. Радянська спадщина щодо його особи та діяльності головним чином рясніє звинуваченнями в порушенні релігійного законодавства про культу 1961 р., дармоїдстві, шкідництві. Водночас, спеціальної фахової праці про нього тоді написано не було; головним чином це були журнальні публікації, виступи прокурорів на судах, де Г.П. Вінс перебував у якості обвинуваченого (такі виступи оприлюднювалися в самвидавничій літературі ЄХБ) [2; 3]. Друга група публікацій про нього складається із

клопотань членів Ради родичів в'язнів до уряду СРСР, УРСР, правоохоронних органів, міжнародних організацій щодо захисту його прав або помилування, у той час коли Г.П. Вінс знаходився у місцях позбавлення волі [2; 3]. Лише з поваленням тоталітаризму дослідники значну увагу звернули на особу Г.П. Вінса: була опублікована література, присвячена історії ЄХБ періоду СРСР, церковному розколу ЄХБ в 1960-х рр., у контексті яких розглядається і особа діячі як одного з головних координаторів цього руху. Думка більшості дослідників зводиться до тези, що саме Г.П. Вінс був не лише секретарем Ради церков, а й її безпосереднім лідером та «інтелектуальним центром» [10; 11; 12; 13; 14; 15]. Важливими для нашого дослідження також є автобіографічні праці Георгія Петровича, які використовуються науковцями у дослідженнях причин і наслідків внутрішнього церковного розколу ЄХБ та діяльності Ради церков ЄХБ, вивченні методів репресій щодо її членів [4; 5; 6; 7; 8; 10]. Водночас, на сучасному етапі багато питань, пов'язаних із життєвим шляхом Г.П. Вінса, залишаються маловивченими. Тому головною метою статті є дослідження релігійної та громадсько-правозахисної діяльності дисидента Г.П. Вінса, як одного із феноменів суспільно-політичного життя УРСР 1960 – 1980-х рр.

Щоби комплексно дослідити поставлену проблему звернемося до його автобіографічних сторінок. Георгій Петрович народився у Благовещеньську в 1928 р. в сім'ї віруючих [4, с. 30]. Його батько Петро Якович, – дипломований баптистський проповідник, інтелектуал, за активну релігійну діяльність у період становлення сталінського тоталітаризму та войовничого атеїзму був, як і більшість активних баптистських церковнослужителів, неодноразово арештований радянськими каральними органами. Така політика щодо віруючих стала наслідком урядової постанови від 8 квітня 1929 р. «Про релігійні культури», коли був узятий курс на повне викорінення релігії в СРСР. За ці роки двічі переформулювалася стаття Конституції про свободу совісті (у травні 1929 р. і в 1936 р.) так, що ця свобода була зведена нанівець. За даними баптистів, у ці роки були відправлені до таборів близько 25 тисяч їхніх єдиновірців і близько 22 тисяч там загинули [1, с. 2]. Врешті у серпні 1937 р., коли синові Георгію виповнилося дев'ять років, за вироком трійки при НКВС Омської області Петро Якович був розстріляний. Георгій Петрович дізнався про це лише в 1995 р., коли знайомився зі справою батька в архіві ФСБ у Москві [14, с. 2].

На матір Лідію Михайлівну після арешту чоловіка почалися гоніння з боку органів ДПУ, вона була заслана до Сибіру, і в 1946 р., щоби вберегти сина Георгія та уникнути арешту, змушена переїхати до своєї рідні в Київ [14, с. 2]. У 1964-1967 рр. за активну участь та головування у Раді родичів в'язнів ЄХБ була ув'язнена в таборах. Звичайно, що вирішивши в такій родині, Г.П. Вінс сформувався не лише як самодостатня особистість з гнучким розумом та волею, але й як глибоко віруюча людина, яка послідовно відстоювала свої релігійні переконання. Ще наприкінці 1944 р., коли Георгію було 16 років, він прийняв рішення прийняти водне хрещення, яке було проведено 5 червня 1945 р. в сибірській річці Ом, і з того часу він офіційно вважався членом Всесвітньої Ради церков (РЦ ЄХБ) [4, с. 134-135]. Уже переїхавши в Україну, Георгій дізнався про смерть батька, ця звістка дуже засмутила юнака, проте укріпила його віру у правильності обраного ним шляху. Георгій Петрович описує ці події у своїх спогадах: «Восени 1946 року, вже в Києві, маму викликали з приводу її чергової заяви-запиту в управління НКВС з проханням повідомити про долю чоловіка. Співробітник МГБ повідомив їй: «Ваш чоловік, Вінс Петро Якович, був засуджений в 1937 році за антирадянську діяльність на 10 років таборів без права листування. Повідомляю вам, що Вінс Петро Якович помер у місцях ув'язнення». – Ви не могли б мені сказати, коли він помер, причину його смерті і де він похований? – запитала мама. – Цього я не можу вам сказати, а повідомляю тільки той факт, що він помер, – відповів співробітник МГБ. Цією сумною звісткою мама поділилася зі мною. «Прощай, батько! До зустрічі в Небі! Я хочу бути таким же, як ти – вірним Богові і любить Його», – з такими думками я сприйняв звістку про мученицьку смерть батька. Мені в той час було 18 років, я вчився у залізничному технікумі і весь вільний час проводив із друзями з церкви. Приблизно в той же час я вперше проповідував» [4, с. 144].

Далі було навчання в Київському політехнічному інституті за фахом «Інженер-економіст», одруження та батьківство для п'ятьох дітей. Попри велику родину та роботу в науково-дослідному інституті, Г.П. Вінс продовжував активно займатися організаційною та проповідницькою діяльністю в лоні церкви ЄХБ. Водночас, його, як багатьох інших віруючих-християн, непокоїло те, що в їхній церкві назривала криза, спричинена намаганням тоталітарної влади повністю контролювати діяльність релігійних громад, що суперечило основним постулатам віри ЄХБ. Зокрема, з цього приводу Георгій Петрович у своїх спогадах писав: «На той час служителі ВСЄХБ жодне серйозне питання не сміли вирішувати без схвалення вищевказаних державних органів. Вони, власне, нічого й не вирішували: за них церковні питання вирішувалися владою, а служителі ВСЄХБ тільки оформляли ці рішення і проводили в життя. Це трагедія братства ЄХБ – кричуще порушення одного з основних євангельських принципів про відділення Церкви від держави, про що повелів Ісус Христос: «... віддайте кесарево кесарю, а Боже Богові» (Матв., 22: 21) [4, с. 153].

Крім того, Г.П. Вінс у спогадах оприлюднив власну версію причин внутрішнього розколу ЄХБ. Зокрема, він писав, що одним із завдань радянської влади на той час було прагнення якомога швидше створити в Радянському Союзі безрелігійне суспільство. У зв'язку з цим, під натиском владних органів, відповідальними служителями ВСЄХБ нібито добровільно, за особистою ініціативою, було прийнято «Нове положення ВСЄХБ» і «Інструктивний лист старшим пресвітерам» [4, с. 153]. Саме прийняття цих документів, на думку Георгія Петровича, позбавляло ЄХБ конфесію майбутнього, адже в одному із параграфів акцентувалася увага на тому, що «діти дошкільного і шкільного віку, як правило, на богослужіння допускатися не повинні» [10, с. 288]; також молодому поколінню не дозволялося приймати водне хрещення тощо. У 1961 р. ВСЄХБ провів у своєму апараті чистку, в результаті чого співробітники канцелярії, що мали по внутрішньо церковним питань власну думку, відмінну від загальноприйнятої установки, були звільнені або відправлені на пенсію [4, с. 153].

Ці обставини на початку 1960-х рр. призвели до розколу в середовищі баптистів. Георгій Петрович прийняв активну участь у створенні «Ініціативної групи», яка виступала проти низки документів, прийнятих керівництвом ВСЄХБ [6, с. 1]. Того ж року Георгія Петровича було звільнено з роботи в науково-дослідному інституті і він став мандрівним пастором. У 1963-1965 рр. за дорученням Оргкомітету він підписав численні скарги та листи в урядові установи і до віруючих, у тому числі з вимогою зустрічі з М. Хрущовим. Вигнаний із середовища «офіційних» баптистів м. Києва, Георгій Петрович об'єднав довкола себе київських ініціативників. Київська громада незабаром стала найчисельнішою і найактивнішою в Україні. Тоді ж почалися переслідування Г.П. Вінса з боку влади. Спочатку вони мали адміністративний характер – численні затримки, короткочасні арешти, обшуки та штрафи. Кримінальна справа проти Г.П. Вінса вперше була порушена у 1965 р., однак незабаром її закрили у зв'язку зі зміною релігійної політики після усунення М. Хрущова від влади. У вересні 1965 р. Г.П. Вінс взяв участь у зборах Оргкомітету, які постановили реорганізувати Всесвітню Раду церков. Там його було обрано секретарем Ради. На зборах було написано лист Голові ради міністрів СРСР О. Косигіну, в якому повідомлялося про створення Ради церков ЄХБ. Г.П. Вінс був одним з тих, хто поставив підпис під листом [7, с. 1].

За активну діяльність у Раді церков та участь у демонстрації в знак протесту проти репресій баптистів біля приміщення ЦК КПРС у Москві 19 травня 1966 р. Г.П. Вінс був арештований. 21-30 листопада того ж року разом з головою Ради церков ЄХБ Г.К. Крючковим засуджений Московським міським судом за ст. 142 ч. 2 КК РСФСР (порушення законів про відокремлення Церкви від держави) на 3 роки таборів загального режиму. Винним себе не визнав. Йому інкримінували організацію демонстрації 16-17 травня і поширення релігійної літератури, спонукання батьків-баптистів прилучати дітей до релігії [10, с. 288-289]. Як згадує Г.П. Вінс, особливо тяжкими в ув'язненні були літо, осінь і зима 1968 р., коли в

табір зачастили співробітники КДБ, які намагалися «переконати» його на співробітництво погрозами та новим терміном, але він відмовився. З 20 по 30 вересня голодував на знак протесту проти погроз [10, с. 289]. Через три роки, 19 травня 1969 р. Г.П. Вінс був звільнений і повернувся в Київ. У тому ж році на Тульській нараді переобраний секретарем РЦ ЄХБ. 24 серпня того ж року під виглядом обряду одруження двох членів Київського об'єднання церков РЦ ЄХБ скликав збори, у яких узяли участь понад 500 осіб. На зборах він ініціював створення видавництва «Християнин». Крім того, було засновано Раду родичів в'язнів – членів церков ЄХБ і бюлетень Ради. Георгій Петрович безпосередньо брав участь у виданні журналів «Братський листок», «Вісник спасіння», «Юність», у складанні Статуту РЦ ЄХБ та підручника на біблійні теми «Пісня пастуха», опублікував статті про мученицьку смерть в армії баптиста І.В. Моєсеєва, статті «Вірність» і «Великі принципи Біблії» [7, с. 2]. Його активна робота була помічена каральними органами, тому у січні 1970 р. відбувся суд; цього разу Г.П. Вінс отримав умовно 1 рік як «дармоїд» з відрахуванням 10 % заробітної плати та визначеним місцем роботи на одній з київських фабрик [7, с. 2]. Попри постійний нагляд з боку правоохоронних органів Г.П. Вінс не припинив організаційну та проповідницьку діяльність. Так, 24 січня 1970 р. у селищі Борове Київської обл. і 10 червня того ж року в Пушеводицькому лісі під Києвом ним були організовані збори, де він виступив із проповідями, а уже 28 серпня заявив протест Київській прокуратурі у зв'язку з порушенням проти нього справи і повідомив, що полишає роботу, дім і йде в підпілля. У відповідь на таку поведінку почалися репресії, зокрема 29 листопада того ж року Г.П. Вінс був заочно засуджений за «дармоїдство», а у березні 1974 р. був заарештований на Уралі. Йому було висунуто звинувачення за ст. 138 ч. 2 (порушення законів про відокремлення церкви від держави), 187-1 («наклепи на радянський державний і суспільний лад»), 209 ч. 1 (посягання на особу під виглядом виконання релігійних обрядів) КК УРСР. Слідство провадилося в м. Києві. 31 січня 1975 р. Київським обласним судом Г.П. Вінса було засуджено на 5 років таборів і 5 років заслання з конфіскацією майна. На суді діяч відмовився від адвоката-атеїста і просив запросити як захисника норвезького юриста Герема. Крім того, Георгій Петрович заявив ще 17 клопотань, серед них: направити запит до Ради у справах релігій при РМ СРСР про справжню причину ліквідації Спільки баптистів у 1935 р. та оголосити відповідь у суді; повідомити, скільки віруючих засуджено за віру і померли в неволі з 1929 р. до січня 1975 р. Натомість суд відхилив усі клопотання. Г.П. Вінс заявив відвід усьому складові суду і відмовився від участі в процесі. До початку процесу 12 діб голодував. Прокурор розпочав свою промову з того, що Конституція СРСР гарантує свободу сумління, і що Ленін заповідав боротися з віруючими тільки ідейно, разом з тим зажадав 5 років таборів і 5 років заслання. Суд задовольнив вимогу прокурора. Винним себе у вчиненні злочину Георгій Петрович не визнав. Тяжке покарання відбував у Якутії, сел. Табага, уст. ЯД 40/7 [7, с. 2].

Після таких утисків та поневірянь ім'я Г.П. Вінса стало відоме не тільки в дисидентських колах СРСР, але й за кордоном. Так, у жовтні 1976 р. Палата представників конгресу США схвалила резолюцію з закликом до керівництва СРСР звільнити Г.П. Вінса. Група французьких адвокатів, що приїхала до Києва, марно домагалася зустрічі з керівництвом МВС, щоб поговорити про справу Г.П. Вінса. В СРСР А.Д. Сахаров, Г. Под'япольський, С.О. Ковальов і Т. Великанова звернулися з відкритим листом на захист Г.П. Вінса до Всесвітньої Ради Церков і Міжнародної Амністії. З таким же зверненням, адресованим Папі Римському, виступив московський Християнський комітет захисту прав віруючих в СРСР [7, с. 2]. Натомість у таборі адміністрація всіляко знущалася з Г.П. Вінса, зокрема вилучивши у нього Біблію, зберігала її на складі, на руки не видавала, мотивуючи тим, що ув'язнені мають право користуватися тільки книгами, виданими в СРСР, а це закордонне видання. Привезену влітку 1976 р. дружиною на побачення Біблію, що видана в СРСР, відповідальний працівник КДБ Якутії пообіцяв передати Г.П. Вінсу, але восени книга повернулася в Київ поштовою бандероллю з листом, підписаним тим самим працівником: «Оскільки ця книга суперечить духові марксизму-ленінізму, вона не може бути допущена в місця позбавлення волі» [7, с. 3].

У січні 1977 р. Г.П. Вінс знову звернувся до прокуратури з проханням дозволити тримати при собі Біблію і знову одержав відмову. Того ж року за Г.П. Вінса почав клопотати А.Д. Сахаров, зокрема він звернувся до Президента США Дж. Картера з проханням допомогти негайно звільнити політв'язнів, які потерпають від хвороб. У доданому списку було й прізвище Г.П. Вінса [1, с. 14]. З аналогічним проханням звернулася до президента США і родина Г.П. Вінса. Довге перебування в місцях позбавлення волі, постійний моральний тиск призвів до загострення хронічних хвороб Георгія Петровича. Так, у лютому 1977 р. він два тижні провів у Якутській обласній лікарні МВС у зв'язку з приступами стенокардії, гіпертонії, що почастишали, хворобою нирок, кровотечею ясен, фурункульозом як наслідком виснаження й авітамінозу. Наприкінці 1978 – на початку 1979 рр. Г.П. Вінса двічі возили до Москви, де утримували у в'язниці Лефортово [14, с. 6]. Нарешті, уночі з 27 на 28 квітня 1979 р. у Нью-Йоркському аеропорту ім. Кеннеді Георгій Петрович був обміняний разом з чотирма політв'язнями на радянських громадян – колишніх службовців ООН, звинувачених у шпигунстві. Жоден з п'ятьох не знав про майбутній обмін, згоди ні в кого не питали – акція була оформлена як позбавлення їх радянського громадянства і видворення з країни. Відповідний указ був зачитаний кожному в Лефортовській в'язниці в Москві [6, с. 2]. І лише 13 червня 1979 р. його родина в повному складі (8 осіб) вилетіла в США для возз'єднання з Георгієм Петровичем. Рада церков ЄХБ підтвердила, що він і в еміграції залишається секретарем Ради й одночасно є її закордонним представником. Задля цього Г.П. Вінсом було організовано зарубіжне представництво Ради Церков ЄХБ у США (штат Індіана). Його мати Лідія Михайлівна Вінс стала зарубіжним представником Ради родичів в'язнів ЄХБ [8, с. 5].

Завдання їх спільного представництва – оперативно інформувати західну громадськість та уряди Гельсінкських країн про становище баптистів у СРСР, організувати допомогу із Заходу гнаним віруючим і громадам. Багаторічна правозахисна діяльність баптистів сприяла виходу їх з ізоляції і в середині країни, їхнім контактам з правозахисниками, що в силу специфіки радянських умов було, можливо, не менш важко, ніж подолати міжнародну дезінформацію [1, с. 13]. Задля цього Георгій Петрович зустрічався з впливовими особами, проводив зустрічі з одновірцями, виступав у засобах масової інформації тощо. Такими діями він намагався привернути увагу громадськості світу до проблем віруючих, надати юридичну підтримку тим, хто потерпав від репресій в СРСР. У 1982 р. Г.П. Вінс здійснив візит до президента США Р. Рейгана, де обговорював питання порушення права свободи совісті в СРСР. Окрім того Г.П. Вінсом була заснована місія, яка займалася перекладом на російську мову християнської літератури та доставкою її (в першу чергу Біблій) у Радянський Союз [11, с. 158]. З одного боку, це призвело до активізації дій зарубіжних урядів і громадськості, спрямованих на поліпшення становища віруючих у радянській країні, з іншого боку, чим активніше діяв Г.П. Вінс за кордоном, тим жорстокішими були репресії щодо його братів по вірі за «залізною завісою», оскільки влада звинуватила їх у контактах з імперіалістичними колами. Голова РЦ ЄХБ Г.К. Крючков особисто звернувся до нього з прохання припинити «займатися політикою та ходити до президентів» [11, с. 158]. Уже в 1988 р. зарубіжне представництво, очолюване Георгієм Петровичем, було закрито Радою церков ЄХБ в односторонньому порядку. Під цим рішенням стояли підписи Голови Ради церков ЄХБ Г.К. Крюčkova, його замісника П.В. Румчака та секретаря Н.Г. Батурина. Причиною такого рішення стала недовіра РЦ ЄХБ до благодійницької діяльності Г.П. Вінса, зокрема, головним чином, це стосувалося його місій в помісні церкви, які він проводив без згоди центру [15, с. 157].

Водночас, його діяльність принесла і позитивні результати, зокрема, надавалася юридична та матеріальна підтримка багатьом сім'ям віруючих-християн, які відбували терміни покарання. У 1989 р. було реабілітовано його батька. Крім того, в Америці вийшла перша частина книги Г.П. Вінса «Стежкою вірності». А 15 серпня 1990 р. Г.П. Вінсу і ще кільком особам, висланим за межі Радянського Союзу за свої релігійні або політичні переконання, було відновлено радянське громадянство, і в листопаді того ж року він отримав

можливість відвідати СРСР [15, с. 157]. Георгій Петрович до кінця свого життя не припиняв активну проповідницьку та благодійницьку діяльність на теренах колишнього СРСР. Проте здоров'я, підірване в період гонінь та ув'язнень, все більше давало про себе знати, і 11 січня 1998 р. після тривалої невиліковної хвороби Г.П. Вінс помер у США [10, с. 290].

Таким чином, визначальну роль на формування світогляду Г.П. Вінса справили його батьки – відомі релігійні дисиденти Петро Якович та Лідія Михайлівна Вінси, які допомогли йому стати не лише самодостатньою особистістю з гнучким розумом та волею, але й глибоко віруючою людиною, яка послідовно, аж до самопожертви, відстоювала свої релігійні переконання. Завдяки своїй активній релігійній та правозахисній діяльності Г.П. Вінс став однією із знакових фігур внутрішнього церковного дисидентського руху, який виник у середовищі Євангельських християн-баптистів на початку 60-х рр. ХХ ст. в радянській Україні. Сенсом життя Г.П. Вінса, де б він не знаходився (в цивільному житті, в місцях позбавлення волі, в засланні далеко від Батьківщини) стало проповідування слова Божого, активна участь у житті конфесії ЄХБ, відстоювання її засадничих цінностей: свободи релігійного виховання молоді, свободи проповідування, добродійності, а також юридична підтримка братів по вірі, які потерпали від репресій карально-репресивних органів в тоталітарних умовах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР [Електронний ресурс] / Л. Алексеева. – 1992. – Режим доступу: uhlib.ru/istorija/istorija_inakomyslija_v_SSSR/_24.php. – Заголовок з екрану.
2. Бюллетень № 32 Совета Родственников узников Евангельских христиан-баптистов в СССР. – М., 1976. – 60 с.
3. Бюллетень № 39 Совета Родственников узников Евангельских христиан-баптистов в СССР. – М., 1977. – 60 с.
4. Вінс Г.П. Тропою верности / Г.П. Вінс. – [2 изд., перераб и доп.]. – СПб.: Библия для всех, 1997. – 308 с.
5. Вінс Георгий Петрович (1928-1998) // Молитва Единство Любовь: Христианский журнал церкви «Храм Спасения». – 2010. – № 9. – С. 1-5.
6. Вінс Георгий Петрович [Електронний ресурс] / Георгий Петрович Вінс. – 2012. – Режим доступу: omop.su/article/49/32523.html. – Заголовок з екрану.
7. Вінс Георгий Петрович [Електронний ресурс] / Георгий Петрович Вінс. – Режим доступу: http://olexa.org.ua/ukr/persons/g_vins.htm. – Заголовок з екрану.
8. Воспоминание о ГУЛАГЕ и их авторы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=author&i=868>. – Заголовок з екрану.
9. История евангельских христиан-баптистов в СССР. – М.: ВСЕХБ, 1989. – 624 с.
10. Коваленко Л. Облако свидетелей Христовых 5-е издание (72 биографии с фотографиями) / Л. Коваленко. – К.: Центр Христианского Сотрудничества, 2006. – 381 с.
11. Коцур В.П. В ім'я свободи совісті (до питання боротьби радянської тоталітарної систем із релігійним дисидентством) / В.П. Коцур, О.І. Висовень. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М., 2013. – 227 с.
12. Лахно О. Церковна опозиція євангельських християн-баптистів в Україні (1940-1980-ті роки) / О. Лахно. – Полтава : Друкарська майстерня, 2009. – 285 с.
13. Панич О. До питання про причини розколу євангельських християн-баптистів у 1960-х роках / О. Панич // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Львів: Логос, 2007. – Кн. 1. – С. 704-710.
14. Попов В.А. Дело и судьба Георгия Винса [Електронний ресурс] / В.А. Попов. – Режим доступу: http://www.ng.ru/ng_religii/2008-09-17/8_vins.html. – Заголовок з екрану.
15. Решетников Ю. Обзор истории евангельско-баптистского братства в Украине / Ю. Решетников, С. Санников. – Одесса, Богомыслие, 2000. – 348 с.

REFERENCES

1. Alekseyeva L. Istoriya inakomyslennya v SRSR [Elektronnyy resurs] / L. Alekseyeva. – 1992. – Rezhym dostupu: [uhlib.ru > istorija / istorija_inakomyslija_vSSSR/_24.php](http://uhlib.ru/istorija/istorija_inakomyslija_vSSSR/_24.php). – Tema z ekranakh.
2. Byuleten № 32 Rady Rodychiv v'yazniv Evanhelskikh khrystyyan- baptystiv u SRSR. – Moskva. – 1976. – 60 s.
3. Byuleten № 32 Rady Rodychiv v'yazniv Evanhelskikh khrystyyan- baptystiv u SRSR. – Moskva. – 1976. – 60 s.
4. Vins H.P. Stezhkoyu vironosti / H.P.Vins . – 2 yzd., Pererab i dop. – SPb. : Bibliya dlya vsikh, 1997. – 308 s.
5. Vins Heorhiy Petrovych (1928-1998) / Molytva Yednist Lyubov: Khrystyianskyy zhurnal tserkvy « Khram Spasinnya ». – 2010 . – № 9 . – S.1 -5.
6. Vins Heorhiy Petrovych [Elektronnyy resurs] / Heorhiy Petrovych Vins . – 2012 . – Rezhym dostupu : [omop.su > article/49/32523.html](http://omop.su/article/49/32523.html) . – Tema z ekranakh.
7. Vins Heorhiy Petrovych [Elektronnyy resurs] / Heorhiy Petrovych Vins.– Rezhym dostupu: http://olexa.org.ua/ukr/persons/g_vins.htm. – Tema z ekranakh.
8. Spohad pro HULAHu i yikhni avtory [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=author&i=868>. – Tema z ekranakh.
9. Istoriya yevanhelskykh khrystyyan- baptystiv u SRSR. – M.: VSEKHB, 1989. – 624 s.
10. Kovalenko L. Oblik svidkiv Khrystovykh 5-e vydannya (72 biohrafii z fotohrafiyamy) / L. Kovalenko. – K.: Tsent Khrystyianskoho Spivrobotnytstva , 2006. 381 s.
11. Kotsur V.P. U imya svobody sovisti (do pytannya Borotby Radyanskoyi totalitarnoyi system z relihiynim dysydenstvo) / V.P. Kotsur, O.I. Vysoven. – Pereyaslav-Khmelnyskyy: FOP Lukashevych O.M., 2013. – 227 s.
12. Lakhno O. Tserkovna opozytsiya yevanhelskikh khrystyyan- baptystiv v Ukrayini (1940 - 1980 -ti roky) / O. Lakhno. – Poltava : Drukarska maysternya, 2009. – 285 s.
13. Panych O. Do pytannya pro prychny rozkol yevanhelskikh khrystyyan- baptystiv u 1960-kh rokakh / O. Panych // Istoriya relihiy v Ukrayini. Naukovyy shchorichnik . – Lviv: Lohos, 2007. – Kn. 1. – S. 704-710.
14. Popov V.A. Sprava i dolya Heorhiya Vinsa [Elektronnyy resurs] / V.A. Popov. – Rezhym dostupu: http://www.ng.ru/ng_religii/2008-09-17/8_vins.html. – Tema z ekranakh.
15. Reshetnikov Yu. Ohlyad istoriyi yevanhelsko-baptystyskoho Bratstva v Ukrayini / Yu. Reshetnikov, S. Sannikov. – Odesa: Bohomysliye, 2000. – 348 s.

Высовень О. Религиозная и правозащитная деятельность Георгия Петровича Винса (1928-1998).

В статье, на основе специальной литературы, прослеживается жизненный путь, религиозная и правозащитная деятельность известного диссидента Георгия Петровича Винса. Акцентируется внимание на том, что Г.П. Винс был одной из знаковых фигур внутри церковного диссидентского движения, возникшего в среде евангельских христиан-баптистов в начале 1960-х гг. в СССР, и сыграл важную роль в отстаивании конституционных прав и свобод верующих-христиан, которые системно нарушались тоталитарной властью, за что неоднократно был осужден.

В ходе исследования удалось выяснить, что: во-первых, определяющую роль на формирование мировоззрения Г.П. Винса осуществили его родители – известные религиозные диссиденты Петр Яковлевич и Лидия Винсы, которые помогли ему стать не только самостоятельной личностью с гибким умом и волей, но и глубоко верующим человеком, который последовательно, вплоть до самопожертвования, отстаивал свои религиозные убеждения; во-вторых, благодаря своей активной религиозной и правозащитной деятельности Г.П. Винс стал одной из знаковых фигур внутри церковного диссидентского

движения; в-третьих, главным смыслом жизни Г.П. Винса, где бы он ни находился (в гражданской жизни, или в местах лишения свободы, или в ссылке далеко от Родины), стало проповедование слова Божия, активное участие в жизни ЕХБ конфессии, отстаивание ее основополагающих ценностей: свободы религиозного воспитания молодежи, свободы проповеди, благотворительности.

Ключевые слова: Георгий Петрович Винс, религиозный диссидент, Евангельские христиане-баптисты, конфессия, религиозная и правозащитная деятельность.

Vysoven O. Heorhii Petrovych Vins' religious and remedial activity (1928-1998).

The article deals with biography, religious and remedial activity of famous nonconformist Heorhii Petrovych Vins. It is highlighted that he was one of the most remarkable person in the inner church nonconformist movement which appeared in Gospel Christian-baptist environment in early 1960s in USSR and had an important role in struggle for constitutional rights of pious Christians which were broken constantly by totalitarian government and for that actions he was condemned repeatedly.

In the process of investigation we made such conclusions: firstly, H.Vins' parents had great influence on his formation – his parents, Petro Yakovych and Lidiya Myhailivna Vins, were famous nonconformists, they helped him to become not only self-sufficient person but also very pious man who was able to sacrifice himself in order to defend his beliefs; secondly, grace to his active religious and remedial activity H. Vins became one of the remarkable person of the inner church nonconformist movement which appeared in the surroundings of Gospel Christian-baptists in early 60s of XX century in the soviet Ukraine; thirdly, the sense of H. Vins life was to preaching of God's word, to take an active part in the activity of Gospel Christian-baptists creed, to defend it's values.

Key words: Heorhii Petrovych Vins, nonconformist, Gospel Christian-baptists, creed, religious and remedial activity.

Одержано 27.03.2014.

Тетяна Логвинюк
(Переяслав-Хмельницький)

ЖУРНАЛ «НАУКА І СУСПІЛЬСТВО» В ДУХОВНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

В даній статті мова йде про складні шляхи розвитку, якими вчені й наукові колективи приходили до відкриттів, про шляхи впровадження результатів досліджень у практику суспільного виробництва, збагачення авторського активу новими іменами академіків, докторів і кандидатів наук, аспірантів і студентів, журналістів.

У своєму становленні та розвитку журнал «Наука і суспільство» пройшов ряд етапів, які відрізняються масштабами і глибиною поставлених завдань. Приступаючи до видання журналу, редакція зауважила, що перед нею – великі труднощі; проте цікава тематика матеріалів, представлених у першому випуску, одразу ж орієнтувала читачів на посередницьку роль нового видання – тлумача наукового світу для широких мас напівосвіченого населення.

Часопис ставив за мету залучати вітчизняного читача до піднесення науки і техніки на вищий рівень, аніж у Європі чи США, своїми перекладами та інтерв'ю вводити співвітчизників у світ технічних надбань інших народів. З'ясування елементів наступності та відмінності у змісті журналу «Наука і суспільство» на різних етапах його становлення слід розглядати синхронно, у контексті історії вітчизняної науки і техніки, змін у соціально-економічному житті країни, що дає можливість визначити належне місце видання в природженні науково-технічних знань українського народу, сприяє поглибленому розумінню багатопланової роботи журналу впродовж 1951 – 1991 рр.

Ключові слова: *техніка, жанри, статті, тематика, етапи, досягнення, наука, журнал, розвиток, відкриття.*

Формування технічного спрямування періодичного видання «Наука і суспільство» диктувалося потребами активного розвитку науки і техніки, який був частково порушений у роки Другої світової війни. Журнал засобом слова повинен був допомагати радянським людям долати післявоєнну розруху, відроджувати промисловість і сільське господарство, наукові установи, у нових умовах «холодної війни» вести ідеологічну боротьбу.

Метою статті є узагальнення й аналіз розвитку журналу «Наука і суспільство», а також тих складних шляхів, якими вчені й наукові колективи приходили до відкриттів на теренах України радянської доби.

Журнал «Наука і суспільство» – науково-популярне видання України, яке одразу зорієнтувало шанувальників слова на донесення наукових знань до широкого читацького загалу. Що ж до практичного значення в суспільному житті нового часопису, то у зверненні до читача редколегія зазначала, що «знання робітникам і селянам потрібні не тільки задля самого знання, не тільки, щоб поширити свій світогляд, не тільки, щоб розуміти оточуючі явища, а щоб вийти з руїни і злиднів, відродити господарство країни, підняти культуру...».

Звичайно, нинішній освіченій людині важко уявити, з якою увагою й інтересом перші читачі журналу сприймали публікації про сміливий політ творчої думки учених і інженерів, трудові досягнення виробництв на застарілому технічному обладнанні. На світлинах тих років зафіксовані перші хати-читальні – шкільні класи, де зовсім юні й поважні, статечні чоловіки долали неписьменність. А чого варті були тоді поради перших винахідників і раціоналізаторів про те, як краще переобладнати плуг чи косарку, верстатнику – заточити різець, а будівельнику – швидше змурувати стіну. Саме тоді закладалися підвалини майбутніх

заводів-гігантів, таких, скажімо, як ХТЗ, зводилися нові шахти, теплові електростанції, відкривалися прокомуністичні газети й журнали, ставилися п'єси тощо. Усе це було вкрай необхідним під кутом зору утвердження нової ідеології, соціально-політичних змін у рамках соціалістичної формації.

Слід зазначити, що з перших випусків журналу в його підготовці активну участь брали відомі вчені: академік Д.І. Багалій, професори О.І. Білецький, К.Г. Воблий, О.О. Потєбня, письменники Остап Вишня, Г. Косинка, В. Сосюра, П. Тичина та інші відомі митці Радянської України.

Часопис «Наука і суспільство» писав про головне, а різноманітність жанрів і форм публікацій (репортажі, проблемні статті, розширені інформації, фотонариси) сприяла якнайкращому засвоєнню матеріалів. Місткі рубрики, такі як: «Наука і технічний прогрес», «Наука і людина», «Людина і біосфера», «Наука – суспільству» та багато інших – то лаконічно сформульовані генеральні напрями сучасного поступу в розвитку людських знань і водночас орієнтири для читача, котрий прагнув бути обізнаним саме в тих галузях, які визначали головне спрямування науково-технічної революції.

Журнал «Наука і суспільство» став провідником політичних і наукових знань, пропагандистом природничо-наукового матеріалістичного світогляду, висвітлював досягнення вітчизняної науки і техніки, друкував кращі публічні лекції, методичні поради на допомогу лекторам, рецензії на книги і брошури. На сторінках журналу узагальнювався досвід роботи обласних, міських і районних товариств для поширення наукових і політичних знань, його первинних організацій.

Водночас, під кутом зору впливу на зміст журнальної публіцистики політичних та ідеологічних чинників слід виділити три етапи розвитку часопису. Перший охоплює початок – середину 1950-х рр., коли на зміст журналу «Наука і суспільство», як і на всю партійно-радянську пресу, мав визначальний вплив сталінський короткий курс «Історії ВКП(б)». Після виходу цієї «настільної книги» комуністів і безпартійних учені, журналісти, робітничо-селянські кореспонденти навіть у матеріалах, присвячених науково-технічній тематиці, тиражували загальні офіційні оцінки розвитку науки в УРСР, а всі надбання вчених адресувалися правлячій комуністичній партії. Наступний етап охоплює другу половину 1950-х – 1980-ті рр. У цей період зміст науково-популярного журналу зазнає трансформацій, зумовлених насамперед змінами в політичному керівництві держави. Період сталінського терору замінила хрущовська «відлига», а згодом – брежнєвські часи «застою». Виступи вчених, журналістів, раціоналізаторів і новаторів виробництва домінували в журнальній публіцистиці, значно розширилося коло науково-технічних тем, які розглядалися на сторінках щомісячника «Наука і суспільство», покращився художньо-естетичний вигляд журналу, збільшився його тираж. Водночас у 1970-ті рр. посилювався наступ тоталітарного режиму на розвиток національної науки, освіти, культури. Кількість книжок, що видавалася наприкінці 1970-х рр. українською мовою, знизилася до рівня середини 1920-х рр. – переддня «українізації», переважна більшість періодичних видань, які читали в УРСР, надходила з Радянської Росії. Слід сказати, що й журнал «Наука і суспільство» також став видаватися двома мовами – українською та російською.

Якісно новий, третій етап у журнальній публіцистиці розпочався з проголошенням незалежної України (1991 р.), коли як історики, так і журналісти зрелися марксистсько-ленінської методології, а читачам був запропонований широкий спектр публікацій, побудованих на принципах наукового і політичного плюралізму.

Одним з головних напрямів журналу була роль науки у створенні нової техніки й технології, у розвитку народного господарства країни. У редакційних портфелях були статті про нове в телефоно- та радіозв'язку, нові засоби автотранспорту (як легкового, так і великовантажного), нові кораблі, атомні електростанції, літаки, локомотиви. Традиційною залишалася рубрика «XX століття; майбутнє наук»; де регулярно, як і завжди, публікувалися матеріали про освоєння космосу, пізнання світобудови, репортажі з найбільших науково-технічних центрів республіки й країни.

Безумовно, редакції й редколегії журналу було над чим працювати, щоб далі підвищувати науково-популярний рівень статей, поглиблювати й «осучаснювати» їхню тематику, поліпшувати оформлення номерів [3, с. 46].

Створюючи програму діяльності журналу, редакційний комітет навіть не усвідомлював, що видання науково-популярного часопису забере в полон величезну кількість читачів. Програмні завдання журналу «Наука і суспільство» залишалися актуальними в аспекті висвітлення науково-технічної проблематики журналістами й ученими впродовж тривалого періоду діяльності науково-популярного видання. Завдяки вдало визначеному підходу до висвітлення науково-технічної проблематики журнал здобув відомих у вітчизняній технічній науці авторів: науковців, інженерів, звичайних техніків, істориків науки, а також публіцистів і кореспондентів.

За 1960-ті рр. громадянська ініціатива породила нові, найрізноманітніші форми поширення політичних і наукових знань у масах. Поряд із лекціями широкого розповсюдження набули народні університети, школи передового досвіду, усні журнали, тематичні вечори, дні науки і техніки, дні спеціалістів, молодіжні клуби, вечори трудової слави, диспути, теоретичні, економічні, технічні та інші конференції, недільні читання, лекторії для жінок, молоді, батьків, вечори обміну досвідом новаторів виробництва, переможців і членів бригад комуністичної праці та багато інших. Про це, зокрема, йшлося в журнальній статті «Приклади, гідні наслідування» [6, с. 56].

У виданні повідомлялося про достроково пущену в експлуатацію Кременчуцьку ГЕС, збудовану найпотужнішу у світі домну на заводі «Криворіжсталь» [4, с. 30]. Із журналу нам стає відомо, що чавуну в 1960-х рр. УРСР виплавляла більше, ніж Франція й Бельгія разом узяті, а з виплавки сталі на душу населення Україна йшла попереду США, Англії, Франції, ФРН [5, с. 15-16], лише протягом одного 1960 р. машинобудівники республіки освоїли випуск 700 нових машин, апаратів, приладів. На шпальтах «Науки і суспільства» підтримувалися творчі починання науково-популярних журналів країн соціалістичної співдружності, а з 1959 р. у травневих номерах уміщувалися матеріали, які характеризували успіхи в соціалістичному будівництві, розвитку науки і техніки в країнах Ради Економічної взаємодопомоги. Велика увага на сторінках журналу приділялася і зростанню культурно-технічного рівня виробничників. У 1960-ті рр. понад 10 мільйонів робітників і службовців отримали посади в народному господарстві УРСР. Багато з них уже мали вищу або середню освіту, інші навчалися у ВНЗ, технікумах, школах. Усе це сприяло підвищенню культурно-технічного рівня, розвитку раціоналізаторства і винахідництва, про що неодноразово повідомлялося на сторінках журналу «Наука і суспільство».

Республіканський науково-популярний журнал «Наука і суспільство» розповідав про найважливіші здобутки вчених СРСР і зарубіжних країн, про роботи, відзначені Ленінською і Державною преміями, про нові відкриття, пошуки і знахідки дослідників. Редакція прагнула, щоб наукові знання допомагали читачам у повсякденній праці та житті. Журнал читали в сім'ях як дорослі, так і діти. Він прислужився робітникам і колгоспникам, учителям та інженерам, студентам і учням, тобто всім громадянам незалежно від їхньої освіти, віку і професії. Редакційна колегія залучала до виступів на сторінках видання провідних учених СРСР і Радянської України, відомих популяризаторів наукових і політичних знань. Було урізноманітнено тематику публікацій, підвищився ідейний та публіцистичний рівень матеріалів. Зросла кількість читачів, які зі сторінок видання прагнули одержати відповіді на запитання про останні здобутки в галузі фізики, біології, математики, науково-технічного прогресу, філософії, соціології, історії, мистецтва, архітектури та інших наук.

Журнал послідовно пропагував рішення з'їздів, які стосувалися прискорення темпів науково-технічного прогресу, тобто визначальної бази розвитку суспільства. З цією метою на сторінках видання було відкрито розділи «Технології» та «У лабораторіях учених», удосконалено художньо-поліграфічне виконання журналу, а на бажання читачів було змінено його формат.

Разом із редакційно-видавничою радою і науково-методичними секціями при правлінні товариства «Знання» УРСР редколегія розробляла перспективні плани навчання авторського

колективу журналу, працювала над поглибленням наукової тематики, проводила масові заходи, які сприяли пропаганді видання, кращому використанню його публікацій лекторами республіки у виконанні партійних рішень [1]. Завдання журналу – пропагувати найновіші досягнення суспільних, природничих і технічних наук, розкривати участь науково-дослідних колективів у творенні нового життя, сприяти постійному підвищенню культурного, освітнього та професійного рівня трудящих [2].

За період із 1972 р. по 1977 р. проблемі взаємодії науки і виробництва, за нашими підрахунками, було присвячено близько 300 статей. Зокрема, під названими рубриками публікувалися статті академіка В.М. Глушкова «Прогноз і план», «Єдина загальнодержавна АСУ», «На рівні світових досягнень», статті академіків АН УРСР Г.С. Писаренка «Межа міцності», Я.С. Підстригача «Західний науковий», Б.І. Веркіна «Світ надпровідності», К.Б. Яцимирського «Метали життя», Ю.С. Ліпатова «Армовані полімери», Л.А. Кульського «Чиста вода» та багато інших виступів відомих учених.

У 1980-ті рр. значно більше, ніж у попередні періоди, було надруковано матеріалів, які висвітлювали участь трудящих у революційних подіях 1917 р., документів Великої Вітчизняної війни, трудового ентузіазму народу. Ця проблематика знайшла подальший розвиток у період підготовки до 60-річчя Жовтня. Поліпшився якісний склад авторів журналу за рахунок провідних учених, спеціалістів народного господарства. Активістами журналу, авторами його важливих публікацій стали академіки Б.Є. Патон, І.К. Білодід, П.Г. Костюк, В.М. Глушков, академіки АН УРСР Ю.О. Митропольський, Я.С. Підстригач, М.В. Пасічник, О.В. Богатський, П.А. Власюк, В.П. Комісаренко, К.М. Ситник, О.О. Галкін, К.Б. Яцимирський, В.І. Веркін, І.К. Походня, професори О.З. Жмудський, С.С. Лаврик, М.К. Фуркало, М.С. Погорелов, науковці Москви, Ленінграда, багатьох союзних республік.

За останні роки ХХ ст. було опубліковано понад 250 статей і бесід академіків і членів-кореспондентів АН УРСР, докторів і кандидатів наук. Це значно більше, ніж у попередній період. Редакція систематично проводила конкурси, вікторини, що дозволило значно поліпшити зміст редакційної пошти. Щороку редакція одержувала в середньому 1200 листів. Систематично публікувалися добірки відповідей на звернення читачів «Листи і відповіді», «Наше здоров'я», «Поради на кожен день» та ін. За цей період було пророблено значну роботу зі зміцнення зв'язків редакції з науковими колективами в областях щодо розширення «географії» публікацій. Вихід у світ на той час ідентичних за своїм змістом, але різними мовами номерів науково-популярних журналів був одним із напрямів партійної політики стосовно пропаганди радянських переваг соціалізму над капіталізмом у всіх республіках колишнього СРСР.

З проголошенням у 1991 р. незалежності України часопис практикує висвітлення широкого діапазону тем становлення та розвитку громадянського суспільства, української національної ідеї, пріоритетних напрямів наукових досліджень. Продовжуючи традиції флагамена українського науково-популярного видання, він плекає все нове, що з'являється в царині науки сьогодні, спираючись на підтримку й допомогу авторів, учених-подвижників, справжніх представників української наукової еліти, кому є що розповісти про важливе й складне в науці просто, цікаво й захоплююче. Серед них – академіки НАН України О.С. Онищенко, В.П. Кухар, К.М. Ситник, Ю.М. Пахомов, доктори наук К.І. Чурюмов, В.А. Пашицький, В.І. Кушерець, кандидати наук В.В. Сиротенко, В.П. Балущок, О.А. Адаменко і багато інших.

У своєму подальшому розвитку видання орієнтується, як і завжди, на творчість молодих. У цьому зв'язку достатньо пригадати численні перемоги учнів і студентів України в міжнародних конкурсах. Понад 25 осіб стали їх переможцями, чим прославили державу. Журнал «Наука і суспільство» на сучасному етапі продовжує науково-дослідницький пошук, плідну роботу для своїх читачів, які, незважаючи на різні життєві негаразди, залишаються вірними традиціям науково-публіцистичного видання, його відображенню широкого етапу досягнень науки і техніки.

Отже, журнал «Наука і суспільство» став провідником політичних і наукових знань, пропагандистом природничо-наукового матеріалістичного світогляду, висвітлював

досягнення вітчизняної науки і техніки, друкував кращі публічні лекції, методичні поради на допомогу лекторам, рецензії на книги і брошури [7, арк. 6]. Водночас, враховуючи ідеологічні парадигми радянської доби, друковане видання надавало перевагу пропаганді відкриттів саме вітчизняної, соціалістичної науки. У повідомленнях, кореспонденціях, статтях переважала інформація про здобутки в розвитку радіотехніки, електрозварювання, машинобудування, практичне застосування досягнень фундаментальної науки. Поєднання різноманітних рубрик і жанрів друкованих матеріалів, їхня інформаційна насиченість роблять журнал «Наука і суспільство» важливим джерелом вивчення історичного розвитку вітчизняної науки і техніки.

Особливості відображення журнальною публіцистикою розвитку вітчизняної науки і техніки зумовлені політичними й ідеологічними змінами в радянському суспільстві. Діяльність журналу в першій половині 1950-х рр. проходила в жорстких рамках сталінської політичної цензури, у другій половині 1950-х – середині 1960-х рр. – хрущовської «відлиги» та «лібералізації» в УРСР за часів П. Шелеста, у другій половині 1960-х рр. – середині 1980-х рр. – брежнєвського «застою» та відродження рецидивів культу особи, у другій половині – кінці 1980-х рр. – горбачовської «перебудови» і пошуків моделі демократичного соціалізму. На всіх етапах в умовах панування комуністичної ідеології журнал видавався під пильним контролем радянської цензури, у висвітленні науково-технічної проблематики він мав дотримуватися принципів партійності, класовості та інтернаціоналізму. Змінювався з роками склад редакційної колегії щомісячника, але залишалася сталою комуністична парадигма журнальної публіцистики у висвітленні досягнень вітчизняної науки і техніки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Видання товариства «Знання» української РСР за період між VIII і IX з'їздами Товариства (1972–1977 рр.) / «Знання» Т-во Української РСР. – К., 1977. – 80 с.
2. Видання товариства «Знання» української РСР за період між X і XI з'їздами Товариства (1982–1986 рр.) / «Знання» Т-во Української РСР. – К., 1987. – 14 с.
3. Всехсвятський С. К. «Науці і суспільству» – чверть століття [до ювілею наук.-попул. журн.] / С.К. Всехсвятський // Трибуна лектора. – 1976. – № 4. – С. 46.
4. Гарбузов В. Україна індустріальна / В. Гарбузов // Наука і суспільство. – 1961. – № 6 – С. 30.
5. Зінченко Ю. Про що писала зарубіжна преса / Ю. Зінченко // Наука і суспільство. – 1961. – № 6. – С. 15–16.
6. Приклади, гідні наслідування. Пленум Товариства // Наука і суспільство. – 1961. – № 5 – С. 56.
7. Центральний державний архів громадський об'єднань України. – Ф. 1. Стенограми засідань секретариата ЦК КП(б) У. – Оп. 8. – Спр. 1045. Протоколи 14-з. – Арк. 6.

REFERENCES

1. Vydannya tovarystva «Znannya» ukrayinskoyi RSR za period mizh VIII i IX zyzdamy Tovarystva (1972–1977 rr.) / «Znannya» T-vo Ukrayinskoyi RSR. – K., 1977. – 80 s.
2. Vydannya tovarystva «Znannya» ukrayinskoyi RSR za period mizh Kh i XI zyzdamy Tovarystva (1982–1986 rr.) / «Znannya» T-vo Ukrayinskoyi RSR. – K., 1987. – 14 s.
3. Vsekhsvyatskyu S. K. «Nautsi i suspilstvu» – chvert stolittya [do yuvileyu nauk.-popul. zhurn.] / S.K. Vsekhsvyatskyu // Trybuna lektora. – 1976. – № 4. – S. 46.
4. Harbuzov V. Ukrayina industrialna / V. Harbuzov // Nauka i suspilstvo. – 1961. – № 6 – S. 30.
5. Zinchenko Yu. Pro shcho pysala zarubizhna presa / Yu. Zinchenko // Nauka i suspilstvo. – 1961. – № 6. – S. 15–16.
6. Pryklady, hidni nasliduvannya. Plenum Tovarystva // Nauka i suspilstvo. – 1961. – № 5 – S. 56.

7. Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv hromadskyy obyednan Ukrayiny. – F. 1. Stenogramy zasedaniy sekretariata TsK KP(b) U. – Op. 8. – Spr. 1045. Protokoli 14-z. – Ark. 6.

Логвинюк Т. Журнал «Наука и общество» в духовной жизни Украины советской эпохи.

В данной статье речь идет о сложных путях развития, которыми ученые и научные коллективы приходили к открытиям, о путях внедрения результатов исследований в практику общественного производства, обогащение авторского актива новыми именами академиков, докторов и кандидатов наук, аспирантов и студентов, журналистов.

В своем становлении и развитии журнал «Наука и общество» прошел ряд этапов, которые отличаются масштабами и глубиной поставленных задач. Приступая к изданию журнала, редакция заметила, что перед ней большие трудности; но интересная тематика материалов, представленных в первом выпуске, сразу же ориентировала читателей на посредническую роль нового издания – толкователя научного мира для широких масс полубразованного населения.

Журнал ставил целью привлекать отечественного читателя к подъему науки и техники на высший технический уровень, чем в Европе или США, своими переводами и интервью вводит соотечественников в мир технических достижений других народов. Выяснение элементов преемственности и различия в содержании журнала «Наука и общество» на разных этапах его становления следует рассматривать синхронно, в контексте истории отечественной науки и техники, изменений в социально-экономической жизни страны, что дает возможность определить надлежащее место издания в наращивании научно-технических знаний украинского народа, способствует углубленному пониманию многоплановой работы журнала в течение 1951 - 1991 гг.

Ключевые слова: техника, жанры, статьи, тематика, этапы, достижения, наука, журнал, развитие, открытие.

Lohvyniuk T. Journal «Science and society» in the spiritual life of Ukraine of the soviet era.

In this article we are talking about complex development ways that scientists and the whole scientific teams came to discoveries about the way of implementation of research results in practice of social production. The enrichment of the authorial collective with new names: academicians, doctors and candidates of science, postgraduates and students, journalists. In its formation and development the journal «Science and society» was held a number of stages, which differ in the extent and depth of the set tasks. Starting to publish the magazine, the editors have noticed that in front of her great difficulties. But, interesting themes of the materials presented in the first edition, immediately oriented readers on a mediating role of the new edition – interpreter of the scientific world for the great masses of half-educated population.

The magazine took the aim to attract domestic reader to the growth of science and technology at the highest technological level than in Europe or USA, by it translation and interviews to enter compatriots in the world of technical achievements of other nations. Clarifying the elements of continuity and differences in the content of the journal «Science and society» at various stages of its formation and development should be considered simultaneously, in the context of the history of domestic science and technology, changes in socio-economic life of the country, which enables to determine the proper place of publication in prirodan scientific and technical knowledge of the Ukrainian people, contributes to a deeper understanding of the multifaceted work of the magazine during 1951 – 1991.

Keywords: technique, genres, articles, subjects, stages, achievements, science, magazine, development, opening.

Одержано 24.03.2014.

Людмила Хмельницька
(Переяслав-Хмельницький)

РЕНЕСАНСНА СТАТУАРНА ТА РЕЛЬЄФНА ПЛАСТИКА: ВИТОКИ ТА ГЕНЕЗА СТАНОВЛЕННЯ

У статті досліджується процес формування та генеза становлення статуарної та рельєфної пластики в українській мистецькій традиції доби Ренесансу. Зі здобуттям Україною незалежності спостерігається пошук роботи з вивчення особливостей мистецько-культурної спадщини попередніх епох, у тому числі періоду духовного Відродження – Ренесансу. Опрацювання різного виду джерел, наукової літератури та використана наукова методика дозволили автору дослідити процес формування основних рис статуарної та рельєфної пластики під впливом чинників національних ренесансних тенденцій. Визначено вплив ренесансного стилю у напрямку статуарних форм та рельєфної пластики на становлення і розвиток українського мистецтва наступних історичних епох.

Ці положення мають методологічне значення для дослідження як стилевих трансформаційних процесів у галузі мистецтва загалом, так і окремих його аспектів, як то статуарної та рельєфної пластики.

У ході роботи було використано загальні принципи наукового пізнання: системності, об'єктивності, історизму. Дослідницький інструментарій включає сукупність загальнонаукових і спеціальних методів дослідження: методи пошуку, систематизації, аналізу та узагальнення отриманих даних.

Ключові слова: мистецтво, різьба, рельєф, Ренесанс, семантика, скульптура, стиль.

Дослідження розвитку мистецтва, як трансформації художніх стилів, належить до актуальних проблем не лише філософії, естетики та мистецтвознавства, а й історичної науки. Сучасна українська історична думка з цього приводу аналізує сутність трансформації з позицій системності; концептуальними ознаками трансформації розглядаються: істотна структурна переробка систем, яка перетворює внаслідок зміни зв'язків, відношень, опосередкувань організацію та функції вихідного формоутворення; типовий перехідний процес у галузі знання, культури, соціальної еволюції; змішані форми, в яких поєднуються знищення і переробка старого, адекватне відтворення, гібридизація старого і нового.

У період Відродження розвиток статуарної та рельєфної скульптури був зосереджений переважно на західноукраїнських землях. У центральних-східних регіонах і на Таврійському півострові процес відбувався дещо по-іншому. Православна українська церква потрапила 1683 р. під юрисдикцію Московського патріархату. Згідно з його розпорядженням, всі скульптурні постаті святих вилучалися із церков і знищувалися [10, с. 342].

Тогочасна скульптура розвивалася переважно у стилі іконостасної різьби. Побутували різновиди орнаменту, зокрема рослинні мотиви, різні інтерпретації грона виноградної лози. Цей евхаристичний за семантикою мотив широко використовували скульптори, він став об'ємним, опуклим, ажурним, переходячи іноді в круглу декоративну пластику. Майже не помітно актуалізувалася фігуративна сюжетна сакральна скульптура. Спочатку – рельєфні оздоби екстер'єрів, потім цей вид перейшов у інтер'єри, як рельєфна і об'ємна пластика.

На початку XVI ст. у с. Крилос, яке виникло на місці давнього княжого міста Галич, ще височіли руїни величного Успенського собору, побудованого князем Ярославом Осьмомислом. Неповдалі від руїн собору 1535 р. побудовано Успенську церкву. Звичайно, руїни Успенського собору використано як будівельний матеріал разом із кам'яними блоками і великою кількістю

елементів скульптурного декору. До таких елементів належить тимпан над західним входом до церкви із рельєфним зображенням сцени Успіння Пресвятої Богородиці [5, с. 76].

У процесі дослідження об'єкта науковці висунули припущення, що рельєф, можливо, видобутий із частини скульптурного оздоблення Успенського храму, побудованого Ярославом Осьмомислом, тобто є пам'яткою скульптури XII ст. Однак детальніший аналіз допоміг встановити, що рельєф створено при відбудові церкви 1535 р. [9, с. 94]. На користь такого твердження свідчать: комірець на шиї одного із апостолів – деталь одягу, яка з'явилася в Європі лише у XVI ст.; стихарі, в які одягнуті ангели, – частина одягу духовенства, відома з XV ст.; ренесансні за формою канделябри біля ложа Богородиці та голівки крилатих ангелів, теж типово ренесансний мотив [2, с. 83].

Храмова скульптура XVI ст., як і в попередні епохи, є не візуальним, а передусім мистецтвом символічним, онтологічним, де домінує сакральний символ. Достатньо наближений за часом до рельєфу із Крилоса рельєф надгробної плити, вмурованої в стіну інтер'єру Вірменського собору (Львів). Рельєф зображає постать патріарха Великої Вірменії – Стефана, котрий по дорозі в Рим зупинився у Львові. Нижче від рельєфної плити поміщено латинський напис – свідчення про особу, якій присвячено цей меморіальний пам'ятник [1, с. 142].

У XVI ст. побудову вірменської церкви у Львові було доручено львівському будівельнику Дорінгу, а її добудову у XVIII ст. – Войтіху Келару. В скульптурній майстерні, яка належала Келару, робили кам'яні надгробні плити, у тому числі плити для львівських вірмен. Надгробок патріарха Стефана характеризують три основні діючі стильові чинники: українська сакральна традиція, яка ґрунтується на зразках вітчизняного іконопису і скульптури, зокрема скульптурних традицій давнього Галича; традиції української готичної пластики; відлуння форм мистецтва Відродження. Ці чинники у різних трансформаціях властиві українській сакральній і не сакральній скульптурі другої половини XVI – першої половини XVII ст. [8, с. 302].

У Галичині в 50-х роках XVI ст. з'явилися два привізні надгробки роботи іноземних майстрів: бронзова плита із зображенням львівського старости Миколи Гербурта (1555; Львівський латинський костел) – роботи нюрнберзького майстра Панкрація Лябенвольфа, та, виконаний у вапняку, надгробок померлого у дитинстві Криштофа Гербурта (знаходився у сімейній усипальниці родини Гербуртів у костелі м.Фельштин біля Самбора; тепер – музей Олеський замок на Львівщині) [9, с. 102]. Авторство Лябенвольфа встановив польський дослідник В. Лозинський, котрий у міському архіві м. Нюрнберга знайшов запис від 4 липня 1551 р., яким Панкрацій Лябенвольф заявив у магістраті, що відлив у міді «благородного і добронородженого пана старосту Одновського в руському воєводстві». Вага відливу – 10 нюрнберзьких центнерів, тобто майже 500 кг. За матеріал і роботу замовник заплатив по 24,5 золотих за кожен центнер [6, с. 129]. Інший твір такого плану – бронзова вертикальна плита на пам'ять воєводи Станіслава Жолкевського (помер 1588 р.). На ній зображена фронтальна, одягнена в металевий обладунок, з мечем у руках постать бородатого чоловіка похилого віку. Можливо, як і попередній твір, це робота львівського скульптора, хоча модель і відлив могли виконати різні майстри [1, с. 206].

Скульптура Відродження пов'язана переважно із культовою архітектурою, де співіснує у вигляді декоративних елементів, карнизів, фризів, пілястрів і капітелів, насичених рослинною орнаментикою сюжетних рельєфів, об'ємних статуй або композицій. Відповідні мотиви поширилися наприкінці XVI – початку XVII ст. у костелах і церквах Львова, Жовкви, Бережан, інших міст Галичини й Поділля. Паралельно скульптурні прикраси використовувалися у світських палацових спорудах, замках, будинках міщан. Значні будівельні роботи, з якими пов'язана скульптура, здійснювались переважно в західних регіонах України, які тоді утримували лідерство в суспільних і духовних процесах, ініціювали піднесення культурного життя, зростання національної свідомості, активізацію національно-визвольних змагань. Такий стан тривав до 20-х років XVII ст., коли ініціатива національного розвитку дещо переміщується, зосереджуючись у Києві та здебільшого на Запорозькій Січі.

Водночас із архітектурно-монументальним будівництвом набула розвитку монументальна пластика – екстер'єри й інтер'єри церков, костелів, громадських, міщанських будівель. Створювалися численні високохудожні архітектурно-скульптурні об'єкти, які дають усі підстави вважати цей період українським Відродженням. Розвивалося мистецтво ансамблевого містобудування, де велика увага приділялася декоруванню скульптурою. Скульптурні оздоблення у будівлях, що переважно фігурально-орнаментально завершують фасади аттиками, сюжетними рельєфними вставками, фігурами в нішах, численні пам'ятки скульптури збереглися в уніатських, православних і римо-католицьких сакральних спорудах. Таке використання скульптури стимулювалось релігійним культом.

У регіонах, де був вплив італійського Ренесансу, популяризувалася форма так званих копулованих каплиць. Найяскравіші зразки таких будівель відомі у Львові та Бережанах [2, с. 194]. Це споруди-пам'ятники, які зазвичай слугували усипальницями знатних магнатських родин або каплицями-молільнями біля храмів. Найвідоміші з-поміж них – каплиці Боїмів (Львів) та Синявських (Бережани). Споруди виконали видатні скульптори — нідерландець Г.Горст (? – 1612), львів'янин А.Бемер (? – 1626), німець за походженням Й.Пфістер (1573-1642) [8, с. 549].

У світовому мистецтві відомі різні мотиви – «оранти», жіночої краси, материнства, добра і зла тощо. Від періоду Середньовіччя поширився мотив, який у сучасній мистецтвознавчій літературі дістав назву «мотив скорботної постаті» [9, с. 71]. Мотив «скорботної постаті» не належить до провідних в історії українського мистецтва, проте він є важливим свідченням взаємозв'язків українських та світових художніх традицій. Так, інша львівська споруда – каплиця Кампіанів не мала копули, лише була завершена аттиком, який через непродуману систему відводів води з даху давно зруйнувався. Каплиця пишно оформлена статуарними скульптурами і ззовні, і всередині. В інтер'єрі – епітафійні портрети представників родини Кампіанів; з великою майстерністю виконані рельєфи чотирьох євангелістів, постаті апостолів Петра і Павла. Каплиця – приклад синтезу мистецтва епохи Відродження, органічного поєднання компонентів інтер'єру, архітектури й скульптури [7, с. 329].

До вагомих досягнень української скульптури періоду Відродження належить відомий фриз Успенської церкви у Львові. Основними його елементами є цикл метолів на біблійні євангельські теми. Образи фризу далекі від класичних канонів європейського Відродження. Вони ближчі до творів народного мистецтва.

Окрему групу становлять пам'ятки епітафійного та надгробкового характеру. Основна концепція надгробків зорієнтована на аналогії з мистецтвом Італії та Середньої Європи. Однак, це стосується лише основної концепції. Такий інтер'єрний пам'ятник вміщує саркофаг, вставлений в нішу стіни, на накриття покладено скульптурне зображення покійного. Саркофаг прикрашають фігурки дітей з гірляндами квітів, фруктів, вази з пишними букетами тощо [2, с. 204]. До найвідоміших зразків таких пам'ятників належить надгробок гетьмана Великого князівства Литовського князя Константина Івановича Острозького (1460-1530), виконаний львівським скульптором Себастьяном Чешеком і встановлений в Успенському соборі Києво-Печерської лаври [4, с. 212]. Це був один з найкращих в Україні надгробків. Постаць князя у горизонтальному положенні виконана з білого мармуру, закута в сталеві лати, на голові – позолочена корона, під головою подушка [6, с. 183].

На ниві скульптурного портрету набувають поширення два основні види надгробного зображення: з постатями навколішки або погруддя. Перший популяризується серед світських і духовних магнатів та середньої шляхти. Його розвиток простежується у контексті мистецтва Відродження. Другий – властивий заможному міщанству періоду маньєризму (середина XVII ст.).

Значного розвитку на українських землях набула високохудожня різьба в іконописі храмів східного обряду та римо-католицьких вівтарях. Процес розвитку, від майже площинного рельєфу до горельєфу та ажурно-просторових рішень рослинно-орнаментальних

мотивів з динамічним характером форм, простежується на трьох збережених іконостасних ансамблях першої половини XVII ст. [3, с. 204]. Йдеться про два львівські – П'ятницький і Успенський – іконостаси (роботи видатних львівських майстрів Ф. Сеньковича та М. Петраховича) і Святодухівський у м. Рогатині (Івано-Франківської обл.) [10, с. 94].

Отже, підсумовуючи все вище сказане, можна стверджувати, що саме розвитку та утвердженню ідеалів Ренесансу в українській культурі передував процес збереження та захисту культурно-історичної спадщини княжої доби в умовах перебування українських земель в складі Великого князівства Литовського і Польщі. Зрештою, очевидно, що перебування західноукраїнських земель в складі Польщі, інтегрованої в західноєвропейський культурно-освітній простір, позитивно позначилось на проникненні ідей ренесансу, а найважливіше – гуманістичних цінностей. У результаті це дало поштовх до відродження та динамічного розвитку національної культури у галузях освіти, друкарства та видавництва, літератури, науки, архітектури, скульптури, образотворчого мистецтва тощо. Позитивним стало те, що відродження національної культури проходило в декількох осередках України, що з одного боку забезпечило долучення до культурних змін широкого загалу, а з іншого – надало культурно-історичним процесам певної продуманості, організованості, концентрації кращих інтелектуалів та митців і навіть можливості конкурувати з єзуїтськими культурними впливами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бокань В.А. Історія культури України: Навч. посібник / В.А. Бокань, А.П. Польовий. – К.: МАУП, 2001. – 256 с.
2. Греченко В.А. Історія світової та української культури: Навч. посібник / Греченко В.А., Чорний І.В.; Кушнерук В.А., Режко В.А. – К.: Літера, 2000. – 464 с.
3. Крвавич Д. Мистецтво скульптури / Д. Крвавич, С. Черепанова // Українське мистецтво. – Львів: Світ, 2005. – Ч. III. – С. 184-213.
4. Крвавич Д.П. Архітектурно-декоративна пластика / Дмитро Крвавич // Українське мистецтво. – Львів: Світ, 2004. – Ч. III. – С. 200-215.
5. Овсійчук В. А. Українське мистецтво другої пол. XVI – першої половини XVII століття / В.А. Овсійчук. – К.: Наукова думка, 1985. – 182 с.
6. Овсійчук В. Малярі перехідної доби: роздуми над творчістю художників львівського Ренесансу Федька Сеньковича та Миколи Петраховича / В. Овсійчук. – К.: Либідь, 1994. – 236 с.
7. Овсійчук В. А. Класицизм і романтизм в українському мистецтві / В. Овсійчук. – К.: Дніпро, 2001. – 342 с.
8. Попович К.Ф. Нарис історії культури України / Попович К.Ф. – К.: АРТЕК, 1999. – 728 с.
9. Теорія та історія світової і вітчизняної культури: Підручник / Горбач Н.Я; Гелей С.Д., Російська З.П. та ін. – Львів: Каменярь, 1992. – 166 с.
10. Українська культура / Лекції за ред. Антоновича Д. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.

REFERENCES

1. Bokan V.A. Istoriiia kultury Ukrainy: Navch. posibnyk / V.A. Bokan, A.P. Polyovy. – K.: MAUP, 2001 – 256 s.
2. Grechenko V.A. Istoriiia svitovoyi ta ukrayinskoyi kultury: Navch. posibnyk / Grechenko V.A., Chornyy I.V.; Kushnerchuk V.A., Rezhko V.A. – K.: Litera, 2000. – 464 s.
3. Krvavych D. Mystetstvo skylptyry / D. Krvavych, S. Cherepanova // Ukrayinske mystetsvo. – Lviv: Svit, 2005. – Ch. III. – S. 184-213.
4. Krvavych D. P. Arkhitekturno-dekoratyvna plastyka / Dmytro Krvavych // Ukrayinske mystetsvo. – Lviv: Svit, 2004. – Ch. III. – S. 200-215.
5. Ovsyichuk V. A. Ukrayinske mystetsvo drugoyi pol. XVI pershoyi polovyny XVII stolittya / V.A. Ovsyichuk. – K.: Naukova dumka, 1985. – 182 s.

6. Ovsyichuk V. A. *Makyari perehidnoyi dobu: rozdumu nad tvorchystyu hudozhnykiv Ivivskogo Renesansu Fedyka Senykovicha ta Mykoly Petrakhnovycha* / V. Ovsyichuk. – K.: Lybid, 1994. – 236 s.
7. Ovsyichuk V. A. *Klasbtsyzm i romantyzm v ukrayinskomu mystetstvi* / V. Ovsyichuk. – K.: Dnipro, 2001. – 342 s.
8. Popovbch K.F. *Narysy istoriyi kultury Ukrayiny* / Popovbch K.F. – K.: ARTEK, 1999. – 728 s.
9. *Teoriya ta istoriya svitovoyi i vitchyznyanoyi kultury* : Pidruchnyk / Horbach N.Y.; Heley S. D., Rosiyska Z.P. ta in. – Lviv : Kamenyar, 1992. – 166 s.
10. *Ukrayinska kultura* / Lektsiyi za red. Antonovycha D. – K.: Lybid , 1993. – 592 s.

Хмельницкая Л. Ренесансная статуарная и рельефная пластика: истоки и формирование.

Статья исследует процесс формирования и развития генезиса статуарной и рельефной пластики в традициях украинского искусства периода Возрождения. С получением Украиной независимости наблюдается восстановление работы по изучению особенностей художественного культурного наследия предыдущих эпох, включая период духовного Возрождения – Ренессанса. Обработка различных типов источников, научной литературы и использование научных методов позволили автору исследовать процесс формирования основных функций статуарной и рельефной пластики под влиянием факторов динамики национального Возрождения. Определено влияние Ренессанса в направлении статуарных форм и рельефной пластики на формирование и развитие украинского искусства следующих исторических эпох. Эти положения имеют методологическое значение для исследования как стиля трансформационных процессов в искусстве в целом, так и конкретных аспектов, как то статуарной и рельефной пластик.

В ходе работы были использованы общие принципы научного познания: последовательность, объективность, историзм. Инструментарий исследования включает набор научных дисциплин и специальных исследовательских методов: методы поиска, систематизации, анализа и обобщения полученных данных.

Ключевые слова: искусство, резьба, рельеф, Ренессанс, семантика, скульптура, стиль.

Khmelnyska L. Renesansnaa statuary and embossed plastic: origins and formation.

The article examines the process of formation and human development statuarnoi and embossed plastic materials in the Ukrainian artistic traditions of the Renaissance. With the obtaining of independence observed recovery work to study the features of the artistic cultural heritage of previous eras, including a period of spiritual revival, the Renaissance. Processing of different types of sources, scientific literature and used scientific methods have allowed the author to explore the process of formation of the basic features of statuarnoi and embossed plastic under the influence factors of national Renaissance trends. Influence of the Renaissance style in the direction of statuarnih forms and embossed plastic on the formation and development of Ukrainian art next eras. These provisions have methodological importance for studies of how style transformational processes in the arts in General and specific aspects, such as statuarnoi and embossed plastic. In the course of work were used to general principles of scientific knowledge: consistency, objectivity, istorizmu. Research Toolkit includes a set of scientific subjects and special research methods: methods of search, systematization, analysis and synthesis of the received data.

Key words: art, carving, relief, sculpture, Renaissance, semantics, style.

Одержано 5.03.2014.

РОЗДІЛ II. ПИТАННЯ ІСТОРИОГРАФІЇ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА, СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН, ЗАГАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(477.41)(092)

**Віктор Ткаченко
(Київ),
Олександр Горбовий
(Переяслав-Хмельницький)**

«ІСТОРІЯ СЕЛА АНДРУШІ (СТИСЛИЙ, КОРОТКИЙ НАРИС)» (з рукописної спадщини Дмитра Косарика – письменника та літературознавця)

Публікація нарису Дмитра Косарика (літ. псевд. Коваленка Дмитра Михайловича) «Історія села Андруші (стислий, короткий нарис)» із Архівних наукових фондів рукописів та фоооаписів ІМФЕ ім. М.Т. Рильського – це історія села на Переяславицині, якого вже немає на карті України. Мова йде про одне із сіл Переяслав-Хмельницького району Київської області, яке разом із селами В'юнища, Циблі, Григорівка, Комарівка, Монастирище, Трахтемирів та іншими було затоплене під час створення Канівського водосховища. Український письменник, літературознавець та науковець Дмитро Михайлович Косарик (1904-1992) своєю працею увіковічнив це село, адже сьогодні дослідити історію та традиційну культуру цього населеного пункту вже не можливо. Нами подається короткий нарис, а розширений, який також зберігається в АНФРФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського, потребує ще свого опрацювання.

Ключові слова: Д. Косарик, Т. Шевченко, Андруші, нарис, затоплення.

Цього року відзначається 200-річчя від дня народження видатного українського поета Тараса Григоровича Шевченка. У знак вшанування його пам'яті автори хотіли б оприлюднити короткі історико-етнографічні відомості про колишнє село Андруші Переяслав-Хмельницького району Київської області, адже воно було одним із місць, де митець побував особисто та набирився натхнення для своєї творчості. Зокрема, він писав: «Мені тепер здається, що й раю кращого на тім світі не буде, як тії Андруші» [28, с. 78]. До того ж, на сьогодні воно затоплене водами Канівського водосховища, а тому існує великий ризик його повного забуття (не згадується, навіть, у фундаментальній книзі «Історія міст і сіл УРСР. Київська обл.» [19]).

Стаття складається із п'яти блоків. Перший – це біографія Дмитра Косарика. Другий – опис зв'язку Т. Г. Шевченка з Андрушами. Третій – історико-етнографічний нарис Дмитра Косарика «Історія села Андруші» (охоплює період від найдавніших часів до 1959 р.). Четвертий – уточнення та доповнення окремих аспектів із минулого с. Андруші на основі доробків інших дослідників. П'ятий – уривки спогадів переселенців із затопленого села.

Питання, пов'язані з історією с. Андруші, вивчали такі дослідники як С. М. Зубер [16; 17; 18], О. В. Колибенко [20], В. Мельник [21], Л. М. Набок [22], М. І. Сікорський [25], В. Яцюк [30].

Перший блок

Необхідно зазначити, що Д. Косарик не тільки побував у цьому селі з експедиційними відрядженнями, а й проживав певний час, спілкуючись із місцевими мешканцями. За

спогадами андрушівчан, квартирувався він у Доброскока Івана Савича, спостерігав за життям селян, відвідував весілля з метою фіксації обрядів, записував спогади старожилів. Кагарлицька Галина Федорівна – колишній бібліотекар, людина, яка допомагала науковцю оформляти матеріали (про що є свідчення у кінці нарису), згадує, що Дмитро Михайлович любив дивитися, як вони з матір'ю молотять ціпами жито. Помічником у написанні, крім Г.Ф. Кагарлицької, був учень місцевої школи Петро Македон [16].

Про велику любов науковця і письменника до Кобзаря та його творчості свідчать слова В.П. Мельник (уродженки с. Андруші): «Він дуже любив та замилювався тими дітьми, що цитували поезію Шевченка. Так, Козорізу Миколі за це, навіть, посприяв у влаштуванні його в столиці, допомігши зі вступом на навчання» [16]. Окрім того, у складі інших експедицій Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології Д. Косарик здійснював поїздки і в села, що підлягали затопленню під час будівництва Кременчуцької ГЕС у Полтавській області.

Біографічні відомості про Дмитра Михайловича Косарика (1904-1992) – українського письменника, літературознавця, кандидата філологічних наук з 1945 р., члена Спілки письменників України засвідчують, що народився він у селянській родині в с. Фидрівці (тепер – с. Федорівка Глобинського р-ну, Полтавської обл.). У 1918 р. закінчив початкову школу і чотири роки працював у Фидрівському волосному ревкомі, а потім – у волосному виконкомі. Згодом навчався у Мерчанській агрошколі, а у 1923–1926 рр. – на Вищих педагогічних курсах ім. Г.С. Сковороди у Харкові. Належав до літературної організації «Плуг». Тут, у Харкові, у 1923 р. в газеті «Селянська правда» він надрукував перший вірш «Комунари на жнивях». Після закінчення педагогічних курсів у 1926 р. працював у Рокитнянській садово-городній профшколі. З 1929 р. Дмитро Косарик служив у Червоній Армії, був секретарем Київського літературного об'єднання Червоної Армії і Флоту (ЛОЧАФ). Екстерном навчався в Київському інституті народної освіти. З 1931 р. працював у редакції газети «Червона Армія», одночасно вчився в аспірантурі при кафедрі літератури Харківського державного університету, яку закінчив навесні 1934 р. У довоєнний період і в післявоєнні роки працював в Академії наук УРСР, у 1938–1952 рр. – старшим науковим працівником в Інституті літератури ім. Тараса Шевченка, у 1955–1963 рр. – в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології. Під час Другої світової війни був на фронті як військовий кореспондент [27, с. 272; 24].

Д. М. Косарик є автором прозових творів про революційні події 1905 р. («Пожари», 1937 р.), перетворення на селі («Партизанський колодязь», 1932 р.), ліричних повістей «Син-кокос», «Добром зігрите серце», про життя відомих поетів, письменників на Україні – О. Пушкіна (1937 р.), О. Кобилянської (1959 р.), Т. Шевченка (1961 р.), М. Горького, грузина Д. Гурамішвілі, що свідчить також, що він займався дослідженням українсько-російських та українсько-грузинських творчих зв'язків діячів культури. З-під пера письменника вийшло 20 творів. Більшість його робіт виходили великими тиражами, серед яких і робота «Шевченківські місця на Україні» (К, 1956., 15 тис. пр.). Окрім цієї він опублікував ще низку праць про Т. Шевченка, в яких розкрив хронологічну послідовність його подорожей Україною, уточнив низку дат і фактів спілкування українського поета з російськими революціонерами-демократами [26, с. 11]. Про його творчість писали Н. Рибак, П. Приходько, О. Килимник, М. Рильський та ін.

Що зумовило зацікавленість Д. Косарика саме селом Андруші, – нам не відомо. Та навряд чи це було пов'язано саме із затопленням села, більш вірогідною видається думка про те, що це було пов'язано з відзначенням у 1959 р. 100-річчя останнього приїзду Тараса Шевченка на Україну та майбутнім 100-річчям з дня його смерті у 1961 р. Побіжно це підтверджується в одному з абзаців цієї роботи, де вказано, що у 1957–1959 рр. у цьому селі побували М. Рильський, В. Касьян, К. Гуслистий, І. Козловський та ін. [1, арк. 23 зв.].

Зібраний матеріал дав можливість Д. Косарику підготувати короткий (текст наведено далі) та розширений варіанти нарису (який ще потребує свого опрацювання та публікації) про село Андруші. Підготувавши до друку частину монографії про історію села в дореволюційний

час, він занотував: «здав начальству та академічним пацюкам на вічне читання, бо мало віри про надрукування його в академії» [10; 16]. І, дійсно, обидві роботи так і не побачили світ.

Другий блок

Знайомство ж Т. Шевченка з давніми козацькими селами Андруші, В'юнища, Козинці, Трахтемирів і Монастирок відбулося ще у далекому 1845 р., коли він, будучи співробітником Київської археографічної комісії, створеної в 1843 р. для виявлення, опрацювання і публікації історичних документів і старожитностей, збирання відомостей і фіксації пам'яток старовини, а також здійснення археологічних розкопок, приїхав у Переяслав. Тут він зупинився у свого друга, лікаря А.Й. Козачковського. Виконуючи завдання археографічної комісії, Тарас Шевченко замалював архітектурні пам'ятки Переяслава, описав його дитинець, кургани та вали навколо нього, звернув увагу на мистецькі та сакральні речі: чаші, хрести, Євангелії, що перебували у церквах міста та в бібліотеці колишнього колегіуму (зокрема, описав і відоме Пересопницьке Євангеліє 1556 року, подароване гетьманом І. Мазепою Переяславському Вознесенському кафедральному собору в 1701 р.) [21, с. 215]. У його малярській спадщині цього періоду відображено переяславські наддніпрянські села Андруші та В'юнища. В альбомі Т. Шевченка на одному малюнку зображено андрушівську дерев'яну церкву 1768 р. із сільським краєвидом, а на другому – хату. Ось як про цю хату згадує колишній мешканець цього села В.А. Чубук-Подольський. «Наприкінці хочеться сказати де що і про другий малюнок Шевченка «Андруші», де змальовано хату. Це стара попівська хата, що на схематичному плані показана на старій частині села Андрушів «Староселиці» (№ 5). Вона змальована од берега. Прибудова по середині це – комірчина, темна без вікон; входить до неї можна було тільки з хати. В середині хата була не мазана. Стіни її були зроблені з добре виструганого соснового дерева, і тільки мились водою, як треба було. Вхід хата мала два. Чистий – з ганку такого ж розміру й виду як і комірчина, тільки замість зовнішньої стіни на боках спереду стояли парні колони, здвоені внизу. З ганку входили до сіней, де стояла «кабиця» рід каміна схоже з селянським «бовдуром» (куди виходить дим з печі). З сіней ліворуч було дві чистих кімнати, а перед комірчиною і третя вузенька, з одним вікном.

До кухні вів ще ход знадвору, через пристроєні невеличкі сінці. Ця частина хати мала долівку, а та чиста – підлогу з широченних соснових солених дощок. Кухня мала велику піч, яка своїм устям «комином» виходила сюда, а вся вона містилась у спальні. В кухні між піччю і стіною був невеличкий полик, а над ним теж невеличкі нари (на консолях).

В цій хаті пройшло моє дитинство. Тут жили мої батьки аж до 1909-1910 років і тому все це збереглось у моїй пам'яті дуже добре. За часів Шевченка тут жив ще з 1824 року священник села Андрушів протоієрей Никита Михновський. Хата була обсажена акаціями і грушами з невеличкими плодами, але дуже ароматичними й смачними. До хати прилягав великий город, що виходив у берег, звідкиля й малював її Шевченко. Коли частину «Староселиці» заливало водою, наша хата стояла на сухому і тільки в 1845 році вода була в хаті. Під час весняної повіді наш човен стояв у дворі і до церкви (батько мій був дяком в Андрушах (майже 50 років) та й усюди ми їздили човном [2, арк. 6, 6 зв.]. Спогади В. Чубука-Подольського про цю хату підтверджуються і словами Н.Г. Моспан [15], які подаються далі, про село Андруші. За словами дослідника шенченківської спадщини В. Яцюка: «Окрім згаданих, пойменованих самим Шевченком акварелей, у його альбомі знаходяться ще кілька малюнків та замальовок, які, хоча й здогадно, також пов'язують із Переяславщиною. Це, передовсім, акварель «Хата над Дніпром» (можливо, в Андрушах) та етюд «Хата на Переяславщині»» [30, с. 201-205; 29]. Віра Мельник, яка народилась в Андрушах, вважає, що саме хату на «Староселиці» (а так називався куток, де було розміщено залишки середньовічного села) і зображено на малюнку. За переказом, у ній зупинявся поет [21, с. 216]. Відомо, що Т. Шевченко, перебуваючи на Переяславщині, намалював не тільки цілий ряд своїх малюнків у Андрушах та В'юнищах, а й написав «І мертвим, і живим», «Холодний яр», «Давидові псалми», «Минають дні, минають ночі», «Три літа», «Маленькій Мар'яні». Перепишучись зі своїм другом А. Козачковським, в

одному з листів із заслання до нього Шевченко писав: «Друже мій милостивий! Як получиш сіє нехитросне посланіє моє, то вибери хороший погодній день та повели запрягти у бричку коні, та возьми посади коло себе жіночку свою і діточок своїх невеличких, і поїдьте собі з Богом у Андруші, погуляйте собі гарненько у архієрейському гаї, та гуляючи попід дубами та вербами, згадай той день, як колись перед вечором ми з тобою в Андрушах гуляли...» [28, с. 78].

Враження поета від перебування у цих наддніпрянських селах, які потім занепали (а у ХХ ст. були затоплені Канівським водосховищем), залишилися на все життя.

Третій блок

Матеріал подано зі збереженням авторського викладу. Авторами публікації у квадратних дужках [...] наведено розшифровки скорочень Д. Косарика у його тексті та власні уточнення, цей знак <...> означає, що матеріал у даному випадку скорочено.

«ІСТОРІЯ СЕЛА АНДРУШІ (СТИСЛИЙ, КОРОТКИЙ НАРИС)

Історичні дані про походження села Андруші сягають у глибоку давнину в часи Київської Русі та Переяславського удільного князівства. Серед князів Переяславської землі в один час владарював відомий у літописах князь Андрій в цій місцевості, де тепер розташоване наше село він воював з кочовими нападами – половцями, особливо активно проганяв їх і не допускав на територію між річкою Карань і Дніпром, бо тут очевидно були його володіння, тут відбувалися мисливські лови на дичину. Отже, від цього Переяславського князя Андрія і походить назва Андруші, яка спочатку визначала назву цієї місцевості урочища, а пізніше перейшла і на оселю скотарів та мисливців, які тут здавна жили, виловлювали рибу в дніпрових рукавах, джерелах та озерах, випасали скот на лугах і пасовиськах. З тих часів навколо села Андруші збереглися слов'янські назви багатьох урочищ: сті'ло, стіла', які визначають місце де випасали і тирлували в обідню пору наші предки свої череди скоту. Так само старослов'янськими, староруськими назвами поіменовані річище Джерело, озеро Станіслав, озеро Очеретувате.

А ще значно раніше на території Андрушів, особливо на третій Дніпровій терасі, на пісчаніх дюмах-горбах тисячі років тому назад жили тут ще недосліджені археологами племена людей. Сліди їхнього життя і побуту щоденно відкривають вітри в пісчаніх дюнах і ямах: череп'я та посуда роблена ще руками без гончарного круга, крем'яні ножі ще з кам'яного віку, археологічний матеріал з епохи бронзи, глечики, бронзові сережки. Рибалки в озерах на дні не раз витягали кам'яні молотки, оленячі роги. Все це матеріальні свідки про те, що на цій території жили люди декілька віків тому назад.

Крім того якраз на землях нашого села ліворуч від соши на сільському пасовиську є урочище, як[е] так і називається донині Городище, а поряд з ним урочище Острів та інші урочища на яких і досі зберігаються цеглові рештки споруд літописного, староруського міста Устьє. Це місто Устьє при впадінні річки Трубіж (Трубайло) визначено на відомій в науці географічній карті інженера Боплана, який складав цю карту для польсько-шляхетського уряду на початку 17 сторіччя. Отже, це місто з перервами проіснувало щонайменше 6 віків, бо вперше воно згадується в літописах Київської Русі.

Отже, село Андруші фактично є спадкоємець староруського міста Устьє і продовжує своє історичне існування на основі свого попередника прибережного придніпровського укріпленого містя.

Чому саме тут виникло місто Устьє?

Бо тут через Дніпро з давніх давен існував брід і переправа з правого берега Дніпра на лівий. На правому березі Дніпра біля цієї переправи з'явився город Заруб, а потім Трахтемиров, а на лівому протилежному березі спочатку з'явився город Устьє, потім біля нього заснувалась дніпровська пристань, а навколо неї виросло Старе наше село, яке й досі існує як найстародавніша частина Андрушів і називається в побуті Староселище.

Через нашу староселищу протягом багатьох віків проходив шлях, який з'єднував правобережне Київське князівство з лівобережжя[м], з Переяславським князівством, а потім пізніше правобережну Україну Київщину з лівобережною, з Переяславом і Переяславщиною.

Нові ж документальні відомості про село Андруші вичитуємо на кам'яних пам'ятниках-хрестах. Наприклад, в центрі села тепер зберігається кам'яний пам'ятник на якому зазначено 1634 рік, як рік смерті одного з жителів нашого села – запорожського козака Якіма Андрущенко померлого тут 7 травня того ж 1634 р.

Місцева Андрушівська легенда з покоління в покоління передає розповідь про те, що цей козак Яким Андрущенко був убитий монахами. Справді, село Андруші після національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького в якій андрушани брали активну участь, було передано Переяславським козацьким старшиною Полуботком у володіння Переяславському монастиреві.

Після Переяславської ради 1654 р., тобто після воз'єднання України з Росією, 1710 р. в цих краях було вперше проведено державний перепис населення. В цих переписних відомостях поряд з селами: Підсінне, Стовп'яги, Полуботкова слобідка, Городище фігурує і село Андруші, у якому уже проживає понад 40 селянських сімей. Відомості цього перепису з 1710 року уже дають письмові відомості про розвиток села Андрушів протягом усього 18 сторіччя.

В цьому сторіччі, в 1768 році жителі цього села спорудили собі на найвищому завжди сухому горбі дерев'яну церкву, яка існує і донині в селі. Цю церкву після її перебудови в 1840 р. змалював Тарас Григорович Шевченко під час свого перебування в Андрушах у серпні 1845 р. Цей малюнок, а також другий малюнок андрушівського сільського краєвиду виставлені тепер у всіх Шевченківських музеях (у Києві, Каневі, в Форті Шевченка, в селі Шевченковому), а також виставлений цей малюнок на Шевченківському стенді в андрушівському клубі.

Приїзд Т.Г. Шевченка в кріпацьке село Андруші у 1845 р. є одною з найсвітліших сторінок у минулій історії села. Про перебування поета і художника в Андрушах існують легенди і перекази які передаються з покоління в покоління уже більше ста років. Люди пам'ятають всі місця, де тут ходив великий син українського народу, де він зупинявся, де малював труд андрушан, андрушівські оселі та красу природи. Шевченко і сам полюбив це село і будучи потім на засланні писав у Переяслав Козачковському: «.....».

В останній раз був в Андрушах Т.Г. Шевченко 12 червня 1859 р. коли він повернувся із заслання і прибув сюди на берег Дніпра. На березі Дніпра вночі великий поет, громадянин варив рибу разом з андрушівськими та козинськими рибалками, розпитував у їх про їхню долю, говорив про майбутню боротьбу народу за свою свободу, співав з ними вольнолюбивих пісень. А на ранок 13 червня козинські рибалки, які були козаками і не робили панщини перевезли свого улюбленого чоловіка аж у Прохорівку.

Андрушівські селяни з часів цариці Катерини коли по всій Лівобережній Україні були закріпачені селяни, були віддані державою у рабство Переяславському монастиреві.

Андрушани називались офіційно за тодішньою сословною термінологією «Государственными крестьянами» і робили панщину монастирській адміністрації, тобто були рабами Переяславського духовенства. В Андрушах всі земельні угіддя, орні лани, луки, пасовиська, гаї, які до часів кріпацтва належали андрушівським козакам були передані і закріплені державними законами під владу монахів.

Колишній козацький дубовий гай, що розрісся на високому сухому горбі понад річищем Джерело став черенчим гаєм, у ньому було споруджено руками кріпаків чернечі цеглові покої з окремою домовою церквою для вищої духовної аристократії, та для полтавського переяславського митрополита, які наїзали в Андруші як на курорт, для цієї церкви окремо існував церковний хор.

Владарі монахи та їхні послухники жорстоко поводитися з трудівниками андрушанами, протягом століття експлуатували їхній труд на луках, сінокосах, на орних полях під час роботи в садах та огородах. Крім того монахи поставили свій водяний млин

на Джерелі і брали мірчук з андрушан, які мусли везти сюди своє збіжжя для перемогу. Переяславський монастир, духовенство, монахи експлуатували село не лише в часи кріпацтва, але після реформи 1861 р. аж до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, бо в їх руках залишалися і після реформи всі найкращі сільськогосподарські угіддя на території села. В розпорядженні селян були піскуваті неродючі землі та найгірші заболочені сінокоси. Протягом майже 3-ох віків продовжувалась в Андрушах соціальна, класова, політична боротьба трудящих селян проти влади монахів, доходила навіть до збройних сутичок, особливо в період першої революції 1905–1907 років, коли для охорони монастирських володінь в Андруші була відряджена озброєна команда царських сатрапів козаків-картелів.

Із минулих історичних подій в Андрушах відзначено спеціальним пам'ятником-обеліском велику повідь 1845 р.

Дніпровські повіді віками майже кожної весни наносять урон андрушанам, а особливо під час великих повідів, які бувають кожного десятиріччя. Велика повідь навесні 1845 р. затопила була зимовою замерзлою водою стару частину Андрушів, а під час весняної прибутної води зірвала чуть не всі хати на Староселиці. Тоді царська адміністрація, управителі полтавської губернії «змелостивились» і відвели для андрушан територію пісчаних горбів, і між другою, і третьою терасою Дніпра нарізали садиби по Переяславському шляху, від церкви до окопу, і тут з'явилась нова частина села, яка під назвою Новоселиця стала існувати поряд із старим селом (Староселицею).

Матеріальний побут андрушан до 1917 р. мав ті місцеві особливості, які були продиктовані соціально-економічними суспільними та природними умовами.

Село з давніх давен жило з скотарства, частково з рибальства, а хліборобство було слабо розвиненим, бо орної землі в Андрушах дуже мало, а та, що є дуже супіскувата маловрожайна, а найкращі угіддя належали не селянам, а монастирській економії.

По справжньому господарювали на землі в Андрушах лише 3 десятки дворів. Серед них відзначались заможністю Палько Ісак та його брати, брати Касяни, кілька Бурчиків, в середняцьких господарствах з більш-менш задовільно господарювали Доброскоки. Із 180 господарських номерів (дворів) 75% господарств жили як щорічні заробітчани.

На заробітки андрушани ходили в Каховку, десятків 2-3 людей «працювали» у березі тобто на Переяславській пристані на вантажних, важких, фізичних роботах, а всі хто мав одну коняку і навіть хто мав пару волів ті працювали хуриками. Волівими підводами возили хуру переважно від пристані до Переяслава і з Переяслава на пристань, кіньми возили хуру до Києва і з Києва, а також в Золотоношу і Ташань. Накладали на одноконну підводу до 40 пудів вантажу, а на пароконну більше. У дорозі підводчик не міг сам сідати на воза, бо ради цього треба було на кілька пудів менше брати хури, а це зменшувало б заробіток. Підводчики 100 км туди й назад ішли поганяючи коні, піддаючи духу вдорозі. Заробляли на місцеві хури від Переяслава до пристані по 2-3 коп. з пуда, а Київська хура оплачувалась по 12 коп з пуда. Перевозили переважно зерно. Все що закуповували переяславські купці-капіталісти на повітовому ринку у Переяславі транспортувалось або до Дніпрові пристані і потім по воді до Києва, або суходольним перевозом також до Києва. Переяславська пристань не встигала з осені до замерзання Дніпра всього зерна прийняти і відвантажити, тому Переяславські купці на андрушівській Староселиці арендували селянські клуні, повітки, комори і перетворювали їх у торговельні лабільні лабази. На лабазах треба було ізсипати зерно і перелопачувати, сушити, віяти, охороняти, відвантажувати.

Велика кількість дівчат і жінок працювали на лабазах поденно заробляючи гривенники у тутешніх купців-капіталістів, які з року багатіли тут: Гернімус Арспштейн (нерозбірливо).

По характеру виробничого життя село Андруші напередодні В.[еликої] Ж.[овтневої] соц.[іалістичної] революції наближалось до робітничого виселку. Традиційний сільськогосподарський побут села відтіснявся на другий план, а на I план висувались ознаки побуту сільськогосподарського пролетаріату, заробітчання, поденичників та дрібних виробників домашнього промислу на Переяславський ринок.

Андрушівська молодь прагнула до побуту дніпровських річковиків. Стати матросом було ідеалом для андрушівського юнака але не всім щастило попасти на роботу в берег, на баржу, на пароплав. Тільки одному з андрушан пощастило пробитися до ролі капітана на пароплаві.

Багато андрушан призиваючись в ряди царської армії попадали служити на військові судна матросами. Там деякі були свідками революційних повстань та революційних заворушень серед матросів.

В період революції 1905 р. в Андрушах була відкрита чайна і при ній читальня.

Але царський уряд дуже скоро закрити цю читальню, а організаторів вислав з Андрушів адміністративним порядком тобто фактично репресував ініціаторів громадського, політичного та культурного руху на селі.

Віддалене положення Андрушів від центрів робітничого класу до (Києва 100 км), віддаленість від залізничних шляхів (найближча ст. Переяславська) впливали на відсталість і пасивність андрушан в революційно-політичній боротьбі яка розвивалася і наростала в цілій країні. І як в самому повітовому, заштатному місці Переяславі не було великих класових битв, крім двох-трьох виступів селянства 1905 р., то тим більша політична відсталість і глухота. Але навіть і в таких умовах в Андруші проникали і революційні агітатори і револ. [юційна] література. Переховувалися в Андрушах окремі транспорти соціал-демократичної л[ітерату]-ри. Цю літературу таємно читали хоч поодинокі представники бідняцької молоді в Андрушах і це впливало на пробудження революційної свідомості в глухому селі. Підносили револ.[юційні] настрої в Андр.[ушах] також солдати із царської армії, які розповідали про револ.[юційні] події в Харькові, Ростові, Севастополі, на Чорноморському флоті, Одесі, Миколаєві.

Процент грамотних в Андр.[ушах] до 1917 р. був дуже низький особливо серед жіноцтва. Земська школа яка існувала в Андрушах з кінця 19 сторіччя щороку випускала з трьохкласовою освітою всього лише душ 8 селянських хлопців і одну або 2 дівчини. Преміювали їх переважно у випускні дні Євангеліями і на тому закінчувалися освітні інтереси шкільної молоді.

Внутрі громадського побуту в с. Андрушах як і по всій Росії назрівали великі соц.[іально-]економічні і політичні, органічні потреби великого перевороту. Найбільш болючими відчутними стимулами, які підкреслювали соціальний і націон.[ий] гніт царського самодержавства були: часті мобілізації трудового населення на імперіалістичну війну, майже кожна сім'я в селі лишилася без кормителя, багато родин уже одержали звістки з фронту про убитих і поранених на війні, протягом 1915-16 р. уже чимало андрушан повернулось з війни без ніг, на милицях, на костурах, на дерев'яних протезах, з одрізаною рукою, з перев'язаною головою, з понівеченим зором внаслідок застосування газів на війні, були солдати, що повернулися з отр.[авленим] організмом. Селяни жили лиш звістками з фронту. Нетерпляче ждали листів з війни, безпросвітне жіноцтво, молило Бога про скоріше закінчення потрібної лиш царям війни.

Отже, ця сторона імп.[ерської] війни дуже нагрівала політичну атмосферу, збуджувала і підсилювала ненависть народних мас проти царя Миколи I, проти царського режиму. Але була і друга економічна причина, що також прискорювала хід політичних подій – купецько-багатійська куркульсько-монашійська верхівка села використала весь хід влєнних подій на свою користь, швидко багатіючи збільшувала по всіх лініях економічну експлуатацію трудящих селян в Андрушах. Купці, що торгували зерном, збільшили свої лабази у березі Дніпра, збільшили свою товарову пристань на Джерелі, значна кількість жінок, дівок, стариків і підлітків працювала на зернових купецьких лабазах одержуючи мізерну платню за свій важкий труд. Що торкається віковичного експлуататора села – монастирського господарства в Андрушах, то ця зажерлива економія під час війни розбагатівшище ще більше, також жорстоко експлуатувала, особливо підлітків на збиранні врожаю городини і садовини. Дуже драгувала андрушан постійна щоденна ганебна поведінка монахів-економів

та монахів-доглядачів господарства. Не було того дня, щоб монахи не оширафували якогось пастуха на толоці, на межі біля своїх лугів, саду, гаю, огороду. Монахи займали і затирали селянський скот, знімали шапки у пастухів вимагаючи штрафного викупу, збільшилися і побої.

Домашнє господа.[рство] ведене тепер солдатками-московками, одинокими матирями розвалювалось. Зменшилась тяглова сила в селі. На коней царський уряд влашт.[овував] часті виводки мобілізації. Кращі коні йшли на фронт для кінноти. Гірші йшли в обоз на війну. Ті поодинокі коні, які лишилися в середняків не могли обслужити ведення господарства в селі.

Крім того у воєнні роки по всій країні поширились пошерстні хвороби, проникли вони і в Андруші: віспа, чума, холера. Здавна в Андрушах побутував туберкульоз, який під час війни збільшився.

Метричні книги показують разучі відомості про зменшення народження, про припинення росту населення.

Це все стало сприятливим ґрунтом для сприйняття андрушанами револ.[юційних] подій. В село таємно проникала і соціал-демократична лі-[ітерату]ра: брошури, листівки, газети. Один час в селі переховувались пакунки л-[ітерату]ри яка розповсюджувалась по лівобережних селах України.

І ось нарешті почали прибувати в село довгожданні чутки про повалення царського режиму, про скинення царя в столиці рос.[ійської] імперії Петербурзі. Солдати царської армії почали зривати погони, зривати кокарди, солдатські відзнаки, почали вимагати від попів і духовенства аби вони перестали молитись за здоров'я царя Миколи II; школярі в земській школі, в своїх книжках, почали примальовувати на портретах всіх царів із дома Романових чортячі роги і хвости або й зовсім виривати сторінки з портретами царів. Солдати, які прибували з фронту навесні і літом [19]17 р. почали ходити в стрічках і розповідати андрушанам як відбув.[алася] Лютнева революція. Щотижневий базар був місцем звідки люди приносили останні вісті про розвиток револ.[юційних] подій у Києві, Петрограді по всі[й] Укр.[аїні], Рос.[ії]. Місцеві попаді і дворянки плакали за царем-батюшкою, а московки ждали того дня, коли царя Миколу запруть у клітку і повезуть по всій Росії на показ, а коло тієї клітки має бути прив'язана залізна палиця. Кожен хто погляне на коронованого ката мусить тією палицею ударити його.

Соціалістичний переворот 1917 р. у селі найбільш виразно виявився у тому, що андрушівський сільський комітет разом з сільською громадою відібрав усю землю в тутешні[й] монастирській економії і розподілив її між селянами. Найбільш активними діячами земельної комісії, що ділила землю були Григорій Гурович Касян, Андрій Наумович Ісак.

На початку 1918 р. в Андрушах було офіційно встановлено органи Радянської влади – ревком. Головою волосного революційного комітету [був] Козоріз Прокіп Карпович.

Громадянська війна яка відбувалася в країні по обох берегах Дніпра від Києва до Трипілля, до Ходорова, Канева і Черкас так чи інакше зачіпала і андрушівське громадське життя. Багато андрушан після імперіалістичної війни стали в ряди Червоної Армії із зброєю в руках захищали і відстоювали завоювання Рад. Серед них Андрій Овсійович Чепченко та Гриценко Марко.

Були в селі учасники націоналістичних банд, які тероризували своїм розбоєм мирне життя трудового населення.

Село Андруші зазнало жорстоких каральних, хоть і короткочасних переходів загонів петлюровських, зеленівських, денікінських та махновських банд.

Всі ці ворожі зграї руйнували перші радянські досягнення трудящих села, але в травні 1919 року остаточно була обрана і стверджена місцева рада депутатів трудящих.

Серед перших револ.[юційних] активістів села відзначались, крім вище названих Г.Г. Касяна та А.Н. Ісака, Мисюра Павло Григорович, Захарченко Ілья Самсонович, Павло Колос Кагарлицький, Василь Кагарлицький, Македон Хвирся Омелькович.

1920 р. трудящі села організували споживчий кооператив і в ці роки почалась підготовка попередніх форм гуртової обробки землі.

Серед активістів села, що діяли в цьому напрямку відзначились Степан Григорович Журило, Степаненко Олексій Карпович, Степан Македон, Гоголь Степан.

Нарешті восени 1929 р. на початку 1930 в селі вже було по справжньому організ. [овано] колгосп.

Одним із організаторів колгоспного господарювання в Андр.[ушах] був незаможній селянин Григорій Ванілович Бурчик. Разом з ним вступило 26 господарств. Тут належить відзначити одну місцеву особливість в організації к-[олгос]пу, – вона виявилася в тому, що освічена і пронирлива заможня верхівка села в перші дні колективізації вступила в колгосп. Першим головою к-[ологс]пу [був] андрушівський учитель Антон Семенович Бурчик, який був пізніше розстріляний фашистськими гестапівцями 1941 р.

Справжнім святом для трудящого селянства стала перша поява в андрушівському к-[олгос]пі радянського трактора. Першим узяв кермо трактора в руки і почав працювати на колгоспних ланах Фидосій Білозуб.

В 1934–1936 р. андрушани збудували в центрі новоселиці новий клуб, в якому був зал для глядачів на 200 місць. Спочатку при клубі була пересувна бібліотека, яка обслуговувала читачів радянською л-[ітерату]рою.

Андрушівський к-[олгос]п ім. Будьонного перед ВВ. війною дбав про високі врожаї на своїх ланах. Урожайність жита і пшениці досягала 16-17 ц. з га, конолі 7 ц. (у волокні), надоїв молока 10-12 літрів на корову щодня. Особливістю колгоспного господарювання було вирощування лікарської культури валер'яну, якого збирали по 17 ц. з га. У вирощуванні валер'яну відзначились колгоспні ланки на чолі яких працювали перші ударниці в селі: Марія Булах, Христя Степаненко, Віра Сулима. Вони були учасниками першої всесоюзної сільськогосподарської виставки у Москві, літом 1939 р.

Коли в червні 1941 р. гітлерівські полчища по загарбницькому напали на рад.[янську] землю, то 150 воїнів-андрушан одразу пішли в ряди Червоної Армії.

Протягом 2-ох років з вересня 1941 р. до вересня 1943 р. трудящі Андрушів перебували під жорстоким режимом фашиських окупантів. За ці роки німецькі загарбники крім рабського поневолення всіх селян, як справжні людолови провели кількаразове вивезення з Андрушів в глибину Німеччини на каторжну роботу понад 150 жінок, молодих дівчат і хлопців-підлітків.

Проти німецьких окупантів на території Переяславського р-ну активно боровся партизанський загін ім. Чапаєва, в якому брали участь і андрушани. Про славні подвиги цього партизанського загону написав укр.[аїнський] рад.[янський] письменник Дмитро Бедзик художню повість «Дніпро горить», а також Канський – літератор, який сам брав участь у партизанській боротьбі на Переяславщині; крім того про спільну боротьбу придніпровських селян-партизан разом з частинами Червоної Армії розповідає книга Смірнова «Сталинград на Дніпрі». Найбільш яскравою подією партизанської боротьби був розгром німецької команди на суднах біля андрушівського берега на Дніпрові[ї] пристані.

Одною з найбільш трагічних подій в Андрушах був наліт 21 вересня 1943 р. 21 бомбардувальника, які протягом години бомбили село, а потім на другий день протягом цілого дня громили село авіабомбами. Внаслідок цього центральні вулиці села, хати та подвір'я були зруйновані і спалені повністю, а також дуже були розбомблені Староселиця, Мочар, Окіп. 85% всіх осель було знищено. На початку нім.[ецької] окупації фашисти зруйнували колгоспний клуб і один будинок школи, кооперативний будинок. За перший день бомбардування під руїнами села люди знайшли 48 жертв своїх односельців.

З сльозами радості зустрічали андрушани 22 вересня уночі 1943 р. воїнів-визволителів, танкістів Радянської Армії, які визволивши село почали на андрушівському березі Дніпра разом з селянами і партизанам споруджувати переправи на правий берег Дніпра. Протягом останніх днів вересня та в жовтні якраз проти Андрушів у селі Монастирок, у хаті селянина

Давида Андрійовича Мізіна була штаб-квартира Микити Сергійовича Хрущова, а поряд з нею командний бліндаж генерала Ватутіна. Вони в жовтні керували боями на Букринському плацдармі, де особливо запекла баталія відбулась 21 жовтня 1943 р.

З приходом Рад.[янської] Армії андрушани почали з фронтових бліндажів, а також ловити лісоматеріал який плавав по Дніпру і споруджувати хати. Протягом кількох років село знову встало з руїн, було поновлено поголів'я скоту на колгоспних фермах, які були повністю пограбовані нім.[ецькими] окупантами. Органи рад.[янської] влади почали дбати про те, щоб у кожній сім'ї була корова. Почали повертатися з війни батьки й сини андрушівських родин, розпочалася планомирна діяльність к-[олгос]пу ім. Будьонного. Урожай жита і пшениці досягли 15 ц. з га, м'яса 64 ц. на 100 га орної землі, по 10 л. молока давала кожна фуражна корова щодня. Протягом 10 років головувала в к-[олгос]ні ланкова Марія Андріївна Булах. Колгосп крім хліборобства почав розвивати інтенсивне господарство, вирощував високоприбуткову рослину – валер'ян, а також птахівництво.

Тепер в трьохстах андрушівських дворах живе понад тисячу жителів, з них брало участь у виборах до Верховної Ради 1 березня 1959 року 738 зареєстрованих повноправних виборців. Всі сто відсотків виборців з'явилися на голосування і одностайно подали свої голос за висунутих кандидатів у депутати: Катерину Калениківну Коробко (до Верховної Ради УРСР), Дараган (до районної Ради), а також за: Якименко Григорій Якович, Козоріз Петро Григорович, Курило Микола Динисович, Сулима Іван Микитович, Степаненко Ганна Петрівна, Гриценко Пріська, Бичковий Кирило Федорович.

За роки Радянської влади здобули середню і вищу освіту, і стали працювати як інтелігенти 55 андрушан, з них 23 учителями, 4 агрономами, 1 лісничим, 1 юристом, 25 андрушан служать: 2 офіцерами, 1 кадровими в частинах Рад.[янської] Армії.

30 андрушан здобули вищу освіту, 20 закінчену середню і 10 спеціальну.

Нині село Андруші (крім кутка Староселиці) електрофіковане, в селі проведено 250 радіотрансляційних точок, крім того десятки Андрушан придбали радіоприймачі, в семирічній школі навчається дітей шкільного віку, крім того в 1957–1958 році інститут МФЕ прийнявши культурне шефство над селом організував на шефських началах музичну школу з класом фортепіано і баяна, а в наступному навчальному році Андрушівська музична школа стала філіалом державної Переяславської музичної школи.

В селі працює новозбудований клуб, на державному бюджеті сільська бібліотека, яка охоплює 457 читачів.

В селі відкрито медпункт з двома медробітниками, крім того в селі працює ветеринарний фельшер та зоотехнік.

Найбільшою патріотичною гордістю андрушан є те, що великий син українського народу, геніальний поет, художник, революціонер-демократ побувавши кілька раз в цьому селі відтворив у своїй малярські[й] спадщині, кількома малюнками образ Андрушів, а в своїй[й] літературній[й] спадщині про це село сказав образною крилатою фразою: [.....].

Цей образний відгук про село увійшов у духовну культуру села і його знає на пам'ять уже як народне прислів'я кожен трудівник села.

В селі Андрушах протягом 1957–1959 р. перебували з Києва письменники на чолі з видатним радянським поетом М.[аксимом] Рильським, художники на чолі з видатним гравиром Василем Касяном, діячі музичної культури на чолі з відомим музикознацем Валер'яном Довженком, історики, етнографи на чолі з істориком Константином Гуслистим.

В Андрушах перебували: славнозвісний співак Іван Козловський, в андрушівському клубі на своєму творчому вечорі виступав Володимир Перепилюк.

Заходами відділу етнографії [ІМ]ФЕ Академії наук УРСР написано історико-етнографічний нарис про село Андруші, який готується до друку у видавництві Академії Наук.

Писала під диктовку краєзнавчого гуртка бібліотекар Кагарлицька Галина Федорівна, лютий–березень 1959 р.»

Далі рукою Д. Косарика дописано: «а я керував роботою краєзнавчого гуртка та його збиранням матеріалів, а також цим «диктуванням» 6.V.1959. Дм. Косарик» [1].

Четвертий блок

Питання походження назви села також намагався вирішити О.В. Колибенко, який теж вважає, що вона пов'язана з чоловічим іменем Андрій (Андруша). При цьому зазначає, що у «Реєстрах всього Війська Запорозького» 1649 р. у 6-й сотні Переяславського полку записаний козак Пилип Андрушко [20, с. 14]. Тобто, можливо, назва села з'явилася у козацькі часи.

У 1950-1960-х рр. археологами проводилася низка розкопок на території Переяславщини. У межах Андрушів ними було виявлено людські поселення, які відносилися до верхнього палеоліту, мезоліту (південно-західна околиця села, біля о. Колдобини), міді-бронзи (біля о. Ставки). Також у цьому селі зустрічалися римські монети [25, с. 9-10; 14, с.19-20].

Село було відоме тим, що у ньому знаходилася архієрейська дача. Єпископ Сильвестр Лебединський, перебуваючи на Переяславській кафедрі (1799-1807), взагалі проживав у Андрушах. У 1768 р. була збудована Георгіївська церква. Вона розмішувалася поряд із архієрейським подвір'ям (ця місцина називалася Гай) на околиці села (від с. Підсінне). Неповдалі від неї, ближче до пойми Дніпра, був розташований куток Староселиця. У середині ХХ ст. він був малозаселений, тому що ця місцевість щороку страждала від повеней. Але назва говорить про те, що раніше тут було багатолюдніше і, відповідно, церква мала знаходитися в центрі села. Воно розміщувалося за 7 верст від Переяслава. Поряд протікала протока Дніпра Станіслав, а також невелика річечка Делемуха, яка ділила його на частини, хоч влітку пересихала [17, с. 77-78].

У радянський час в Андрушівській церкві влаштовували і зерносховище, і клуб з танцями у вівтарі, і, навіть, театр. Ймовірно, у цей час зникають дзвони (їх було п'ять чи шість) та іконостас. За спогадами очевидців, у 1942 р. чи 1946-1947 рр. церковне життя громади відновлюється. Ікони, які вдалося зберегти (приховали по хатах), були повернуті; зробили новий іконостас. На дзвіницю підняли велику гільзу та миску, які виконували роль дзвонів [17, с. 79].

М.І. Сікорський подав яскравий опис довколишньої природи: «Одразу за селами Підсінне, Стовп'яги, Андруші, Карань, Козинці, В'юнище, Циблі починається Великий Луг, що простягається до Дніпрового лона. Який напрочуд гарний цей луг! Ідеш кілометр, другий, третій, десятый – де йому край? Густа шелюга тихо шумить на ледь чутному вітрі, широкими пасмами біжать впоперек сині, темно-червоні, жовтогарячі квітчасті килимки. Ось невисока могила, вкрита полином і степовим чебрецем, а за нею – озеро. Їх тут багато: Лататне, Пусте, Кругле, Срібне, Рибне, Мочарне... А довкола озер трава по пояс, темні куші лозняка. І квіти, квіти. Усе те міниться барвами під яскравим сонцем, співає, колихається, шумить. Район сіл Городища і Комарівки – це зона незайманих лук і таємничих лісових річок» [25, с. 6].

Усі ці землі були затоплені Канівським водосховищем у 1970-х рр. У 1963 р. Радою Міністрів УРСР було видано Постанову № 929 від 12 серпня «Про заходи по переселенню населення і перенесенню на нові місця будівель і споруд у зв'язку з будівництвом Канівської гідроелектростанції» [5, арк. 20-21]. Станом на 1965 р. в Андрушах проживало 1026 жителів [3, арк. 3-4]. Для них на західній околиці м. Переяслава-Хмельницького в ур. Бабачиха було виділено землю. 4 вересня 1964 р. районна влада затвердила розроблений київським інститутом «Укрдніпросільгосп» відповідний проект [4, арк. 210-211]. Спочатку Нові Андруші розбудовували як село «соціалістичного» типу, а з 1970 р. воно було приєднано до міста у вигляді мікрорайону [9, арк. 134-135]. Його масове заселення відбулося у дві хвили. У 1966 р. райвиконком затвердив наказ директора радгоспу «Переяславський» про переселення 32 жителів с. Андруші в с. Нові Андруші [6, арк. 127-129]. Тоді ж було затверджене рішення про перенесення 40 дворів робітників і службовців із с. Трубайлівка до Нових Андрушів [7, арк. 131-133]. У 1967 р. райвиконком затвердив наказ директора радгоспу «Переяславський»

про переміщення 346 присадибних ділянок громадян із зони затоплення водоймища Канівської ГЕС в с. Нові Андруші [8; арк. 12-21; 13].

Також, у 1967 р. у зв'язку з тим, що православна община с. Андруші припинила свою діяльність з квітня місяця 1965 р., а саме село переселено із зони затоплення водоймища Канівської ГЕС, було знято з реєстрації православної общину с. Андруші, а культове приміщення передано переяславському Історичному музею для перенесення його в Музей під відкритим небом [8, арк. 219].

У 1969-1970 рр. споруда була перевезена та встановлена в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини у Переяслав-Хмельницькому [17, с. 80]. У 2000-х рр. на його базі проводяться зібрання переселенців із затоплених сіл Переяславщини, приурочені до храмового свята с. Андруші (6 травня) [23].

П'ятий блок

Публікація матеріалу про село Андруші була б неповною, на наш погляд, без свідчень учасників преселення, що вони відчували в ті роки, які спогади залишилися про село, про ті сумні події, адже на тому завершилася його славна історія.

Іващенко Ганна Федотівна 1928 р. н. Записано 20.10.2006 р.

Виселення з Андрушів, в якому ж це році було? В [19]70-му. Та раніше почалося виселення, але вже ми виселилися у [19]70-му. Наводнення було сильне, що затопило. В нас нова хата була побудована коло церкви там. Дуже красиво було. Ну вода... Таке наводнення було в [19]70-му році, що тут і в Переяславі теж було затопляло, що так по вікна. Так ми виселилися після наводнення. Усе, на пристані чоловік робив і я, дак усе, всю мебель вивезли туди на пристань. Все, а дець в [19]70-му році побудували в'язницю отам де оце зараз сарай у нас. Перейшли в в'язницю, а тоді почали хату будувати. І так життя проходило все в праці.

[Про можливість забрати своє майно]. Кажали, попереджали. Раніше попереджали, але ніхто не вірив. Не хотілося ж оттуда виселятися. І ніхто не вірив цьому, все отягували, а тоді вже як прийшов наказ виїхати, тому що хто не хотів виїхати, трактор під'їжджав і розвалював хату ... і так виселялись.<...> А як же, давали можливість, давали. Виїхати, вони ж попереджали що виїхайте. Деякі ж майно-то повивозили, а з хат не хотіли виходити, то особливо ж пожилі люди, дак воно ж не хоче хати своєї кидати. Дак вони трактором підїхали да завалили, да... Прістарілим давали доміки ж. Будували один домік на дві сім'ї і виселяли. Отак. Плачували там шось. В нас була нова хата побудована. Це ця хата що оце тут. Ми перенесли її. Це ця хата в нас там була. Так за нові мало платили, а за старі хати платили. Ну таке було, що усі ж разом виселяються, не можна ні машини достати, нічого. А вночі, дак таке як ото в війну: крик, шум, ламають, трощать, кричать, собаки гавкають, а кожде ж старалося ж... Так колотилось усе життя, колотилось. <...>

[Про нове місце заселення]. Тут поле було. Поле, це Андрусівське було поле. Засіяне було пшеницею. Пшеницю убрали. І так ото, стерня тут була як ділили частки, а тоді ж не можна було сюди не доїхати, не дійти. Воно ж поле, дощі як пошли, грязь. Трохи стали дороги будувати. Та вже ж пообживалися. Уже скільки ж в'язницю пройшло. <...>

[Про звернення людей щодо запобігання виселенню]. Та що ж? Зверталися Ну нічого не помагало. Це треба було казати, тоді казали що Хрущов захотів, щоб морські кораблі приходили в Київ. Яке ж красиве було Дніпро, а це ж, а які пляжі. Було їдеш, лодкою переїжджаєш Дніпро, дак видно хтозна на скільки метрів. І пісок такий там, а краса яка. Як ми жили це вже з чоловіком у Києві, да їдем було до матері, вночі це їдемо, дак до того ж по березі... з удочками сидять, костри горять, краса така, луг такий зелений, гора. Да це... Такої краси як уже була, дак це..., а то зробили болото, затопили, і що толку. Дак не то морські кораблі, а даке зараз і ракети не ходять, то хоча зробили пірс там, пристань... скільки туди мільйонів угилили. <...>. Ракети ходили, метіори, а зараз не шо. <...>. Ну отож із-за того хотіли електростанції ж будувати і, і щоб морські кораблі приходили аж у Київ. <...>

Як, як виселяли? Ні, вони то предупреджали, ни приказ дали оце за двоє чи за троє суток убраться і всьо. І як хочеш вибірайся. Худобу ранше, це ж уже... да не було де дїть. І ідуть у райком, просять шоб прийняли корови. Такий Боже мій, не було де дїть цього скота. Усі ж позволили, де ж його дїть. Ну, тоді вже відправляли в Арменію да... Вобщем безпорядок був сільнейший. Не було, не було нормального хазяїна. Воно таке і зараз робиться шо нема, ну тоді тоже. Худоба в нас була, ми робили обоє на пристані з чоловіком, а хазяйство держали коло церкви. Якраз там ставок такий красівий і луг, і коло самої церкви жили ми. Держали корови, кролі і курі, і гуси. І гуси було плавають... Наші гуси і в музеї є в Києві, кореспонденти приїжджали да фотографірували все время, і гуси зафотографіровані. Так, лілії і вони, пара гусей, так стоять на воді, между лілями. Ой була красота, а шо зробили. Болото зробили та й і все. <...>

Ні, вони [кореспонденти] приїжджали церкву рисували, художники приїжджали церкву рисували і луг там нашій, і там де мати наша жила дак там, і ворота, і... хати не видно, а так і ворота над самим лугом. Часто приїжджали і кореспонденти, і художники. <...>

[Про фотографії із с. Андруші]. Нема нічого. Оце як переселялися, отам, мама жила отдельно наша, дак ми на роботі, і переселяння. Як вона виселялася, шо в нас такий сундук був сильний, там і документи були, там фотографії і де воно ділося ніхто не зна по сьоднішній день, де ділось. Чи воно... чи хто його десь забрав, чи воно десь поплило, чи бог його зна де. І нічого не осталося такого. Так жаль. Це така жизнь пройшла. <...>

Тут у нас пристань була [в Андрушах]. Така гавань красіва, то зімували параходи. Якось льодоход пошов. Ішли з Херсона, не дійшли до Києва. Всі зазимували в нашій гавані. Я робила в лабораторії, якраз там наша лабораторія була над тїм, над річкою. І я було оце іду на роботу ще ж весною, осінню, весною ранньою. Стоять параходи так носами. Оці не пасажирські, а грузові параходи. О, академіки, «Петрозаводськ», був «Академік Вавілов». Багато таких сильних параходів. І вони всі стоять так носами в берег.

А Підсінне... Підсінне було, Боже, оце од Андрушів луг над Дніпром як карта, зелений, до самого Підсінного. Ох, і красота ж там була. І ми якраз жили там: луг, річка, церква рядом. Ще там такий дуб був, вже тільки пеньок старий був, да все розказували старі люди шо це Шевченко під цим дубом писав про Андруші. Десь у мене була і газета стара-стара. Там Андруші намальовані і церква, і той дуб. Ну це, переселення те все унічтожило.

Андруші – була там, називалась Панська Купальня, тоже луг, так і ця купальня. Так пісок же ж такий, просто як стїкло вода, називалась Панська Купальня. Приїжджають і з Києва, часто Рильський приїжджав, часто був же із своїми друзями. Він і на охоту приїжджав, і туди отдыхать на луг. Було варять там юшку. Було красиво й весело і якісь люди були дуже добрі, такі добрі люди були. Зараз якось не так. Зараз люди не дружні, а тоді такі дружні люди були, веселі.

Нашу церкву перенесли туди, в музей. Ну зовсім не вона, зовсім вона не похожа на нашу церкву, зовсім. У нас стояла церква на возвишенності, ну на фундаменті на високому. Покрашена вона була у білий цвіт. Вона дерев'яна. Покрасили там чи в зелений чи в якійсь, як у ямі вона сидить. Я була там, ходила. Ну зовсім не та церква. Як уже перенесли, малися переносить її, так уже тут землю дали. От були б перенесли її сюди на Андруші. Не було, не було хазяїна. Тоді як начали виселять, то каждый старався за себе, то вже Сікорський собірав уже все, да Вера Ісак.

Ой була ж і гарна. Два крилоси були такі, а батюшка в нас був. Він сам андрушівський, дак ну він уже такий був красівий, шо він точно як Бог був. Він невеличкий був, ну така в його і борідка, і дуже красівий був піп. Співав дуже гарно. Він все время дяком був, а потом попом. Це вже тут в Андрушах (нових), він жив уже тут він умер в Андрушах. А церква... це ж у церкві правиться, нам у хату чуть. Рядом отак була церква. Я кажу шо такої краси дак... багато показують і по телевизору, ну такої краси не бачила як була в Андрушах. Мені як приснилося шо я там дома один раз, да весною... Там монашеська земля була, розказують же ж там, ходи от церкви були, ходи туди десь аж у монашеські покої. Ми там як копали погреб

да все, дак викопували, викопували такі..., а кирпичі, дак отакі во завбільшки, і такий кирпич шо не розіб'єш і ломом. Як вони, на чому вони його клали, шо це не можна було розбить. Дак мені сниться, шо я вишла з хати весною і стало тако... з веранди вийшла на порозі стою. Да це в баби Фені груша цвіте. В такому цвіту! Я вийшла, перехрестилась, да кажу слава тобі Господі шо я вже дома. Так зраділа, хоть у сні порадувалась.

А оце весною, Боже, як тільки на лузі пташки співають, а який запах. Разні цвіточки там цвітуть, трава пахне. Як переселилися сюди, да зразу ото картоплю посадили, да жуки як напали, да як начали травить отім хлорофосом, Боже, ні окна открить не можна да не вийти не можна. Хлорофос воняє. Оце кажу, да, после такого да у яд отакий. Да Андруші, то рай. Як Шевченко писав нема на світі такого раю як ті святії Андруші, чи прекрасні, забула вже як воно там [14].

Моспан Наталя Григорівна 1928 р. н. Записано у 2010 р.

<...> Кращого села як наші Андруші я не бачила. Для нас, нас виселили оце сюди і я вже доживаю, але нам здається шо ми тут, як прямо так грубо сказати, ми наче на каторзі оце. <...> Дак нам ті Андруші увижаються і сняться. Єсть кажуть, шо «А! Ми за ними не тужим». Я і дочка моя, ми з нею згадуєм ті Андруші щоденно, кожен день. Кажем, а якби оце отам ми краще жили. Це я отако кажу. Отам, в Андруші, своє село, ... місця були. Село саме розташоване було дуже гарно. Од автобусної зупинки як устать, от Переяслава. Ви не їздили на Пристань [в якості місцевого топоніму]? <...> Трошки проходимо – село. Від початку два кілометри – центральна вулиця. Шлях називалася. І на Шляху жили люди. Стовпи посередині. По одну сторону йдуть...з Переяслава на Пристань, а по другу сторону – із Пристані на Переяслав. Так, як у гарному місті. Так, як, ото, до Києва їдуть і дорога роздільна. Такого села це треба пошукать. Я в Дем'янцях була. Дак там воно мені таке: там – болотце, там – хуторець, а тут – паралельно, тільки ше дві вулиці до цієї, центральної: Гоголівська і Жовтнева. А то до самого лугу, до самого кінця – церква. Аж у другому кінці – церква [мається на увазі: від одного кінця села (Пристані) до другого кінця (церква) йшла центральна дорога (Шлях)]. І церква була. Ви були в музеї? [Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» або ж у простонародді – музей просто неба (під відкритим небом)] Знаєте? <...> Андрушівська церква, [чимало будівель із затоплених Канівським водосховищем сіл стало експонатами музею під відкритим небом, зокрема і дві церкви: В'юницька та Андрушівська] я її бачила. Ну, як я по правді Вам скажу, дак отій церкві, шо вона отам стояла... Ну, чути не на п'ятдесят процентів її краса зменшилася отуто. Там [в Андрушах] вона стояла перед самим Дніпром, до сходу сонця. Луг вісімсот гектарів був, такий луг. Село Андруші взагалі по землі не було багатим, бо кругом пісок був. ... Отой луг, він був у людей. Жили люди з цього, бо мали кожна, навіть така баба як оце я, корівку. <...> Оце виручало людей. А землі, оце ж ця Бабачиха, на якій ми живемо, оце наші були землі. Але ж вони далеченько були і не дуже зручно. При колгоспі вже нічого, а тоді ...і то не у всіх вона була як були багаті, то вони мали оці землі. Там, навколо хатів, ну, може, й городи – такі, піскуваті, але вони легші були для обробітку. І картопля родила, і хліб родив ото таке. Пристань андрушан дуже виручала. Ше як і раніше, дак підводами одвозили, баржі приводили на пристань. І промислові товари, хто понімав, одвозили в Переяслав і заробляли. Пізніше вже ж машинами стали. Так вигружали із суден, ідуть, і я даже грузила. Кирпич вигружаєм. За те нам скікись платять. Поки ше в таких підліткових роках були. І оце так воно спасало. Трохи для людей. Ну, оце таке просто... А село усе: і луг, і трава...Я кажу, шо я поїздила багато, але такої церкви, як наша, я не бачила. Того, шо вона перед Дніпром. Ідуть пароплави з Києва і дають гудки, і церква, немов, їх зустрічає. Вона проти Монастирка, проти цього Монастирища стоїть і проти цього лугу, на висоті. Тут викладено не кирпичем, а камінем, камінним, перед входом. Огорожа в церкві була відмінна. Німці забралив Переяславі одні ворота тіки осталися... Перед ворітьми ото викладено камінь було. Це – перед ворітьми. Тоді – за ворітьми...тротуар <...> не з кирпичу, а з такого, такого якогось особливого каміння. І ступеньки із каміння. <...> На висоті, перед

дверима як стань, дак видно Дніпро кілометрів, ну, добрих три або і більше. ... У такому місці була вона. Ну, тут вони її поставили. Шо вона? Стоїть собі ... да і все. Самий фасон, то ж та сама. А... А саме, там, було розташування... Навколо неї річечка була. Це – Дніпро, а то – Долинуха, називалась. Ше як колись казали, старі вже мені казали, називається Долинуха. Це в порівнянні з Дніпром мало тут було. Так, уже ми, то її називали Делинуха, Делинуха. Кругом церкви оце тут була. Тут же рядом кладовище. Кладовище і гай був. Біля церкви аж до другого джерела. Це тут, де вибухла ... Дніпра була, а то – Олешки, якщо Ви чули. Аж із Олешок джерело було, річка текла. І там були, так і називалися Панські Купальні. Раніше ше, це Панські Купальні до революції як було, то тут мужики купалися скрізь... купаться було де хоч. Вода як прибуде, а тоді як спаде: де яка долинка – там і вода. І скрізь та вода вона ж очищалася, і все, а то – Панські Купальні, за гаєм. Оцей був гай. Але цей гай, уже за мого дитинства, його знищили, а людям роздавали на участки.... Давали землі, вони тоді уже дерево зрізали на будівництво, а ці люди вже викорчувували пеньки і давали їм городи, і там строїлися, бо тут, на пісках далше, строїться люди не хотіли, то так і називався Гай або Хуторище. Оце так. За цим гаєм, ото, Панські Купальні були, за Панськими Купальнями – отой неповторимий, я Вам кажу, неповторимий луг. Луг. Там скирти сіна так і стояли. Шо колись я їхала, там, в Гайшині чи шось – кажуть: «Оце лугом скирти стоять». Дак там такий луг, не луг, а лужечок і скирточки такі. В нас уже як клали при колгоспі, так така скирта, шо, ну не знаю, хат три в одну сложим. Сіна було, косили його по два рази. Раз ізкосять, а тоді ж воно після води, там, сиро внизу. Вобщем, ото було наше спасіння, наша земля і наше багатство. Бо оці землі, оце тут частина була, а частина – за Підварками, то тоже андрушівська була земля. Туди їздили. Вже колгоспи були, дак там працювали. Ну, оце таке, шо було. <...>

Школа – дві будівлі було: одна була школа, а друга – попівська хата. Теж дуже велика <...>

Про виселення. Ну, оце ж таке виселення. Забірали мертвяків, повикопували. Я свого батька, чотирі роки вже помер, забрали. Нові труни поробили, по... поскладали. Тоді описали: хто що, скіки шо стояло. І давали... Отут же ж зразу участків не було. Чого ми оце в оціх куточках опинилися. Нам самим тіки строїться треба було. Але в Андрушах уже строїться не давали. Не давали, бо вже ж буде ГЕС. Будуть виселять. Строїться треба тут. І ця ж земля ше андрушівська не поділена була. Дак ми тоді... «Ідіть до города». Дак нам оце тут дали шість соток, дак ми построїлись, дак нам гірше вийшло. Бо цим же по дванадцять соток дали, а нас оце... Ми тепер і не Богдана Хмельницького, і не Андруші – ні се, ні те. В нас уже дерево заготовлене було і строїться не було де. Дак чоловіки, ці другі ... зробили хату у зруб там, поставили на городі. Але якби шоб тепер уже ми знали, дак можна було б сказати: «Оце – наша хата і давайте нам і участок, і давайте нам стройматер'ял!» Стройматер'ял виписували по якійсь дешевшій ціні. Ліс, і цеглу давали, там цеглу ту виписували, всього, а ми й не застройщики були, бо наша хата у зруб складена. Дак ми свою хату розібрали, да оце привезли сюди, да оце вже тут цеглою обклали, оце й живемо. У людей ото так описали скіки стоїть і кожному скіки там, не знаю, чи по шість тисяч цегли і скікись того, дерева давали, виписували. Машини виписували, давали, привозили. Де хазяїни були, да шо, то їм... Дехто каже, шо він не жаліє за тими Андрушами. Як вони тут попристроювалися до роботи – не згадують, а ми згадуєм дуже часто. Нам отут живеться важко, важко. <...> Вобщем, нам тут живеться пагано і ми Андруші згадуємо кожний Божий день. Хай би в якомусь найгіршому місці в Андрушах, аби було там, аби шоб вернулося! Дак тіки ж повороту цього не буде і в нас тоже стреться. <...> дочка робить у лікарні. Дочка в мене – лікар. Кажу: «А якби ж ти оце жила в Андрушах, то я б тобі на роботу виходила ...». Вона каже: «Мам, якби ми були в Андрушах, дак я б машиною їздила, бо там у нас ж ото корівка була. І ми продали, і в нас було б за шо». <...> «Дак, дак оце – каже – тепер мені тут краще ходить, а якби я з Андрушів, шоб... Однаково ж училась і вивчилася б. Значить я б там була набагато заживніша, чім отуто». <...> Людям давали, виписували стройматеріал і цеглу, і цемент, і дерево. Ну, а строїтелів, робітників, наймали самі. І грошей, скіки твоє хазяйство оцінили там. Дві з половиною тисячі

було. Це в кого більше там. Всякі було. Тисяча двісті. Найменше це вісімсот було, там сімсот. У кого, там, сама хатка була та все, а то, так давали, виплачували і виписували машини. Вони привозили, уже люди, і тут хто як, так і постройся. Я ж кажу: де шофери, де, де, де мужчини, до вони собі построїли.

[Про приїзди Т. Шевченка в Андруші]. Приїж...приїжджав, то відпочивать. <...> Він перший раз приїжджав <...> у тисяча вісімсот сорок сьомому році він побував. [Респонденка помилково вказує цю дату, адже відомо, що Т. Шевченко перший раз був в Андрушах у 1845 та другий раз у 1859 роках.] Шевченко побував в Андрушах і отож розписав, що які ж вони гарні, а вони у дев'ятсот сорок сьомому році приїхали. [Про приїзди М. Рильського в Андруші. Знову ж таки мова очевидно іде про 1957 р., коли експедиція Інституту працювала в цьому селі, про що є згадка в нарисі]. Рильський зі своїм сином у клубі виступали. Машин, мабуть, тридцять отих приїхало, із Києва. Рильський – такий собі сухенький чоловічок. <...> Худесенький. Я і зараз бачу як він стояв... <...> на сцені <...> за трибуною. Ну, трибунка оце така. І він стояв такий костюмчик темно-синенький, при галстучку. І розказував, що оце ж ваші Андруші, що і Шевченко багато всього бачив, але сказав, що у вас все це воно найкраще. І тут він багато картин намалював: «Верби в Андрушах» і церкву, і дякова хата. Дякова хата там стояла. Я знаю вона стояла аж од шевченкових років, од вісімсот сорок сьомого. І так вона недалеко од церкви була. Там жив дяк, а як дяка не було, так поселили якогось андрушанина там. І там вони жили вже аж до самого ГЕСу. Хатка там була і я знаю так, не дуже велика. Голуб'ятничок був. Ту хату, отож, Шевченко намалював. Ото – дякова хата. І вона стояла до, до самого ГЕСу. Розібрали вже її як на... Ото так... Оце так виселяли. І Рильський, отож, тоже виступав... Сказав же ж, що Шевченко, що оце тут він був. ... Люди місцеві йому сподобалися, а Андруші, вобшем, це його перші слова... Так і Рильський сказав: «І раю кращого немає, як тії Андруші». Отакі вони були. І гай отой ше ж він малював. І Панські ті Купальні. Ну, вобшем, оце таке. Був. Я, Рильського бачила сама. Він у клубі були ввечері тако, свет уже світили, поприїжджали. І син його був, якийсь, я не знаю, чи Андрій, чи якомсь його звали. Ну, він такий був: вищий, товщий, показніший за Рильського. А ті виступили, побули, погомоніли. Там хтось... І дівчата поспівали. Та й на тому кінчилось. Ото таке. <...>

Сулима. Оце – Степан Степанович. Дак він казав, що там Козорізи є. Люди такі були, що в неудачному місці жили. Дак до їх приїжджали вони, ловили рибу. І шось там... Ну, це вже я цього не знаю. Ну, був, значить був. Я лічно, як він перший раз приїжджав, бачила в клубі виступав, і казав, і хвалив наше село, і розказував про Шевченка. Оце я так. Оце я лічно бачила, а вже як вони їздили на дачі сюди, то я того не знаю. Я педучилище ж кінчила і поїхала на Волинь. На Волині робила шість років, а тоді ото аж приїхала сюди, да поробили тут. <...>

[Про відношення людей до переселення]. Реагували? Були такі, що, вибачте мене, плакали і проклинали: кому гірко було і хто одинокий, і не було у кого робить, а були й такі, що там їм дали, виписали, а вони ше й дописували собі що хоч. І вони строїли. Вони і государственні машини, і свої машини... Вони його поперевозили, вони построїли. Вобшем, всякі були. <...>

[Про момент затоплення села]. Я не ходила, бо ми вже тоді із школи ходили на оце море. Дак хіба ж воно до того Дніпра прирівняється? У нас, отам були на Дніпрі, дак піди, ноги постав по коліна – і видно все, а тут же грязь зробили. Хіба ж це шо? Бо вже ми із школи були, а до нас інтернатовських дітей на літо присилали, на два місяці. Ми, як учителі, там виховательство ведем. І водили їх до Дніпра гулять. Це ж, це до ГЕСу. Дак там же було: трава, пісок, луг. Там були справжні Панські Купальні. А вже тепер... Тут тоже оздоровчі табори були. І я була, мабуть, годів два ше, поки перед пенсією вже. Дак ми сюди. Виїдуть нас до цієї уже... Чи пристань, чи як воно отут? Я уже забула. Дак прийдемо туди, дак тож грязь. Хіба то вода? Ну, так ото казали. І жаліють, багато людей жаліють. А за, за садами... Я Вам кажу, що груши і зараз я бачу, як повивертали з корінням. Коріння догори. А груші були такі! Чесно кажу, без перебільшення. Усякі груши. Й отаке ... бува. А то такі, як сонце світилися. І їсти

можна було й беззубим ротом, губами. А скіки їх було! Без числа росло, все поперевертувало. <...> Багато є і не задоволених людей, а дехто, хто пристроївся. Да тут і по роботах уже стали. Да вже ж багато і понароджувалось. Вже ж сорок років, знаєте? Вже вони ті Андруші позабували. От.

А там же луг був такий у нас, трава росла сама. Шо не тіки наша худоба там випасалася, а, навіть, із самої Ташані на літо робили загороди такі. <...> Отак само вони ГЕС зробили, як і оце цей, атомну станцію. Хіба її можна було робить ото під Києвом? <...> Якби вернулося, дак можна сказать, щоб цього ГЕСу й не було [15].

Отже, цікава і неоднозначна історія стародавнього, козацького, наддніпрянського села Андруші на Переяславщині завершилася у другій половині ХХ ст. Вона завершилася гіркотою у спогадах людей, його жителів. До збереження пам'яті про це село, яке оспіване у творчості Т. Шевченка, доклав зусиль і Д. Косарик – український письменник, науковець, написавши цей нарис та монографію, що чекає своєї публікації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України (далі АНФРФ). Ф. 14-5. ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. Експедиції. – Од. зб. 247. Д. Косарик. Історія села Андруші (стислий, короткий нарис). – 24 арк.
2. АНФРФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. Ф. 14-3. ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. Збірники. Од. зб. 257. Чубук-Подільський В. А. Історико-краєзнавчі матеріали з Переяславщини. 1634–1658 р.р. – 12 акр.
3. Архівний відділ Переяслав-Хмельницької районної державної адміністрації (далі – АВП-ХРДА). Ф. 1. Перелік адміністративно-територіальних одиниць по Переяслав-Хмельницькому району та чисельність населення на 1965 р. – Од. зб.103. Экономическая характеристика района на 1965 год. – Арк. 3, 4.
4. АВП-ХРДА. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 139. – Ріш. № 329. – Арк. 210–211.
5. АВП-ХРДА. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 140. – Ріш. № 351. – Арк. 20–21.
6. АВП-ХРДА. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 161. – Ріш. № 88/4. – Арк. 127–129.
7. АВП-ХРДА. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 161. – Ріш. № 88/10. – Арк. 131–133.
8. АВП-ХРДА. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 173. – Арк. 12–21, 219.
9. АВП-ХРДА. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 216. – Ріш. № 238. – Арк. 134–135.
10. Фонди НІЕЗ «Переяслав» – Інвентарна група «Рукописні документи». – Шифр «Р».
11. Горбовий О. Вплив будівництва Канівського водосховища на Переяславщину: постановка питання / О. Горбовий // Переяславський літопис: Зб. наук. статей. [Ред. колегія: Коцур В.П. (голов. ред.) та ін.]. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип. 2. – С. 150–157.
12. Горбовий О. Будівництво Канівського водосховища: трансформація поселенських структур Переяславщини / О. Горбовий // Матеріали міжвузівської студентської наукової конференції «Сучасна молодіжна наука в Україні» (м. Переяслав-Хмельницький, 24 листопада 2011 р.). – Переяслав-Хмельницький, 2011. – С. 12–18.
13. Горбовий О. Затоплені села Переяславщини: загальна характеристика / О. Горбовий // Матеріали міжвузівської студентської наукової конференції «Сучасна молодіжна наука в Україні» (м. Переяслав-Хмельницький, 21 березня 2012 р.). – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 11–16.
14. Записано Нагайком Т. 20.10.2006 р. від Іващенко Ганни Федотівни 1928 р. н.
15. Записано Нагайком Т. у 2010 р. від Моспан Наталії Григорівни 1928 р. н.
16. Зубер С. Село Андруші в архівній спадщині Дмитра Косарика / С. Зубер. – Рукопис. 15 с.
17. Зубер С. М. Церква Святого Георгія з села Андруші / С.М. Зубер // Храми Переяславщини: історія, традиції, сучасність; стан збереження пам'яток. Матеріали круглого столу, присвяченого 400-річчю козацької церкви св. Іоанна Богослова с. Острійки Білоцерківського району Київської області, 9 жовтня 2006 року. – Переяслав-Хмельницький: СПД Карпук С.В., 2006. – С. 77–83.

18. Зубер С. М. Спільні та відмінні риси у весільній обрядовості українців Переяславщини: лівобережні та правобережні села (XX ст.) / С.М. Зубер // «Комунікативні горизонти усної історії»: матеріали Міжнар. наук. конф., [м. Переяслав-Хмельницький], 17-18 травня 2013 р. / [Упорядники: Г.Г. Грінченко, Т.Ю. Нагайко]. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 217–233.
19. Історія міст і сіл УРСР. Київська обл. – К., 1971.
20. Колибенко О. Етимологічний словник ойконімів та короткий словник топонімів Переяславщини / О. Колибенко, В. Коцур; [Ред. Стогній І., Коцур А., Демочко В.]. – Переяслав-Хмельницький, 1995. – 57 с.
21. Мельник В. Музей Шевченкового «Заповіту» / В. Мельник // Пам'ять століть. – 2008. – №1–2. – С. 214–219.
22. Набок Л.М. Православні храми Переяславщини: історія, дослідження, сучасність / Л.М. Набок, О.В. Колибенко. – К., 2007.
23. НІЕЗ Переяслав. День зустрічі жителів затоплених сіл [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niez-pereyaslav.com.ua/ua/2012/159-2012-05-10-12-48-41>
24. Письменники Радянської України. Бібліографічний довідник / Уклад О. Петровський. – К.: Рад. письменник, 1966. – 799 с.
25. Сікорський М. І. На землі Переяславській / М. І. Сікорський, Д. Т. Швидкий. – К.: Наукова думка, 1971. – 207 с.
26. Українська літературна енциклопедія. В 5 т. / Редкол.: І. О. Дзевєрін (відп. ред.) та ін. – К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1995. – 496 с.
27. Українська радянська енциклопедія. / Гол. ред. колеґ. М.П. Бажан (гол. редактор). – К.: Голов. ред. Української радянської енциклопедії, 1962. – 576 с.
28. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. / Т. Шевченко. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 6. – С. 78.
29. Шевченко Тарас. Альбом 1845 року. – К.: Наукова думка, 2000. – 16 арк.
30. Яцюк В. Шевченко малює Переяславщину / В. Яцюк // Пам'ять століть. – 2008. – №1–2. – С. 201–205.

REFERENCES

1. Arkhivni naukovi fondy rukopysiv ta fonozapysiv Instytutu mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnologii im. M.T. Rylskogo NAN Ukrainy (ANFRF IMFE) – F. 14-5. IMFE im. M. T. Rylskogo – Ekspedytsii. – Od. zb. 247. D. Kosaryk. Istoriya sela Andrushy (styslyi, korotky narays). – 24 ark.
2. ANFRF IMFE. – F. 14-3. IMFE im. M.T. Rylskogo. – Zbirnyky. – Od. zb. 257. Chubuk-Podilekyi V. A. Istoryko-krajeznavchi materialy z Perejaslavshyny. 1634–1658 r.r. – 12 ark.
3. Arkhivnyi viddil Perejaslav-Khmelnyskoi rajonnoi derzhavnoi administratsii (AVP-KhRDA). F. 1. Perelik administratyvno-terytorialnyh odynyts po Perejaslav-Khmelnyskomu rajonu ta chyselnist naseleण्या na 1965 r. – Od. zb. 103. Ekonomicheskaya charakteristika rajona na 1965 god. – Ark. 3, 4.
4. AVP-KhRDA. F. 1. – Op. 1. – Spr. 139. – Rish. № 329. – Ark. 210–211.
5. AVP-KhRDA. F. 1. – Op. 1. – Spr. 140. – Rish. № 351. – Ark. 20–21.
6. AVP-KhRDA. F. 1. – Op. 1. – Spr. 161. – Rish. № 88/4. – Ark. 127–129.
7. AVP-KhRDA. F. 1. – Op. 1. – Spr. 161. – Rish. № 88/10. – Ark. 131–133.
8. AVP-KhRDA. F. 1. – Op. 1. – Spr. 173. – Rish. № 4/5. – Ark. 12–21, 219.
9. AVP-KhRDA. F. 1. – Op. 1. – Spr. 216. – Rish. № 238. – Ark. 134–135.
10. Fondy NIEZ «Perejaslav» – Inventarna grupa «Rukopysni dokumenty». – Shyfr «R».
11. Gorbovyi O. Vplyv budivnytstva Kanivskogo vodoshkovysha na Perejaslavshynu: postanovka pytannya / O. Gorbovyi // Perejaslavskiy litopys: Zb. nauk. statei. [Red. kolegiya: Kotsur V.P. (golov. red.) ta in.]. – Perejaslav-Khmelnyskyi, 2011. – Vyp. 2. – S. 150–157.

12. Gorbovyi O. Budivnytstvo Kanivskogo vodoskhovysha: transformatsiya poselenskykh struktur Perejaslavshyny / O. Gorbovyi // Materialy mizhvuzivskoi studentskoi naukovoï konferentsii «Suchasna molodizhna nauka v Ukraini» (m. Perejaslav-Khmelnyskyi, 24 lystopada 2011 r.). – Perejaslav-Khmelnyskyi, 2011. – S. 12–18.
13. Gorbovyi O. Zatopleni sela Perejaslavshyny: zagalna kharakterystyka / O. Gorbovyi // Materialy mizhvuzivskoi studentskoi naukovoï konferentsii «Suchasna molodizhna nauka v Ukraini» (m. Perejaslav-Khmelnyskyi, 21 bereznya 2012 r.). – Perejaslav-Khmelnyskyi, 2012. – S. 11–16.
14. Zapysano Nagaikom T. 20. 10. 2006 p. vid Ivashenko Ganny Fedotivny 1928 r. n.
15. Zapysano Nagaikom T. y 2010 p. vid Mospan Natalii Grygorivny 1928 r. n.
16. Zuber S. Selo Andrushy v arkhivnii spadshyni Dmytra Kosaryka. / S. Zuber. – Rukopys. – 15 S.
17. Zuber S.M. Sterkva Svjatogo Georgiya z sela Andrushy / S.M. Zuber // Khramy Perejaslavshyny: istoriya, tradystii, suchasnist; stan zberezhenja pamjatok. Materialy kruglogo stolu, prysvjachenogo 400-richcyju kozastkoi sterkvy sv. Ioanna Bogoslova s. Ostrijky Bilosterkivskogo rajonu Kyivskoi oblasti, 9 zhovtnja 2006 roku. – Perejaslav-Khmelnyskyi: SPD Karpuk S.V., 2006. – S. 77–83.
18. Zuber S.M. Spilni ta vidminni rysy u vesilnii obrjadovosti ukrainstiv Perejaslavshyny: livoberezhni ta pravoberezhni sela (XX st.) / S.M. Zuber // «Komunikatyvni goryzonty usnoi istorii»: Materialy mizhvuzivskoi naukovoï konferentsii [m. Perejaslav-Khmelnyskyi], 17-18 travnja 2013 r. / [Uporjadnyky: G.G. Grinchenko, T.Ju. Nagaiko]. – Perejaslav-Khmelnyskyi, 2013. – S. 217–233.
19. Istoriya mist i sil URSR. Kyivska obl. – K., 1971.
20. Kolybenko O. Etymologichni slovnyk oikonimiv ta korotkui slovnyk toponimiv Perejaslavshyny / O. Kolybenko, V. Kotsur; [Red. Stognii I., Kotsur V., Demochko V.]. – Perejaslav-Khmelnyskyi, 1995. – 57 c.
21. Melnyk V. Muzei Shevchenkovoho «Zapovitu» / V. Melnyk // Pamyat stolit. – 2008. – № 1–2. – S. 214–219.
22. Nabok L.M. Pravoslavni khramy Perejaslavshyny: istoriya, doslidzhennya, suchasnist / L.M. Nabok, O.V. Kolybenko. – K., 2007.
23. NIEZ «Perejaslav». Den zustrichi zhyteliv zatoplenykh sil [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.niez-pereyaslav.com.ua/ua/2012/159-2012-05-10-12-48-41>
24. Pysmennyky Radyanskoi Ukrainy. Bibliografichni dovidnyk / Uklav O. Petrovskiy. – K.: Rad. Pysmennyk, 1966. – 799 s.
25. Sikorskyi M. I. Na zemli Perejaslavskii / M. I. Sikorskyi, D. T. Shvydkiy. – K.: Naukova dumka, 1971. – 207 c.
26. Ukrainska literaturna entsyklopediya. V 5 t. / Redkol.: I. O. Dzeverin (vidp. red.) ta in. – K.: Ukrainska entsyklopediya im. M. P. Bazhana, 1995. – 496 s.
27. Ukrainska radyanska entsyklopediya / Gol. red. koleg. M. P. Bazhan (gol. redaktor). – K.: Golov. red. Ukrainskoi radyanskoi entsyklopedii, 1962. – 576 s.
28. Shevchenko T. Povne zibrannya tvoriv: U 12 t. / T. Shevchenko. – K.: Naukova dumka, 2003. – T. 6. – S. 78.
29. Shevchenko Taras. Albom 1845 roku. – K.: Naukova dumka, 2000. – 16 ark.
30. Yatsjuk V. Shevchenko malue Pereyaslavshynu / V. Yatsjuk // Pamyat stolit. – № 1–2. – 2008. – S. 201–205.

Ткаченко В., Горбовый А. «История села Андруши (сжатый, краткий очерк)» (из рукописного наследия Дмитрия Косарыка – писателя и литературоведа).

Публикация очерка Дмитрия Косарыка (лит. псевд. Коваленко Дмитрия Михайловича) «История села Андруши (сжатый, краткий очерк)» из Архивных научных фондов рукописей и фонозаписей ИИФЭ им. М.Ф. Рильского – это история села на Переяславщине, которого

уже нет на карте Украины. Речь идёт об одном из сёл Переяслав-Хмельницкого района Киевской области, которое вместе с сёлами Вьюница, Цыбли, Григоровка, Комаровка, Монастырыще, Трахтемиров и другими было затоплено во время создания Каневского водохранилища. Украинский писатель, литературовед и учёный Дмитрий Михайлович Косарик (1904–1992) своим трудом увековечил это село, ведь сегодня исследовать историю и традиционную культуру этого села уже невозможно. Нами подаётся краткий очерк, а расширенный, который также хранится в АНФРФ ИИФЭ им. М.Ф. Рильского, еще нуждается в обработке.

Ключевые слова: Д. Косарык, Т. Шевченко, Андруши, очерк, затопление.

Tkachenko V., Gorbovyi O. The history of Andrushi village (brief, short essay) (from the script heritage of Dmytro Kosaryk – the writer and scholar in literature).

The publication of the essay by Dmytro Kosaryk (the literary pseudonym of Kovalenko Dmytro Myhailovych) «The history of Andrushi village (brief, short essay)» from the Archival scientific funds of manuscripts and phonorecords of IASFE of M.T. Rylsky is the history of the village in Pereyaslavshyna which has already disappeared from the map of Ukraine. It is written about one of the villages of Pereyaslav-Khmel'nyts'kyi district of Kyiv region, which was flooded with Vjunyshya, Tsybli, Grygorivka Komarivka, Monastyryshe, Trakhtemyriv villages and others during the creation of Kaniv ornamental water. Ukrainian writer, scholar in literature and scientist Dmytro Myhailovych Kosaryk (1904–1992), immortalized this village with his work, because today it is impossible already to explore the history and traditional culture of this village. We give a brief essay and expanded, which is also kept in ASFMP of IASFE of M.T. Rylsky and needs to be adapted.

Keywords: D. Kosaryk, T. Shevchenko, Andrushi, essay, flooding.

Одержано 14.02.2014.

Інна Демуз
(Переяслав-Хмельницький)

ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО НЕСТОРА-ЛІТОПИСЦЯ: СУЧАСНИЙ ДОСВІД СТУДІЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ

У статті проаналізовано сучасну історіографію становлення і діяльності Історичного товариства Нестора-літописця у 1872-1931 рр.; виділено основні історіографічні акценти у дослідженні даної проблеми.

Зокрема, акцент зроблено на тому, що пошвавлення інтересу до діяльності та наукових студій в історичних товариствах України другої половини XIX – початку XX ст. викликаний плідною діяльністю професійних установ незалежної України: Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Інституту історії України НАН України, Інституту рукопису та Інституту біографістики НБУ ім. В.І. Вернадського, Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, Київського національного університету імені Тараса Шевченка та окремих дослідників.

В сучасних історіографічних студіях з проблематики виділено дві групи розвідок: 1) загальні праці, присвячені розвитку історичної думки й археографії другої половини XIX – початку XX ст., представникам історіографічних шкіл Російської імперії та їхнім наступникам у СРСР; 2) спеціальні дослідження, в яких висвітлено історію Історичного товариства Нестора-літописця. До першої групи належать, наприклад, праці С. Водотики, І. Войцехівської, З. Зайцевої, Г. Казьмирчука, І. Маги, В. Масненка, І. Матяш, С. Стельмаха, А. Чуткого та ін., до другої – розвідки Л. Губицького, Л. Круглової, З. Медалієвої та ін.

Встановлено, що сучасними вітчизняними вченими розроблялися питання діяльності Історичного товариства Нестора-літописця в окремі періоди його роботи у контексті діяльності інших наукових інституцій, вивчалася наукова діяльність членів осередку тощо. Дослідники, послугуючись раніше забороненими матеріалами, проаналізували наукову спадщину активних учасників товариства, висвітлили різні грані функціонування об'єднання, його зв'язки з іншими інституціями, спробували синтезувати вже набуті знання щодо місця та значення наукового осередку у процесі формування системи дослідницьких структур.

Ключові слова: історіографічні студії, Історичне товариство Нестора-літописця, члени товариства, наукові школи, археографічна діяльність, друковане видання.

Дослідження минулого української науки доби її початкової професіоналізації та інституціоналізації – одна з найважливіших тем вітчизняної історіографії сьогодення. Це й зрозуміло, адже вагомим завданням сучасної україніки є пошук витоків власної фахової ідентичності, відтворення розірваної попередньою добою наукової традиції. Наразі маємо достатню кількість досліджень монографічного і публікаційного характеру, де осмислено процеси становлення української науки другої половини XIX – початку XX ст. у персоніфікованому, теоретико-методологічному й інституційному аспектах. Вагомим проявом такої інституціоналізації науки в зазначений час стали й наукові товариства, зокрема гуманітарного спрямування (історичні, філологічні, краєзнавчі, археологічні, етнографічні тощо), які проводили українознавчі дослідження. Сучасний стан розробки проблеми, наявна джерельна база та історіографічна література уможливають синтетичний погляд на цю важливу добу вітчизняної науки. Проте плюралізм і демократизм історичної думки сьогодення змушує звертатися до досвіду сучасників з метою диференціації і компаративістики накопиченого матеріалу як з історичної, так і з історіографічної точок зору. Тому метою

нашої статті є аналіз доробку дослідників періоду незалежної України про одне з найбільших наукових товариств, що діяло на межі XIX-XX ст. – Історичне товариство Нестора-літописця (1872-1931 рр.)

Пожвавлення інтересу до діяльності та розвитку наукових студій в Історичному товаристві Нестора-літописця пов'язане з відновленням незалежності України. Розробкою питань історіографії другої половини XIX – першої третини XX ст. професійно зайнялися створені на початку 1990-х рр. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Інститут рукопису та Інститут біографістики НБУ ім. В.І. Вернадського, Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка й Інститут історії України НАН України, а також окремі дослідники. Окрім того, у 1994 р. за ініціативи академіків П. Толочка та В. Смолія було відновлено роботу Історичного товариства Нестора-літописця, яке потребує як вивчення традицій роботи істориків минулого, так і обґрунтування нових, перспективних цілей, що мали постати перед науковим осередком. Його завданням стала просвітницька робота серед населення та координаційна – серед учених-істориків, видавнича діяльність, розвиток співробітництва із зарубіжними науково-культурними центрами [47; 51].

Розглядаючи сучасні історіографічні студії з проблематики, виділяємо дві групи розвідок: 1) загальні праці, присвячені розвитку історичної думки й археографії другої половини XIX – початку XX ст., представникам історіографічних шкіл Російської імперії та їхнім наступникам у СРСР; 2) спеціальні дослідження, що висвітлюють історію Історичного товариства Нестора-літописця.

До першої групи праць належать праці І. Верби, З. Зайцевої, Г. Казьмирчука, І. Матяш, С. Водотики, В. Кондрашова, І. Маги, які досліджували наукову спадщину вчених товариства [9; 11; 23-24; 27-28]. Зокрема, у монографіях І. Матяш висвітлено персональний внесок істориків осередку – В. Романовського, О. Грушевського, В. Данилевича, В. Базилевича, Б. Курца, В. Кордта, П. Смирнова, О. Оглоблина, М. Довнар-Запольського, С. Маслова та ін. – у розширення архівних студій із російської історії, становлення і розвитку архівної справи в Україні у 1920-х – на початку 1930-х рр. [27-28].

Сучасні українські вчені, зупиняючись на дослідженні загальних питань розвитку української науки і культури, вилучають і обґрунтовують сутнісні характеристики соціальних процесів Російської імперії, одним із проявів яких ставали пошуки та надбання українських дослідників. Зокрема, у дослідженнях С. Стельмаха показано впливи західноєвропейських наукових шкіл на методологічні основи історичних досліджень українських вчених. Панівною тенденцією в українській історіографії кінця XIX – XX ст., на думку вченого, стало визнання широкого теоретико-методологічного плюралізму, на основі якого можливий був справжній науковий синтез. Ілюстрацією даного твердження стали наведені істориком погляди діячів Історичного товариства Нестора-літописця (Д. Багалія, П. Ардашева, М. Бубнова та ін.) [39; 41]. Л. Таран, розглядаючи європейський історіографічний процес, вказала на непересічне значення «російсько-української школи» М. Карєєва, І. Лучицького, М. Ковалевського на розвиток історичної науки, як у Франції, так і в Україні в цілому, у тому числі й на історичну науку у Київському університеті та в Історичному товаристві Нестора-літописця зокрема [44].

Проведення наукових конференцій також стимулювало появу досліджень із даної проблематики. Так, учасники Республіканської науково-практичної конференції «150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті» (Л. Мельник, В. Гром, В. Цибульський) проаналізували життєвий шлях О. Оглоблина – професора Київського університету, одного з активних членів Історичного товариства Нестора-літописця, окреслили основні напрямки його наукової роботи [42]. У виступі І. Маги на «Архівознавчих читаннях», присвячених 55-літтю кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка, аналізувалася науково-педагогічна діяльність члена товариства В. Романовського, характеризувалося його бачення

ролі спеціальних історичних дисциплін для реконструкції минулого [23]. Питання зародження і розвитку декабристознавчої школи Київського університету висвітлювалися на VII – VIII «Декабристських читаннях». Предметом доповіді О. Ляпіної став історіографічний огляд декабристознавчих студій В. Базилевича, О. Гермайзе, Л. Добровольського, В. Романовського [22].

Відомий вітчизняний історик В. Масненко, досліджуючи вплив історичної думки на процес націотворення в Україні наприкінці XIX – в першій третині XX ст., наголосив, що «окрім національних варіантів історичної думки, у суспільстві реально побутують й інші її вияви ... імперські, етнічні інших спільнот, сепаратистські, анклавні чи регіональні... У межах же активного суспільного усвідомлення відбувається конкурування різних національних та імперських історичних моделей» [25, с. 403]. Такі обставини, на думку вченого, визначали стан конкуренції між представниками української та російської історіографії, які вважали твори протилежної сторони спотворенням реального історичного процесу [25, с. 408]. З цього ж приводу важливою стала думка дослідника російської історіографії кінця XIX – початку XX ст. С. Михальченка, який, наголошуючи на спільних коренях історичних шкіл України і Росії, висунув тезу про втрату в 1920 – 1930-х рр. ученими загальної наукової програми висвітлення історичного процесу, яка була притаманна київській школі істориків дореволюційної доби, що переважно були діячами Історичного товариства Нестора-літописця [30].

Віднайдено праці, присвячені окремим персоналіям, які плідно працювали в Історичному товаристві Нестора-літописця. Зокрема, вивченням наукового доробку В. Іконникова займалася І. Войцехівська [1-2]. У 2000 р. дослідниця захистила докторську дисертацію, у якій на основі аналізу творчої спадщини вченого розкрито його внесок у розробку проблем теоретико-практичного джерелознавства, проаналізовано шляхи і методи дослідження джерел, їхнього критичного аналізу й оцінки [3]. Реконструювавши життєвий і творчий шлях В. Іконникова, І. Войцехівська виділила фактори, що вплинули на формування наукових поглядів і джерелознавчого мислення історика, окреслила концептуальні підходи та методологічні засади його творчості. Упорядкувавши бібліографію праць вченого, вона провела бібліометричний аналіз, визначила пріоритетні напрями досліджень і виокремила блок його джерелознавчих праць. Як підкреслила І. Войцехівська, увага В. Іконникова була сконцентрована на археографічній роботі наукових історичних товариств (у тому числі й Історичного товариства Нестора-літописця), архівних комісій, археографічних експедицій тощо.

В. Іконникову присвячена наукова розвідка В. Ульяновського, де докладно описано життя і творчість вченого. Зазначена праця є вступною статтею до упорядкованого В. Ульяновським збірника класичних нарисів з історії Східної Європи та історичних портретів XIV-XIX ст. [50]. Його ж перу належить праця, присвячена видатному вітчизняному історикові С. Голубеву – одному з активних членів товариства [49].

Продовженням (після радянської історіографічної традиції) вивчення спадщини О. Лазаревського стали дослідження В. Воронова. Особлива увага приділена археографічній (едиційній і дослідницькій) діяльності вченого як основному напрямку його творчості. Автором були проаналізовані основні праці О. Лазаревського, присвячені конкретним проблемам джерелознавства, бібліографії, генеалогії та історіографії України, визначено місце вченого в українському історіографічному процесі [4-5].

Вивченням наукової спадщини видатного українського вченого М. Дашкевича – активного члена товариства – займався А. Чуткий [52; 55-56]. У дисертаційному дослідженні [53] автор не лише простежив життєвий шлях вченого, обставини та етапи формування його як особистості, а також визначив усі напрями його професійної діяльності, ґрунтовно дослідив різноманітну наукову спадщину М. Дашкевича, яка стала вагомим надбанням української історичної науки та літературознавства. Один із розділів дисертації А. Чуткого присвячений співпраці вченого з різними науковими інституціями, де особлива увага приділена його активній участі у роботі Історичного товариства Нестора-літописця.

У 2008 р. А. Чуткий опублікував ґрунтовну працю «Микола Павлович Дашкевич (1852-1908)» [54], де вперше презентована епістолярна спадщина діяча, що має значний інтерес для дослідників. До речі, у сучасній історіографії зазначена праця А. Чуткого [57] є актуальною та високо поцінованою прогресивними дослідниками.

Видатному історику І. Лучицькому присвячений історичний нарис В. Гусева та Л. Таран, у якому висвітлена наукова, викладацька та громадська діяльність ученого, який свого часу доклав чимало зусиль для створення Історичного товариства Нестора-літописця, став його дійсним членом і був одним із організаторів читання публічних лекцій [7]. Науковій спадщині Ю. Кулаковського, який був головою Історичного товариства Нестора-літописця та головним редактором ЧИОНЛ, присвячені дослідження Л. Матвеевої [26] і А. Пучкова [36].

До другої групи виділених нами розвідок належать праці, які висвітлюють безпосередньо процес організації та функціонування Історичного товариства Нестора-літописця. Побіжні згадки про окремі маловідомі аспекти роботи осередку знаходимо у передмові Л. Винара до перевидання в Україні праць О. Оглоблина [31]. Археографічній діяльності «Чтений в Историческом Обществе Нестора-летописца» присвячена стаття С. Павленко. Дослідниця здійснила спробу проаналізувати документальні джерела з історії України пізньофеодальної доби, які були опубліковані на сторінках даного часопису [32].

Історії розвитку археографічної справи в Україні, вагомий внесок у яку здійснено Київською археографічною комісією, присвячена праця О. Журби. Книга була надрукована з нагоди 150-річчя заснування археографічної комісії, представники якої одночасно були й членами Історичного товариства Нестора-літописця. Саме серед видань Комісії з'явилися відомі твори В. Антоновича, О. Левицького, І. Каманіна, М. Іванішева, М. Грушевського та багатьох ін. [8]. Частково дана проблема відображена в дисертації О. Тарасенко, де досліджується наукове вивчення проблем Росії й України істориками Київського університету в процесі становлення і розвитку історичної освіти та науки у вищому навчальному закладі, їхня участь у наукових установах України і формування історичної школи Київського університету ХІХ ст. [45]. У дисертації проаналізована діяльність Історичного товариства Нестора-літописця за 10 років (1874-1884), а інші періоди його роботи, включно до 1931 р., так і залишилися невивченими.

Дана проблема перебувала у полі зору істориків В. Колесника та І. Смутка, які опублікували статтю з характеристикою писемних пам'яток з історії України, виданих на сторінках збірника Історичного товариства Нестора-літописця [15]. Згадка про Історичне товариство Нестора-літописця містяться у статтях В. Замлинського [10] і В. Сарбея [38]. У статті О. Позинич проаналізовано діяльність університетських наукових товариств України другої половині ХІХ – початку ХХ ст., серед яких чільне місце зайняло й Історичне товариство Нестора-літописця. Авторкою зокрема досліджена наукова спадщина товариств, які працювали досить плідно, утворивши самостійну мережу наукових об'єднань, активно пропагували кращі досягнення вітчизняної науки і видатних учених, були серйозною науковою школою для молодих учених. Зроблені висновки свідчать про те, що наукові товариства України другої половині ХІХ ст. були однією з ефективних форм організації наукової роботи, проводили дослідження на високому фаховому рівні, чим відрізнялися від інших об'єднань наукової інтелігенції. Наукові товариства, підпорядковані університетським радам, мали широкі повноваження щодо керівництва його роботою, самостійно визначали пріоритетні напрямки розробок [35].

Шляхи розвитку камеральних методів опису документальних пам'яток українськими археографічними комісіями, що діяли в Україні у другій половині ХІХ – 30-х рр. ХХ ст., проаналізовано у статті Ф. Стояна [43]. У цій праці серед переліку наукових установ, що займалися археографією у вказаний період, на жаль, не згадано про Історичне товариство Нестора-літописця, проте значну увагу приділено видатним археографам, професорам Київського університету, які брали участь у розробці методик опису актового матеріалу, – М. Іванішеву, М. Стороженку, М. Владимирському-Буданову, І. Каманіну, М. Довнар-Запольському, В. Перетцу.

К. Крайній, висвітлюючи діяльність Церковно-історичного й археологічного товариств, творчий шлях викладачів Київської духовної академії, наголосив на важливій ролі П. Лебединцева та П. Лашкарьова у ході створення та функціонування даних об'єднань, а також Історичного товариства Нестора-літописця [19]. У статтях М. Колесника охарактеризовано внесок товариства у розвиток історичної науки в Україні, зокрема у вивчення актуальних проблем історії зарубіжних слов'ян, наголошено на важливості створенні київської школи слов'янознавців [16; 18].

Культуротворча діяльність київських громадських осередків кінця XIX – початку XX ст. стала темою науково-практичної конференції, що проходила у Києві на базі Державної академії керівних кадрів культури і мистецтва у 2000 р. Серед наукових установ, різнопланова діяльність яких обговорювалася, особливу увагу було приділено Історичному товариству Нестора-літописця [48].

Серед напрацювань сучасної історичної науки трапляються розвідки, присвячені питанням діяльності українських періодичних видань, на сторінках яких публікували результати своїх наукових досліджень і члени Історичного товариства Нестора-літописця. До таких видань належать часописи «Университетские известия» та «Киевская старина». Вагомий внесок у вивчення історії «Киевской старины» здійснила М. Палієнко [13-14; 33-34]. Автор висвітлила основні етапи функціонування видання «Киевской старины», проаналізувала наукову та громадську діяльність редакції журналу, охарактеризувала проблематику і тематику публікацій, визначила його роль в українському історіографічному процесі. В. Щербатюк у дисертаційному дослідженні висвітлив історію періодичного наукового видання «Университетские известия», які з 1861 по 1919 рр. були інформаційним і науковим часописом Київського університету, де друкувалися постанови, розпорядження керівних органів зазначеного вищого навчального закладу, програми, бібліографічні покажчики, звіти про відрядження, розклади занять за півріччями, списки студентів, наукові дослідження, критичні огляди, рецензії, звіти про роботу університетських підрозділів і наукових товариств, у тому числі й Історичного товариства Нестора-літописця [58]. Один розділ дослідження В. Щербатюка присвячено аналізу наукових праць з історії України, критично-історичних нарисів і рецензій В. Антоновича, О. Андріяшева, Д. Багалія, С. Голубєва, М. Грушевського, П. Голубовського, М. Довнар-Запольського, М. Дашкевича, В. Іконнікова, І. Каманіна, Ю. Кулаковського, О. Лазаревського, І. Левицького, І. Лучицького, Ф. Міщенка, В. Перетца, О. Соболевського, А. Ясинського та інших авторів, які були активними членами товариства.

Наукове видання М. Тимошика, яке з'явилося з нагоди 165-річчя з дня заснування Київського університету імені Тараса Шевченка, присвячене історії його видавничої справи у 1834 – 1999 рр. [46]. У четвертому розділі монографії вміщено стисло історичну довідку про товариство та його тісну співпрацю з друкарнею навчального закладу.

З початку 2000-х рр. також з'явилися публікації про товариство. Так, у статті О. Куріло висвітлено внесок наукових товариств і комітетів у створення музеїв та їхніх археологічних колекцій в Україні. У даному дослідженні Історичне товариство Нестора-літописця розглянуто як ініціатор і засновник у 1899 р. Міського музею у Києві [21]. Вагомий внесок наукових товариств у розвиток українознавства у 1917-1920 рр. відображений у статті Д. Розовика [37].

Один із підрозділів монографії С. Стельмаха присвячено науковим товариствам, які діяли у європейських країнах, а також у Росії та Україні до 1917 р. Серед вітчизняних угруповань учений відзначив Історичне товариство Нестора-літописця як одне з перших професійних об'єднань істориків і фаховий комунікаційний центр, що слугував не лише ланкою-зв'язком професіоналів і шанувальників старовини, але й виконував функції координації наукових досліджень. С. Стельмах підкреслював, що це було перше вітчизняне наукове товариство, яке вирізнялося поміж численних регіональних і вузькоспеціалізованих об'єднань науковців і аматорів своєю універсальною спрямованістю на фахові історичні проблеми, діяльність якого виходила за межі Києва, а започатковані та випробувані ним форми наукової комунікації й просвітницької роботи використовувалися іншими науковими

товариствами історичного профілю, які виникли в Росії та в Україні у другій половині XIX ст. [40].

Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, видані у 2004 р. з нагоди 170-річчя навчального закладу, містять статтю Г. Казьмирчука, присвячену історії історичного факультету [12], в якій автор крізь призму становлення та розвитку факультету вказував на вагомий внесок в українську та світову науку членів Історичного товариства Нестора-літописця: В. Іконнікова, В. Антоновича, Д. Багалія, М. Грушевського, П. Голубовського, В. Данилевича, М. Довнар-Запольського, І. Лучицького, В. Ляскоронського та ін.

До останніх років відносяться й дисертаційні дослідження Л. Губицького, Л. Круглової, З. Медалієвої, у яких ґрунтовно й детально висвітлено питання діяльності Історичного товариства Нестора-літописця у різних дослідницьких ракурсах. Так, Л. Губицький здійснив спробу реконструкції системи поглядів діячів товариства в галузі вивчення російської історії, проаналізував витоки поглядів членів наукового осередку на питання внутрішнього і зовнішнього розвитку Московської держави та Російської імперії [6]. Вагомим є той факт, що дослідник звернув увагу на діяльність товариства після входження його до ВУАН, що незначною мірою відображено в історичній літературі. Л. Губицький одним із перших зосередився власне на світоглядно-методологічних позиціях учених у ході розробки ними ключових питань історії: з кінця XIX – до початку XX ст. – ідеї позитивізму, неоромантизму та соціологічного напрямку, у 1920-х рр. – вплив юридичної школи М. Василенка, прихильників соціологічної концепції М. Грушевського, представників економічного матеріалізму – Д. Багалія, М. Слабченка, автономізму – О. Гермайзе, марксизму – М. Яворського. Автор дійшов висновку, що розвідки науковців-членів Історичного товариства Нестора-літописця за своїм змістом були спрямовані на задоволення наукових, державних та етнічних потреб. З. Медалієва визначила роль університетських історичних наукових товариств у процесі українського національного відродження кінця XIX – початку XX ст., з'ясувала умови виникнення Історичного товариства Нестора-літописця, розкрила нормативно-правові основи функціонування осередку, висвітлила його внутрішню структуру та персональний склад, окреслила напрями, форми та методи наукової роботи, проаналізувала просвітницько-громадську та видавничу діяльність товариства [29]. Л. Круглова здійснила спробу визначити місце часопису «Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца» у культурному житті України кінця XIX – початку XX ст., його внесок у розширення джерельної бази історії України та формування археографічної науки [20].

Таким чином, вітчизняними вченими розроблялися питання діяльності Історичного товариства Нестора-літописця в окремі періоди його роботи у контексті діяльності інших наукових інституцій, вивчалася наукова діяльність членів осередку тощо. Сучасні дослідники, послуговуючись раніше забороненими матеріалами, проаналізували наукову спадщину активних учасників товариства, висвітлили різні грані функціонування об'єднання, його зв'язки з іншими інституціями, спробували синтезувати вже набуті знання щодо місця та значення наукового осередку у процесі формування системи дослідницьких структур.

Характерним для сучасних історіографічних студій із різнопланової проблематики є наявність публікацій про окремих членів товариства, найбільш відомих учених – В. Іконнікова, М. Дашкевича, О. Лазаревського, О. Левицького та ін. Вартими уваги є й інші, менш відомі постаті, якими також здійснено вагомий внесок у розробку важливих історичних питань. Зазначимо, що історія товариства досліджувалася у площині більш ширших наукових тематик, зокрема, окремих суспільно-політичних і культурних процесів в Україні та Києві на рубежі XIX-XX ст., розвитку освіти і науки у стінах Київського університету, становлення археографічної діяльності. Як бачимо, історія товариства не виділялася в окреме спеціальне дослідження (за виключенням кількох кандидатських дисертацій), а якщо й вивчалася, то лише у площині статей, обсяг яких не давав змоги ученим всебічно висвітлити окреслену проблематику.

Наразі створені розвідки, у яких використано недоступні для радянських науковців архіви, матеріали періодики, вміщено фактологічні дані про діяльність Історичного товариства Нестора-літописця. Таким є, наприклад, дисертаційне дослідження М. Колесника [17], проте вважаємо його науковим «продуктом» радянської епохи, яке було створене з дотриманням марксистської методології та відповідними оцінками й розумінням історичних закономірностей. Як відомо, наука не стоїть на місці, до її «арсеналу» постійно додається новий теоретичний інструментарій, тому ґрунтовні розвідки про діяльність даного товариства знову набувають актуальності, необхідним є як переосмислення ролі наукового осередку і в національних процесах, і в досить складному освітньо-науковому середовищі Російської імперії кінця XIX – початку XX ст., так і бачення проблеми через призму історичної регіоналістики, інтелектуальної історії, антропологічного зрізу, психології особистості, світоглядно-морального портрету науковця з позиції сучасної національної ідеї. Усе це відкриває широкі дослідницькі можливості для подальших наукових студій із даної тематики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Войцехівська І.Н. Академік Володимир Іконников: життєпис та бібліографія / І.Н. Войцехівська. – К., 1998. – 132 с.
2. Войцехівська І.Н. Володимир Іконников: джерелознавчі студії / І.Н. Войцехівська. – К., 1999. – 360 с.
3. Войцехівська І.Н. Історичне джерелознавство у творчості В.С. Іконникова: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.06 / І.Н. Войцехівська. – К., 2000. – 382 с.
4. Воронов В.І. Науковий доробок О.М. Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства та історіографії: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / В.І. Воронов. – Дніпропетровськ, 1996. – 21 с.
5. Воронов В.І. Проблеми історії історичної науки в працях О.М. Лазаревського / В.І. Воронов // Історія та культура Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 74-83.
6. Губицький Л.В. Дослідження історії Росії в Історичному товаристві Нестора-літописця (1872-1931 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Любомир Володимирович Губицький; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 207 арк.
7. Гусев В. Іван Васильович Лучицький – учений, педагог, громадсько-політичний діяч / В. Гусев, Л. Таран // Історичний журнал. – № 6. – К., 2008. – С. 94-100.
8. Журба О.І. Київська археографічна комісія 1843-1921. Нарис історії і діяльності / О.І. Журба. – К., 1993. – 186 с.
9. Зайцева З.І. Наукові товариства як інституції української науки другої половини XIX – початку XX століття / З.І. Зайцева // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць. – К.; Чернівці, 1997. – С. 66-78.
10. Замлинський В.О. З високою місією // Київський університет імені Тараса Шевченка: Сторінки історії і сьогодення / В.О. Замлинський. – К., 1994. – С. 39.
11. Казьмирчук Г. «Апостоли правди»: Рух декабристів в історичній літературі 1917 – першої половини 30-х років / Г. Казьмирчук; Національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 1997. – 209 с.
12. Казьмирчук Г. Вивчаючи минуле, пізнаєш майбутнє / Г. Казьмирчук // Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка; [В.В. Різун, М.С.Тимошик, А.Є. Конверський та ін.]. – К., 2004. – С. 109-124.
13. «Киевская старина» (1882-1906): Систематичний покажчик змісту журналу. – К.: Темпора, 2005. – 608 с.
14. «Киевская старина» (1882-1906): Хронологічний покажчик змісту журналу. – К.: Темпора, 2005. – 480 с.
15. Колесник В.Ф. Писемні джерела з історії України на сторінках журналу «Чтения в историческом Обществе Нестора-летописца» / В.Ф. Колесник, І.І. Смуток // Вісник Київського університету. Історія. Вип. 34. – К., 1996. – С. 3-10.

16. Колесник М.П. Внесок науково-історичних товариств Лівобережної України у розвиток вітчизняного слов'язознавства (70-ті роки XIX ст. – 30-ті роки XX ст.) / М.П. Колесник // Київська старовина. – К., 2004. – № 1. – С. 97-104.
17. Колесник М.П. Историческое общество Нестора-летописца. 1872 – 1931. (Историографический очерк): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / М.П. Колесник; АН УССР. Институт истории. – К., 1990. – 17 с.
18. Колесник М.П. Історичне товариство Нестора-літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Україні / М.П. Колесник // Український історичний журнал. – 1995. – № 5. – С. 28-37.
19. Крайній К. Історики Києво-Печерської Лаври XIX – початку XX століть / К. Крайній. – К.: Університетське вид-во «Пульсари», 2000. – 240 с.
20. Круглова Л.Б. Публікація джерел з історії України на сторінках наукового часопису «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца» (1879-1914 pp.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Людмила Борисівна Круглова; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2009. – 269 арк.
21. Куріло О.Ю. Вклад наукових товариств та комітетів у створення музеїв та їх археологічних колекцій в Україні / О.Ю. Куріло // Український музей. Збірник наукових праць. – К., 2003. – С. 37-43.
22. Ляпіна О. Історія декабристського руху в працях вчених Київського університету (20-30-ті pp.): історіографічний огляд / О. Ляпіна // Декабристські читання: 36 статей Міжнар. науково-теоретичної конференції, присвяченої 180-річчю заснування Південного товариства декабристів. – К., 2001. – Вип. VII. – С. 94-99.
23. Мага І. В.О. Романовський – фундатор навчальних посібників з архівознавства / І. Мага // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник; редкол.: Р.Я. Пиріг (голова) та ін. – К., 2000. – Вип. II: Архівознавчі читання. – С. 164-173.
24. Мага І. Діяльність В.О. Романовського в галузі архівної справи та архівознавства (1921-1931) / І. Мага // Студії з архівної справи та документознавства. – 1998. – Т. 3. – С. 135-137.
25. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.) / В. Масненко; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К.; Черкаси, 2001. – 440 с.
26. Матвєєва Л.В. Історичні етюди Юліана Кулаковського / Л.В. Матвєєва // Східний світ. – № 1-2' 97. – К., 2000. – С. 52-83.
27. Матяш І.Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920 – 1930-х років / І.Б. Матяш; Державний комітет архівів України; Український державний НДІ архівної справи та документознавства. – К., 2000. – 591 с.
28. Матяш І. Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси / І. Матяш; Г.В. Боряк (наук. ред.); Український державний НДІ архівної справи та документознавства; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського. – К., 2001. – 228 с.
29. Медалієва О.З. Роль університетських історичних наукових товариств України в українському національному відродженні (остання третина XIX ст. – 1917 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.З. Медалієва; Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2005. – 20 с.
30. Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В.Б. Антонович, М.В. Довнар-Запольский и их ученики) / С.И. Михальченко; Московский педагогический гос. ун-т им. В.И. Ленина. – М.: Прометей; Брянск: Изд-во БГПУ, 1997. – 228 с.
31. Оглоблін О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали / Олександр Оглоблін. – Нью-Йорк; Торонто: Українське історичне товариство, Українська Вільна Академія Наук у США, Історична секція, 1995. – 419, XLVII с.

32. Павленко С.Ф. Публікація документів з історії України на сторінках журналу «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца» (1879-1914) / С.Ф. Павленко // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. – К., 1992. – Вип. 5. – С. 28-33.
33. Палієнко М. Журнал «Киевская старина» в громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук / М. Палієнко. – К., 1994. – 207 с.
34. Палієнко М. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Палієнко. – К.: Темпора, 2005. – 384 с.
35. Позинич О.М. Університетські наукові товариства на Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. / О.М. Позинич // Історія та культура Подніпров'я; ред.: О.Ф. Нікілев. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 93-96.
36. Пучков А.А. Юлиан Кулаковский и его время: Из истории антиковедения и византистики в России / А.А. Пучков. – К., 2000. – 352 с.
37. Розовик Д.Ф. Дослідження українознавства науковими товариствами України в роки національно-демократичної революції (1917-1920) / Д.Ф. Розовик // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2004. – Вип. 71-72. – С. 52-54.
38. Сарбей В. Славнозвісне видання [«Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца»] / В. Сарбей // Історичний календар. – 1999. – Вип. 5. – С. 337-338.
39. Стельмах С.П. Історична думка в Україні XIX – початку XX століття / С.П. Стельмах. – К., 1997. – 175 с.
40. Стельмах С.П. Історична наука в Україні епохи класичного історизму. XIX – початок XX століття / С. Стельмах. – К., 2005. – 378 с.
41. Стельмах С. Парадигми історичної думки у XX столітті / С. Стельмах // Політична думка. – 1997. – № 4. – С. 153-169.
42. 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті: матеріали Республіканської науково-практичної конференції (Київ, 20-21 жовтня 1992 р.). – К., 1993.
43. Стоян Ф. Археографія актових документів та бібліографія рукописних книг як камеральні методи в XIX – 30-х роках XX ст. / Ф. Стоян // Бібліотечний вісник. – К., 1999. – С. 37-43.
44. Таран Л. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки / Л. Таран // УІЖ. – 1998. – № 5. – С. 30-35.
45. Тарасенко О.О. Становлення та розвиток історичної освіти та науки у Київському університеті у 1834-1884 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук / О.О. Тарасенко. – К., 1995. – 24 с.
46. Тимошик М.С. Її величність – книга. Історія видавничої справи Київського університету. 1834-1999: монографія / М.С. Тимошик. – К., 1999. – 308 с.
47. Толочко О. Продовжити традиції істориків минулого [Історія і діяльність товариства Нестора-літописця] / О. Толочко // Київська старовина. – 1995. – № 5. – С. 2-5.
48. Українська культура і мистецтво у сучасному державотворчому процесі: стан, проблеми, перспективи: тези доп. наук.-практ. конф. / Ред.: В.Г. Чернець; Держ. акад. кер. кадрів культури і мистецтва. – К., 2000. – 204 с.
49. Ульяновський В. Двічі професор: Степан Голубев в університетському та академічному контекстах / В. Ульяновський; Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – К.: Фенікс, 2007. – 360 с.
50. Ульяновський В. Знаний і незнаний Володимир Іконников // Володимир Іконников. Історичні портрети / В. Ульяновський. – К., 2004. – 428 с.
51. Усенко Л. Возрождено Историческое общество Нестора Летописца / Л. Усенко // Киевский вестник. – 1995. – 23 мая.

52. Чуткий А.І. Заповіт М.П. Дашкевича: спроба ідентифікації особистості / А.І. Чуткий // Просемінарій. Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. – К., 1999. – Вип. 3. – С. 256-265.
53. Чуткий А.І. М.П. Дашкевич: особистість, наукова та педагогічна спадщина вченого: дис. ... канд. іст. наук / А.І. Чуткий. – К., 2003. – 238 с.
54. Чуткий А.І. Микола Павлович Дашкевич (1852-1908) / А.І. Чуткий. – К., 2008. – 528 с.
55. Чуткий А.І. Проблема «національного» в житті і творчості Миколи Дашкевича / А.І. Чуткий // Просемінарій. Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 219-245.
56. Чуткий А.І. Релігійний контекст у науковій діяльності та приватному житті М.П. Дашкевича / А.І. Чуткий // Київська старовина. – К., 2001. – № 2. – С. 127-137.
57. Щербак М. Микола Павлович Дашкевич – повернене ім'я визначного українського вченого / М. Щербак // Історичний журнал. – № 6. – К., 2008. – С. 117-119.
58. Щербатюк В.М. «Университетские известия» (1861-1919) та їх роль у розгортанні наукових досліджень у галузі історії в Київському університеті: дис. ... канд. іст. наук / В.М. Щербатюк. – К., 1998. – 215 с.

REFERENCES

1. Voytsekhivska I.N. Akademik Volodymyr Ikonnykov: zhyttyepys ta bibliohrafiya / I.N. Voytsekhivska. – К., 1998. – 132 s.
2. Voytsekhivska I.N. Volodymyr Ikonnykov: dzhereloznavchi studiyi / I.N. Voytsekhivska. – К., 1999. – 360 s.
3. Voytsekhivska I.N. Istorychne dzhereloznavstvo u tvorchosti V.S. Ikonnykova: dys. ... doktora ist. nauk: 07.00.06 / I.N. Voytsekhivska. – К., 2000. – 382 s.
4. Voronov V.I. Naukovyy dorobok O.M. Lazarevskoho v haluzi arkheohrafiyi, dzhereloznavstva ta istoriohrafiyi: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.06 / V.I. Voronov. – Dnipropetrovsk, 1996. – 21 s.
5. Voronov V.I. Problemy istoriyi istorychnoyi nauky v pratsyakh O.M. Lazarevskoho / V.I. Voronov // Istoriya ta kultura Podniprovya. – Dnipropetrovsk, 1998. – S. 74-83.
6. Hubytsky L.V. Doslidzhennya istoriyi Rosiyi v Istorychnomu tovarystvi Nestoralitopystsya (1872-1931 rr.): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.06 / Lyubomyr Volodymyrovych Hubytsky; Kyivskyy natsionalnyy universytet im. Tarasa Shevchenka. – К., 2002. – 207 ark.
7. Husyev V. Ivan Vasylovych Luchytskyy – uchenyy, pedahoh, hromadsko-politychnyy diyach / V. Husyev, L. Taran // Istorychnyy zhurnal. – № 6. – К., 2008. – S. 94-100.
8. Zhurba O.I. Kyivska arkheohrafichna komisiya 1843-1921. Narys istoriyi i diyalnosti / O.I. Zhurba. – К., 1993. – 186 s.
9. Zaytseva Z.I. Naukovi tovarystva yak instytutsiyi ukrayinskoyi nauky druhoyi polovyny XIX – pochatku XX stolittya / Z.I. Zaytseva // Pytannya istoriyi, istoriohrafiyi, dzhereloznavstva ta arkhivoznavstva Tsentralnoyi ta Skhidnoyi Yevropy. Zbirnyk naukovykh prats. – К.; Chernivtsi, 1997. – S. 66-78.
10. Zamlynsky V.O. Z vysokoyu misiyeu // Kyivskyy universytet imeni Tarasa Shevchenka: Storinky istoriyi i s'ohodennya / V.O. Zamlynsky. – К., 1994. – S. 39.
11. Kazmyrchuk H. «Apostoly pravdy»: Rukh dekabrystiv v istorychniy literaturi 1917 – pershoi polovyny 30-kh rokiv / H. Kazmyrchuk; Natsionalnyy universytet im. Tarasa Shevchenka. – К., 1997. – 209 s.
12. Kazmyrchuk H. Vyvchayuchy mynule, piznayesh maybutnye / H. Kazmyrchuk // Narysy istoriyi Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka; [V.V. Rizun, M.S. Tymoshyk, A.Ye. Konversky ta in.]. – К., 2004. – S. 109-124.
13. «Kiyevskaya starina» (1882-1906): Systematychnyy pokazhchyk zmistu zhurnal. – К.: Tempora, 2005. – 608 s.

14. «Kiyevskaya starina» (1882-1906): Khronolohichnyy pokazhchyk zmistu zhurnal. – K.: Tempora, 2005. – 480 s.
15. Kolesnyk V.F. Pysemni dzhherela z istoriyi Ukrayiny na storinkakh zhurnal. «Chteniya v istoricheskom Obshchestve Nestora-letopistsa» / V.F. Kolesnyk, I.I. Smutok // Visnyk Kyyivskoho universytetu. Istoriya. Vyp. 34. – K., 1996. – S. 3-10.
16. Kolesnyk M.P. Vnesok naukovykh tovarystv Livoberezhnoyi Ukrayiny u rozvytok vitchyznyanoho slovanoznavstva (70-ti roky XIX st. – 30-ti roky XX st.) / M.P. Kolesnyk // Kyyivska starovyna. – K., 2004. – № 1. – S. 97-104.
17. Kolesnik M.P. Istoricheskoye obshchestvo Nestora-letopistsa. 1872 – 1931. (Istoriograficheskiy ocherk): avtoref. dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.06 / M.P. Kolesnik; AN USSR. Institut istorii. – K., 1990. – 17 s.
18. Kolesnyk M.P. Istorychne tovarystvo Nestora-litopystsya ta yoho vklad u rozvytok istorychnoyi nauky v Ukrayini / M.P. Kolesnyk // Ukrayinskyy istorychnyy zhurnal. – 1995. – № 5. – S. 28-37.
19. Krainiy K. Istoryky Kyyevo-Pecherskoyi Lavry XIX – pochatku XX stolit / K. Krainiy. – K.: Universytets'ke vyd-vo «Pulsary», 2000. – 240 s.
20. Kruhlova L.B. Publikatsiya dzhherel z istoriyi Ukrayiny na storinkakh naukovoho chasopysu «Chteniya v Istoricheskom obshchestve Nestora-letopistsa» (1879-1914 rr.): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.06 / Lyudmyla Borysivna Kruhlova; Kyyivskyy natsionalnyy universytet im. Tarasa Shevchenka. – K., 2009. – 269 ark.
21. Kurilo O.Yu. Vklad naukovykh tovarystv ta komitetiv u stvorennia muzeyiv ta yikh arkhelohichnykh kolektsiy v Ukrayini / O.Yu. Kurilo // Ukrayinskyy muzey. Zbirnyk naukovykh prats. – K., 2003. – S. 37-43.
22. Lyapina O. Istoriya dekabrytskoho rukhu v pratsyakh vchenykh Kyyivskoho universytetu (20-30-ti rr.): istoriografichnyy ohlyad / O. Lyapina // Dekabrytski chytannya: Zb. statey Mizhnar. naukovykh teoretychnoyi konferentsiyi, prysvyachenoyi 180-richchyu zasnuvannya Pivdennoho tovarystva dekabrytsiv. – K., 2001. – Vyp. VII. – S. 94-99.
23. Maha I. V.O. Romanovskyy – fundator navchalnykh posibnykiv z arkhivoznavstva / I. Maha // Arkhivoznavstvo. Arkheohrafiya. Dzhereloznavstvo: Mizhvidomchyy naukovyy zbirnyk; redkol.: R.Ya. Pyrih (holova) ta in. – K., 2000. – Vyp. II: Arkhivoznavchi chytannya. – S. 164-173.
24. Maha I. Diyalnist V.O. Romanovskoho v haluzi arkhivnoyi spravy ta arkhivoznavstva (1921-1931) / I. Maha // Studiyi z arkhivnoyi spravy ta dokumentoznavstva. – 1998. – T. 3. – S. 135-137.
25. Masnenko V. Istorychna dumka ta natsiotvorennia v Ukrayini (kinets XIX – persha tretyna XX st.) / V. Masnenko; Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen NAN Ukrayiny. – K.; Cherkasy, 2001. – 440 s.
26. Matvyeyeva L.V. Istorychni etyudy Yuliana Kulakovskoho / L.V. Matvyeyeva // Skhidnyy svit. – № 1-2' 97. – K., 2000. – S. 52-83.
27. Matyash I.B. Arkhivna nauka i osvita v Ukrayini 1920 – 1930-kh rokiv / I.B. Matyash; Derzhavnyy komitet arkhiviv Ukrayiny; Ukrayinskyy derzhavnyy NDI arkhivnoyi spravy ta dokumentoznavstva. – K., 2000. – 591 s.
28. Matyash I. Osoba v ukrayinskiy arkhivistytsi. Biohrafichni narisy / I. Matyash; H.V. Boryak (nauk. red.); Ukrayinskyy derzhavnyy NDI arkhivnoyi spravy ta dokumentoznavstva; NAN Ukrayiny, Instytut ukrayinskoyi arkhelohrafiyi ta dzhereloznavstva imeni M.S. Hrushevskoho. – K., 2001. – 228 s.
29. Medaliyeva O.Z. Rol universytetskykh istorychnykh naukovykh tovarystv Ukrayiny v ukrayinskomu natsionalnomu vidrodzhenni (ostannya tretyna XIX st. – 1917 r.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / O.Z. Medaliyeva; Cherkaskyy natsionalnyy universytet imeni Bohdana Khmelnytskoho. – Cherkasy, 2005. – 20 s.
30. Mikhalchenko S.I. Kiyevskaya shkola v rossiyskoy istoriografii (V.B. Antonovich, M.V. Dovnar-Zapolskiy i ikh ucheniki) / S.I. Mikhalchenko; Moskovskiy pedagogicheskyy gos. un-t im. V.I. Lenina. – M.: Prometey; Bryansk: Izd-vo BGPU, 1997. – 228 s.

31. Ohloblin O. Studiyyi z istoriyi Ukrayiny. Statti i dzherelni materialy / Oleksandr Ohloblin. – Nyu-York; Toronto: Ukrayinske istorychne tovarystvo, Ukrayinska Vilna Akademiya Nauk u SSHA, Istorychna sektsiya, 1995. – 419, XLVII s.
32. Pavlenko S.F. Publikatsiya dokumentiv z istoriyi Ukrayiny na storinkakh zhurnalu «Chteniya v Istoricheskom obshchestve Nestora-letopistsa» (1879-1914) / S.F. Pavlenko // Visnyk Kyyivskoho universytetu. Istoryko-filolohichni nauky. – K., 1992. – Vyp. 5. – S. 28-33.
33. Paliyenko M. Zhurnal «Kiyevskaya starina»v hromadskom ta naukovomu zhytti Ukrayiny (kinets XIX – pochatok XX st.): dys. ... kand. ist. nauk / M. Paliyenko. – K., 1994. – 207 s.
34. Paliyenko M. «Kiyevskaya starina» u hromadskom ta naukovomu zhytti Ukrayiny (kinets XIX – pochatok XX st.) / M. Paliyenko. – K.: Tempora, 2005. – 384 s.
35. Pozynych O.M. Universytetski naukovi tovarystva na Ukrayini v druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st. / O.M. Pozynych // Istoriya ta kultura Podniprovya; red.: O.F. Nikilyev. – Dnipropetrovsk, 1998. – S. 93-96.
36. Puchkov A.A. Yulian Kulakovskiy i yego vremena: Iz istorii antikovedeniya i vizantinistiki v Rossii / A.A. Puchkov. – K., 2000. – 352 s.
37. Rozovyk D.F. Doslidzhennya ukrayinoznavstva naukovymy tovarystvamy Ukrayiny v roky natsionalno-demokratychnoyi revolyutsiyi (1917-1920) / D.F. Rozovyk // Visnyk Kyyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriya. – K., 2004. – Vyp. 71-72. – S. 52-54.
38. Sarbey V. Slavnozvisne vydannya [«Chteniya v Istoricheskom obshchestve Nestora-letopistsa»] / V. Sarbey // Istorychnyy kalendar. – 1999. – Vyp. 5. – S. 337-338.
39. Stelmakh S.P. Istorychna dumka v Ukrayini XIX – pochatku XX stolittya / S.P. Stelmakh. – K., 1997. – 175 s.
40. Stelmakh S.P. Istorychna nauka v Ukrayini epokhy klasychnoho istoryzmu. XIX – pochatok XX stolittya / S. Stelmakh. – K., 2005. – 378 s.
41. Stelmakh S. Paradyhmy istorychnoyi dumky u XX stolitti / S. Stelmakh // Politychna dumka. – 1997. – № 4. – S. 153-169.
42. 150 rokiv rozvytku vitchyznyanoi istorychnoyi nauky v Kyyivskomu universyteti: materialy Respublikanskoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (Kyyiv, 20-21 zhovtnya 1992 r.). – K., 1993.
43. Stoyan F. Arkheohrafiya aktovykh dokumentiv ta bibliohrafiya rukopysnykh knyh yak kameral'ni metody v XIX – 30-kh rokakh XX st. / F. Stoyan // Bibliotechnyy visnyk. – K., 1999. – S. 37-43.
44. Taran L. Providni tendentsiyi svitovoyi istoriohrafiyi v XX st. ta problemy kryzy suchasnoyi ukrayinskoyi istorychnoyi nauky / L. Taran // UIZh. – 1998. – № 5. – S. 30-35.
45. Tarasenko O.O. Stanovlennya ta rozvytok istorychnoyi osvity ta nauky u Kyyivskomu universyteti u 1834-1884 rr.: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk / O.O. Tarasenko. – K., 1995. – 24 s.
46. Tymoshyk M.S. Yiyi velychnist – knyha. Istoriya vydavnychoyi spravy Kyyivskoho universytetu. 1834-1999: monohrafiya / M.S. Tymoshyk. – K., 1999. – 308 s.
47. Tolochko O. Prodovzhyty tradytsiyi istorykiv mynuloho [Istoriya i diyalnist tovarystva Nestora-litopystsya] / O. Tolochko // Kyyivska starovyna. – 1995. – № 5. – S. 2-5.
48. Ukrayinska kultura i mystetstvo u suchasnomu derzhavotvorchomu protsesi: stan, problemy, perspektyvy: tezy dop. nauk.-prakt. konf. / Red.: V.H. Chernets; Derzh. akad. ker. kadriiv kultury i mystetstva. – K., 2000. – 204 s.
49. Ulyanovskyy V. Dvichi profesor: Stepan Holubyev v universytetskomu ta akademichnomu kontekstakh / V. Ulyanovskyy; Natsionalnyy Kyyevo-Pecherskyy istoryko-kulturnyy zapovidnyk. – K.: Feniks, 2007. – 360 s.
50. Ulyanovskyy V. Znanyy i neznanyy Volodymyr Ikonnykov // Volodymyr Ikonnykov. Istorychni potrety / V. Ulyanovskyy. – K., 2004. – 428 s.
51. Usenko L. Vozrozhdeno Istoricheskoye obshchestvo Nestora Letopistsa / L. Usenko // Kiyevskiy vestnik. – 1995. – 23 maya.

52. Chutkyy A.I. Zapovit M.P. Dashkevycha: sproba identyfikatsiyi osobystosti / A.I. Chutkyy // Proseminariy. Mediyevistyka. Istoriya tserkvy, nauky i kultury. – K., 1999. – Vyp. 3. – S. 256-265.
53. Chutkyy A.I. M.P. Dashkevych: osobystist, naukova ta pedahohichna spadshchyna vchenoho: dys. ... kand. ist. nauk / A.I. Chutkyy. – K., 2003. – 238 s.
54. Chutkyy A.I. Mykola Pavlovych Dashkevych (1852-1908) / A.I. Chutkyy. – K., 2008. – 528 s.
55. Chutkyy A.I. Problema «natsionalnoho» v zhytti i tvorchosti Mykoly Dashkevycha / A.I. Chutkyy // Proseminariy. Mediyevistyka. Istoriya tserkvy, nauky i kultury. – K., 2000. – Vyp. 4. – S. 219-245.
56. Chutkyy A.I. Relihiynny kontekst u naukoviy diyalnosti ta pryvatnomu zhytti M.P. Dashkevycha / A.I. Chutkyy // Kyivska starovyna. – K., 2001. – № 2. – S. 127-137.
57. Shcherbak M. Mykola Pavlovych Dashkevych – povernene imya vyznachnoho ukrayinskoho vchenoho / M. Shcherbak // Istorychnyy zhurnal. – № 6. – K., 2008. – S. 117-119.
58. Shcherbatyuk V.M. «Universitetskiye izvestiya» (1861-1919) ta yikh rol u rozhortanni naukovykh doslidzhen u haluzi istoriyi v Kyivskom universyteti: dys. ... kand. ist. nauk / V.M. Shcherbatyuk. – K., 1998. – 215 s.

Демуз И. Историческое общество Нестора-летописца: современный опыт студирования проблемы.

В статье проанализирована современная историография становления и деятельности Исторического общества Нестора-летописца в 1872-1931 гг.; выделены главные историографические акценты в исследовании этой проблемы.

В частности, акцент сделан на том, что усиление интереса к деятельности и научным студиям в исторических обществах Украины второй половины XIX – начала XX в. вызвано плодотворной деятельностью профессиональных учреждений независимой Украины: Института украинской археографии и источниковедения им. М.С. Грушевского НАН Украины, Института истории Украины НАН Украины, Института рукописи и Института биографистики НБУ им. В.И. Вернадского, Украинского государственного научно-исследовательского института архивного дела и документоведения, Киевского национального университета имени Тараса Шевченко та отдельных исследователей.

В современных историографических студиях с проблематики выделены две группы исследований: 1) общие труды, посвящённые развитию исторической мысли и археографии второй половины XIX – начала XX в., представителям историографических школ Российской империи и их последователям в СССР; 2) специальные работы, в которых освещена история Исторического общества Нестора-летописца. К первой группе относятся, например, исследования С. Водотыки, И. Войцеховской, З. Зайцевой, Г. Казьмирчука, И. Маги, В. Масненка, И. Матяш, С. Стельмаха, А. Чуткого и др., к другой – работы Л. Губицкого, Л. Кругловой, З. Мадалиевой и др.

Определено, что современными отечественными учёными разрабатывались вопросы деятельности Исторического общества Нестора-летописца в отдельные периоды его работы в контексте деятельности других научных институций, изучалась научная деятельность членов обществ. Исследователи, используя ранее запрещённые материалы, проанализировали научное наследие активных участников общества, осветили разные грани функционирования объединения, его связи с другими институциями, сделали попытку синтезировать уже имеющиеся знания относительно места и значения научной ячейки в процессе формирования системы исследовательских структур.

Ключевые слова: *историографические студии, Историческое общество Нестора-летописца, члены общества, научные школы, археографическая деятельность, печатное издание.*

Demuz I. Historical society of Nestor the chronicler: modern experience of problem studying.

In the article modern historiography of formation and activity of Historical Society of Nestor the Chronicler in 1872-1931 has been analyzed, major historiographical emphasis in the study of this problem have been highlighted.

In particular, emphasis is placed on the fact that revival of interest in the activities and research in historical societies of Ukraine in the second half of XIX - early XX century is a part of productive activity of professional institutions of independent Ukraine: Ukrainian Institute of Archeology and Source Studies after M.S. Grushevsky of NAS of Ukraine, Institute of Manuscripts and Institute of biographical studies of National Library of Ukraine after V.I. Vernadskiy, Ukrainian State Research Institute of Archival and records management, Kyiv National University after Taras Shevchenko and individual researchers.

In modern historiographical studies on issues two groups of investigations have been marked out: 1) general works devoted to the development of historical thought and archeology of the late XIXth – early XXth century, representatives of historiographical schools of Russian Empire and their successors in the USSR, 2) special studies that highlight the history of the Historical Society of Nestor the Chronicler.

The first group includes, for example, works of S. Vodotyka, I. Voitsekhivs'ka, Z. Zaitseva, G. Kazmirchuk, I. Maga, V. Masnenko, I. Matyash, S. Stelmakh, A. Chutkyi and others, to the second group belong works of L. Hubytskyi, L. Kruhlova, Z. Medaliieva and others.

It is established that modern Soviet scientists developed the issues of the Historical Society of Nestor the Chronicler in certain periods of its functioning in the context of other research institutions, scientific activity of its members has been studied etc. Researchers, using previously banned materials, analyzed the scientific heritage of active members of the society, highlighted the different facets of the association functioning, its relationship with other institutions, tried to synthesize the available knowledge about the place and importance of the scientific center in the formation of research networks.

Key-words: *historiographical studios, Historical Society of Nestor the Chronicler, members of society, research schools, archeographic activity, printed edition.*

Одержано 4.03.2014.

Анастасія Ставицька
(Переяслав-Хмельницький)

КИЇВСЬКИЙ ТА ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНІ ІНСТИТУТИ: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

У статті зроблено спробу опису джерельної бази та історіографії проблеми археологічної освіти в Україні початку ХХ ст., а саме становлення та розвитку Київського та Одеського археологічних інститутів. Письмові джерела до вивчення історії даних науково-навчальних закладів з підготовки археологів, архівістів, музеєзнавців, бібліотекознавців та етнографів поділяємо на неопубліковані (архівні) та опубліковані матеріали. До останніх слід віднести публікації тогочасної преси, спогади, листування, законодавчі акти. Неопубліковані матеріали відображають зміст фондів Центрального державного історичного архіву, м. Київ; Наукового архіву Інституту археології; Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України; Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського; Державного архіву міста Києва; Галузевого архіву Служби безпеки України; Державного архіву Одеської області; Державного архіву Київської області. Історіографію проблеми відображають дослідження І. Матяш, А. Гомоляко, Л. Константинеску, В. Левченка.

Ключові слова: Київський археологічний інститут, Одеський археологічний інститут, джерельна база, історіографія, навчально-наукові корпорації.

Науково-навчальними корпораціями, вищими навчальними багатопрофільними закладами з підготовки археологів, архівістів, музеєзнавців, бібліотекознавців та етнографів на початку ХХ ст. в Україні були Київський (1917 – 1924 рр.) та Одеський (1921 – 1924 рр.) археологічні інститути. Метою статті є спроба комплексного узагальнення джерельної бази та аналізу історіографії проблеми функціонування даних закладів.

Питання, пов'язані з розглядом стану археологічної освіти в Україні, починаючи від початку становлення археологічних інститутів і закінчуючи їхньою реорганізацією у 1924 р., до останнього часу залишалися не висвітленими у достатньому та повному обсязі, хоча студії з даної проблеми мають доволі широку джерельну базу. Згідно з прийнятими в сучасному джерелознавстві критеріями, можна виокремити такі групи письмових джерел: матеріали архівних фондів (архівні джерела), опубліковані (законодавчі акти, газетна і журнальна періодика, мемуари, науково-довідкові видання).

Джерела до вивчення Київського (далі – КАІ) та Одеського (далі – ОАІ) археологічних інститутів відклалися у фондах Центрального державного історичного архіву, м. Київ (ф. 711 – Київська духовна академія, ф. 707 – Управління київського учбового округу, ф. 1235 – Грушевські-історики, лінгвісти); Наукового архіву Інституту археології (ф. 9 – Щербаківський Д.М., ф. 10 – Курінний П.П., ф. 18 – ВУАК); Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ф. 166 – Народний комісаріат освіти УССР, ф. 2201 – Міністерство освіти Української держави, ф. 3806 – Полонська-Василенко Н.Д., ф. 3974 – Василенко М.П.); Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ф. 1 – комплексний фонд: літературні матеріали, ф. 10 – Української академії наук, ф. 12 – Модзалевський В.Л., ф. 29 – Данилевич В.Ю., ф. 33 – Маслов С.І., ф. 42 – Полонська Н.Д., ф. 90 – Ляскоронський В.Г.); Державного архіву міста Києва (ф. 16 – Київський університет Святого Володимира); Галузевого архіву Служби безпеки України (ф. 6, спр.39676, 55435, 67098 – справи по обвинуваченню Птухи М.В., Київського обласного центру дій, СБУ); Державного архіву Одеської області (ф. Р-129 – Одеський інститут

народного господарства Народної комісії просвіти УРСР, ф. Р-150 – Одеська губернська інспектура народної освіти, ф. Р-1395 – Одеський губернський комітет спеціально-наукової і професійно-технічної освіти Одеського губернського відділу народної освіти, ф. Р-1593 – Одеський інститут народної освіти Одеської окружної інспектури професійної освіти); Державного архіву Київської області (ф. Р-1187 – Київський археологічний інститут Народної комісії просвіти УССР). Матеріали ф. 13 (Каманін І.М.) та ф. 542 (Василенко М.П.) Центрального державного архіву-музею літератури й мистецтв України містять лише побіжні згадки про наукову діяльність учених, а докладної інформації про археологічний інститут м. Києва не мають.

Слід відзначити, що найінформативнішим фондом, у якому містяться дані про роботу Київського археологічного інституту, є ф. Р-1187 Державного архіву Київської області. Його матеріали можна поділити на установчі документи (статути, положення, доповідні записки, пояснювальні записки, протоколи, плани і програми), фінансові документи (кошториси, відомості на оплату, штатні розписи), особові справи студентів, викладачів та службовців КАІ [16]. В описі фонду значиться 160 справ, хоча в нумерації пропущена справа № 19, а справи 2 – «Переписка о личном составе служащих и преподавателей», 9 – «Списки преподавателей о служащих института», 12 – «Учебные планы программы и расписание лекций», 23 – «Приказы, циркуляры и распоряжения Главпрофобра» в архівосховищах не були знайдені.

Комплексний аналіз архівних матеріалів дозволяє реконструювати історію КАІ та ОАІ.

Київський археологічний інститут став першим осередком археологічної освіти в Україні. Основними завданнями даного закладу було вивчення місцевого краю і підготовка учених археологів, архівознавців та бібліотекознавців [15; 19]. Спочатку Київський археологічний інститут складався з 2 відділень: археологічного (з історією мистецтв) і археографічного. На археологічному відділенні читалися: первісна і побутова археологія, старожитності Подніпров'я, доісторична антропологія, історична географія, історична етнографія, геологія з палеонтологією, історія археологічних відкриттів, історія економічного побуту Росії та України, історія побуту Росії та України, давнє християнське мистецтво, мистецтво Сирії та Візантії, античне мистецтво з мистецтвом північного узбережжя Чорного моря, історія українського мистецтва, народне мистецтво і етнографія України, історія російського та українського іконопису, історія орнаменту, нумізматики, музеологія. На археографічному відділенні читалися: юридичні старожитності руські і литовсько-руські, історична географія, державний лад Польщі XIV-XVIII ст., історія економічного побуту Росії, руська – російська палеографія, українська палеографія, латинсько-польська палеографія, читання пам'яток давньоруських, московських і литовсько-руських, читання польських і латинських пам'яток, які стосуються України і Литви, нумізматики, українська генеалогія, геральдика російська і західно-руська, дипломатика російська і польська, сфрагістика, метрологія українська і російська, історія орнаменту, бібліотекознавство, архівознавство загальне й українське, музеологія [17]. Курс навчання тривав 3 роки, причому третій рік присвячувався практичним заняттям з одного предмету, який викладався в Інституті, написанню дисертації, захисту її перед Радою Інституту. Після успішного захисту дисертації дійсні слухачі отримували звання вченого археолога чи архівіста й ставали дійсними членами КАІ. Особам, котрі не захистили дисертацію, вручалось посвідчення про закінчення інституту й надавалось звання члена-співробітника. Згідно зі статутом КАІ Інститут як «учена корпорація» складався із почесних (котрі мали особливі заслуги перед Інститутом і наукою), дійсних (професорів і викладачів Інституту) членів, членів-співробітників.

У дійсні слухачі Інституту приймали осіб як чоловічої, так і жіночої статі з вищою освітою, а у вільні слухачі – з середньою. Так як Інститут створювався на приватні кошти, то плата за відвідування лекцій складала 300 руб. у рік, вносилася по півріччям (у деяких випадках, за згодою Ради Інституту – 200 руб.).

Управляли Інститутом ректор і два проректори (один з навчально-наукової, другий – з господарської частини, які обирались на загальному зібранні з числа професорів Інституту на 3 роки з правом переобрання).

Навчально-науковий персонал складала професори, приват-доценти, доценти, лектори, слухачі. Професор – особа, яка має науковий ступінь і педагогічний стаж у вищій школі не менше, ніж п'ять років. Приват-доцент – особа, яка має науковий ступінь чи наукові праці без педагогічного стажу. Доцент – особа, яка має науковий ступінь і стаж у вищій школі не менше п'яти років. Лекторами були особи, які відомі своїми спеціальними пізнаннями [5]. Існував і спеціальний опитувальник для осіб, які прагнули бути лекторами. Він містив такі пункти: прізвище, ім'я, по батькові; адреса; освітній ценз; службовий стаж і суспільно-службове становище; партійна належність; з яких галузей знань прагнули б читати лекції чи вести бесіди; на яких мовах; коли і де читали лекції; де працюєте в даний час; які посібники необхідні для читання лекцій; чи будуть супроводжуватися лекції чи бесіди екскурсіями, практичними заняттями і світловими картинами; де бажаєте мати постійну роботу, в Києві чи у провінції; згодні роз'їздити по провінціях з лекціями.

Реформа вищої освіти 1922 р., створення інститутів народної освіти та науково-дослідних кафедр – «державних науково-дослідних установ у відповідних галузях наукового дослідження» – з обмеженим штатом аспірантів вкотре поставили під загрозу існування КАІ як самостійного навчального закладу. 15 листопада 1922 р. постановою Колегії Головпрофосвіти КАІ надавався статус Київських археологічних курсів при Науково-дослідній кафедрі мистецтвознавства (без асигнувань на утримання), у якому він проіснував майже впродовж року, зберігаючи в повсякденному спілкуванні звичну назву. Обов'язки ректора КАІ (одночасно декана мистецтвознавчого відділення) виконував Ф.І. Шмідт, декана археологічного відділення – Н.Д. Полонська, етнографічного – А.М. Лобода. Функції Бюро і факультетської комісії взяла на себе Науково-дослідна кафедра, залучаючи до розгляду інститутських справ вченого секретаря Н.Д. Полонську та її заступника – В.М. Базилевича. Та 18 серпня 1924 р. Київська губнаросвіта КАІ «тимчасово зачинила» до отримання розпорядження від Головпрофосвіти про реорганізацію. Останню спробу зберегти для науки і суспільства Археологічний інститут здійснив у жовтні 1924 р. В.М. Базилевич. У проєкті, поданому до Наукового комітету при НКО УСРР, йшлося про продовження діяльності КАІ як самостійного вищого навчального закладу, «єдиного на всій Україні ВУЗа» з музейним (етнографічним і археологічним відділами) та археографічно-архівним факультетами, що «спромігся» б випускати «корисних практично-наукових освічених спеціалістів – музейників, архівістів, керівників екскурсіями». Та хоч ВУАН визнала існування КАІ «актуальним і доцільним», а на 1924-1925 бюджетний рік було складено кошторис, проєкт не знайшов втілення. Київський археологічний інститут припинив своє існування.

Ініціатива створення Одеського археологічного інституту належала представникам Одеського товариства історії і старожитностей: Ю.Г. Оксману, Б.В. Варнеке, С.С. Дложевському, Є.П. Трифільєву, М.І. Мандесу, О.Я. Шпакову та ін. Взимку 1921 р. ініціативна група професорів вищої школи Одеси надала доповідну записку, де відмічалось, що північне узбережжя Чорного моря надзвичайно багате на культурно-історичні пам'ятки. Крім доповідної записки, ініціативною групою були надані пояснювальна записка і положення про археологічний інститут в м. Одесі. У березні 1921 р. Губпрофосом було створено «Комісію з організації в м. Одесі Археологічного інституту», яка підготувала необхідні документи. У положенні вказувалося, що в складі інституту буде існувати два відділення – археологічне і археографічне. На археологічному відділенні мали викладатися вивчення наступних дисциплін: теорії еволюційних вчень, первісної археології із загальною етнологією, антропології, античної археології, геології і палеонтології, української археології, української етнографії, етнографії та фольклору, історичної географії, історії місцевого краю, українського мистецтва, епіграфіки, нумізматики, музеєзнавства, античної палеографії. На археографічному відділенні пропонувалося викладати архівознавство, правові старожитності, історію закладів України та Росії, археографію, книгознавство з практичними заняттями із бібліотекознавства, дипломатику, сфрагістику і геральдику, джерелознавство української історії, історію місцевого краю, палеографію кириличну, грецьку і західну. Відповідно до

переліку визначених до викладання дисциплін створювалися кафедри з правом розроблення спеціальних курсів та практикумів (постійних та епізодичних). Важливим із практичної точки зору було включення до навчального плану мов, знання яких потрібне археологу і архівісту Південної України: української, російської, польської, німецької, французької, латинської, давньо- та новогрецької, італійської, татарської, а також практикуму з фотографії, топографії, консервації та реставрації пам'яток старовини й мистецтва та архівних документів, історії підрубок рукописів та археологічних пам'яток. У пояснювальній записці до положення про інститут наголошувалося, що термін «український» має не вузьконаціональне значення, а вбирає й впливи Візантії, Заходу й Москви на Україну, бо українська культура є центром, навколо якого сходяться шляхи викладання окремих дисциплін.

У положенні визначалася мета діяльності створюваного інституту:

а) наукове вивчення пам'яток старовини й мистецтва (первісних, античних, української та сусідніх культур – російської, білоруської, польської, а також документальних джерел з історії місцевого краю);

б) підготовка науково-кваліфікованих фахівців у галузі археології, архівознавства, етнографії та музеєзнавства.

Вказаній меті підпорядковувалися й завдання: викладання основних та допоміжних дисциплін переважно практичними методами, направленими на творчі трудові процеси в області археології, археографії та етнографії; виявлення та розкопки археологічних пам'яток; виявлення й вивчення архівних документів з історії України, зокрема стосовно революційних, професійних та національних рухів; обстеження й вивчення етнографічних пам'яток України. Передбачалася також можливість у межах дворічного стажу прийому до аспірантури (без використання цього терміну) кращих студентів після трьох років навчання для підготовки до наукової та науково-викладацької діяльності. Планувалося видавати збірники праць викладачів і слухачів, влаштовувати виставки, надавати наукові відрядження. Таким чином, програма діяльності була доволі чіткою й структурованою.

Інститут – вищий науково-навчальний і професійно-технічний заклад, який нормувався загальними законодавчими положеннями про вищу школу. Викладачами мали бути особливо кваліфіковані фахівці, а слухачами – ті, хто досяг 18-літнього віку й закінчили загальноосвітню школу. Обумовлювалася можливість відкриття при інституті річного підготовчого відділення. Після двохрічного курсу слухачі, склавши іспити й отримавши диплом спеціаліста-техніка з археології, архівознавства, музеєзнавства чи етнографії, могли працювати самостійно. При цьому, за бажанням, вони мали право продовжити навчання на третьому курсі – для вироблення наукової кваліфікації за принципом французької вищої школи: шляхом поглиблення теоретичних знань з обраного фаху та дослідження окремої наукової теми. Планувалося проводити набір студентів по 100 осіб на відділення. Проте їхня кількість виявилася значно меншою. Як самостійний заклад Одеський археологічний інститут проіснував недовго. На початку 1923 р., у зв'язку з реорганізацією Одеського інституту народної освіти (ІНО), створеного у 1920 р. на базі декількох факультетів університету і Українського учительського інституту (створений у 1919 р.), було вирішено створити у складі ІНО спеціальний Музейно-бібліотечно-архівний факультет. Цей факультет мав лише один випуск. Його закінчили близько 20 осіб, які потім працювали в музеях, бібліотеках і архівах. Більшість викладачів Археологічного інституту продовжували викладати в ІНО, а потім – в Одеському університеті, відновленому у 1933 р. До програми ІНО і університету були включені дисципліни з програми Археологічного інституту, створена кафедра археології, де працювали колишні викладачі Археологічного інституту.

До групи опублікованих джерел з історії розвитку археологічної освіти України слід віднести спогади С.Я. Борового (слухача ОАІ) [2], звіти ОАІ за 1921-1922 рр., опубліковані в «Наука на Украине. Орган Научного комитета Укрглавпрофобра» [14], повідомлення А. К-ий про КАІ в щоденній газеті «Киевская мысль» 1911 р. [6], М. Фишелева «Новый храм» у громадсько-політичній і щоденній газеті «Слово» [21], спогади П. Курінного (слухача КАІ)

[8], замітку М. Слабченка про культурно-наукове життя Одеси 1914-1924 рр. в журналі «Україна» [20], повідомлення В. Базилевича «Киевский археологический институт» в «Борьбе классов» [1], спогади Н.Д. Полонської-Василенко, яка була ученим секретарем КАІ. До речі, в її спогадах було наведено уривок з гімну КАІну, авторами якого були, ймовірно, Л.А. Дінцес і П.П. Филипович: «Два немца, Шмидт и Эрнст, Открыли семинар. Один воскликнул: Киев! Украина! – другой. Что жизнь разъединяет, Наука единит!» [18, с. 331].

Вивченням питання становлення та розвитку археологічної освіти частково займалися І. Матяш, А. Гомоляко, О. Юркова. Так, І. Матяш у 2001 р. захистила докторську дисертацію «Архівна наука і освіта в Україні 1917-го – 1930-х років» та опублікувала монографію, один з підрозділів яких відображає історію створення та функціонування перших навчальних закладів для підготовки архівних працівників, виокремила 5 етапів функціонування Київського археологічного інституту, розвиток Одеського археологічного інституту [13]. Також дослідниці належить ряд статей з даної тематики [11; 12]. Праці О. Юркової присвячені білорусько-українському вченому Митрофану Вікторовичу Довнар-Запольському, який з жовтня 1917 р. по серпень 1919 р. очолював Київський археологічний інститут [22]. Предметом дослідження А. Гомоляко був процес формування та становлення В.Ю. Данилевича як вченого, педагога та організатора науки, його наукова та педагогічна діяльність, еволюція його наукових поглядів у контексті загальних тенденцій розвитку вітчизняної історичної науки та суспільно-політичних реалій [3; 4]. Традиційній археографії в курсах Київського археологічного інституту присвячено інформативне повідомлення Л. Константинеску [7]. Ряд статей та монографічних досліджень В.В. Левченка відображають сторінки історії Одеського археологічного інституту, на основі широкого кола документальних матеріалів і наукової літератури аналізуються репресії проти одеських учених [9; 10].

Таким чином, джерельну базу з історії археологічної освіти становлять неопубліковані (архівні) та опубліковані матеріали, що дозволяють комплексно розглянути історію Київського та Одеського археологічних інститутів, визначити спільні та відмінні риси в функціонуванні даних закладів. Історіографія питання дозволяє прослідувати сам процес створення та розвитку цих навчально-наукових корпорацій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Базилевич В. Киевский археологический институт / В. Базилевич // Борьба классов. – №1-2. – 1924. – С. 381-382.
2. Боровой С.Я. К истории создания Одесского археологического института и его археографического отделения / С.Я. Боровой // Археографический ежегодник за 1978 год. – М., 1979. – С. 96-101.
3. Гомоляко А.О. Науково-педагогічна діяльність Василя Данилевича: монографія / А.О. Гомоляко. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2013. – 164 с.
4. Гомоляко А.О. Роль В.Ю. Данилевича у створенні та діяльності Археологічного інституту в Києві / А.О. Гомоляко // Література та культура Полісся. – 2011. – Вип. 65.
5. Данилевич Василь Юхимович. Матеріали до Археологічного інституту. 1918-1920. – Інститут Рукопису Національної бібліотеки імені Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 29, спр. 180, арк. 1-2.
6. К-ій А. Археологический институт в Киеве / А. К-ій // Киевская мысль. – 1911. – 8 января. – № 8.
7. Константинеску Л. Традиційна археографія в курсах Київського археологічного інституту (інформативне повідомлення) / Л. Константинеску // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ-Седнів, 18-21 жовтня 1993). – К., 1997. – С. 103-123.
8. Курінний П. Історія Археологічного знання про Україну / П. Курінний. – Мюнхен, 1970. – С. 136.

9. Левченко В.В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920-1930-ті роки): позитивний досвід невдалого експерименту: монографія / В.В. Левченко. – Одеса: ТЕС, 2010. – 432 с.
10. Левченко В.В. Краєзнавство в Одеському інституті народної освіти (1920-1930 рр.): становлення, напрями, традиції / В.В. Левченко // Краєзнавство. – №2. – 2011. – С. 14-24.
11. Матяш І.Б. Археологические институты в Украине: вклад в развитие архивного образования / И. Матяш // Отечественные архивы. – 1999. – №6. – С. 27-35.
12. Матяш І. Джерела до вивчення історії архівної освіти в Україні 1920-1930-х років / І. Матяш // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвідомчий збірник наукових праць. – 2001. – Вип.3 – С. 271-302.
13. Матяш І.Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920-1930-х років / І.Б. Матяш. – К., 2000. – 591 с.
14. Научно-исследовательская работа Одесского археологического института (Из отчета Института за 1921-1922 г.) // Наука на Украине. Орган Научного комитета Укрглавпрофобра. – №4. – 1922. – С. 372-373.
15. Об учреждении в г. Киеве археологического института. – Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДАК України), ф.707, оп. 294, спр. 95, арк. 2-6, 14.
16. Опросный лист для лиц ищущих лекторской работы. – Державний архів Київської області, ф. Р-1187, оп. 1, спр. 7, арк. 10.
17. Положення, уставы та звіти про роботу Київського Археологічного Інституту, де співробітником була Н. Полонська-Василенко. Вересень 1919-1922 р. – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3806, оп. 1, спр. 43, арк. 18, 49.
18. Полонська-Василенко Н. Спогади / [упоряд. В. Шевчук]. – К.: Вид.дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 591 с.
19. Предложение попечителя Киевского учебного округа по поводу создания археологического института в Киеве, препроводительное письмо Н. Цытовича Данилевичу В.Е., протокол собрания учредителей, представление декана, ответ В.С. Иконникова. – ІР НБУВ, ф. 29, спр. 532-534, арк. 1-1 зв.
20. Слабченко М. Культурно-наукове життя Одеси 1914-1924 рр. / М. Слабченко // Україна. – 1925. – Кн.5(15). – С. 179-183.
21. Фишелев М. Новый храм / М. Фишелев // Слово. – 1918. – 31 октября. – №26.
22. Юркова О. Митрофан Довнар-Запольський та Донський археологічний інститут: точка перетину / О. Юркова // Архіви України. – 2009. – №5(265). – С. 220-228.

REFERENCES

1. Bazilevich V. Kiyevskiy arkhеologicheskiy institut / V. Bazilevich // Borba klassov. – №1-2. – 1924. – S. 381-382.
2. Borovoy S.Ya. K istorii sozdaniya Odesskogo arkhеologicheskogo instituta i yego arkhеograficheskogo otdeleniya / S.Ya. Borovoy // Arkheograficheskiy yezhegodnik za 1978 god. – M., 1979. – S. 96-101.
3. Homolyako A.O. Naukovo-pedahohichna diyalnist Vasylya Danylevycha: monohrafiya / A.O. Homolyako. – Nizhyn: TOV «Vydavnytstvo «Aspekt-Polihraf», 2013. – 164 s.
4. Homolyako A.O. Rol V.Yu. Danylevycha u stvorenni ta diyalnosti Arkheolohichnoho instytutu v Kyievi / A.O. Homolyako // Literatura ta kultura Polissya. – 2011. – Vyp. 65.
5. Danylevych Vasyl Yukhymovych. Materialy do Arkheolohichnoho instytutu. 1918-1920. – Instytut Rukopysu Natsionalnoyi biblioteki imeni Vernadskoho (dali – IR NBUV), f. 29, spr. 180, ark. 1-2.
6. K-iy A. Arkheologicheskiy institut v Kiyeve / A. K-iy // Kiyevskaya mysl. – 1911. – 8 yanvarya. – №8.

7. Konstantynesku L. Tradytsiyna arkheohrafiya v kursakh Kyyivskoho arkheolohichnoho instytutu (informatyvne povidomlennya) / L. Konstantynesku // Materialy yuvileynoyi konferentsiyi, prysvyachenoyi 150-richchyu Kyyivs'koyi arkheohrafichnoyi komisiyi (Kyyiv-Sedniv, 18-21 zhovtnya 1993). – K., 1997. – S. 103-123.
8. Kurinnyy P. Istoriya Arkheolohichnoho znannya pro Ukrayinu / P. Kurinnyy. – Myunkhen, 1970. – S. 136.
9. Levchenko V.V. Istoriya Odeskoho instytutu narodnoyi osvity (1920-1930-ti roky): pozytyvnyy dosvid nevdaloho eksperymentu: monohrafiya / V.V. Levchenko. – Odesa: TES, 2010. – 432 s.
10. Levchenko V.V. Krayeznavstvo v Odeskomu instytuti narodnoyi osvity (1920-1930 rr.): stanovlennya, napryamy, tradytsiyi / V.V. Levchenko // Krayeznavstvo. – № 2. – 2011. – S. 14-24.
11. Matyash I.B. Arkheologicheskiye instituty v Ukraine: vklad v razvitiye arkhivnogo obrazovaniya / I. Matyash // Otechestvennyye arkhivy. – 1999. – № 6. – S. 27-35.
12. Matyash I. Dzherela do vyvchennya istoriyi arkhivnoyi osvity v Ukrayini 1920-1930-kh rokiv / I. Matyash // Arkhivoznavstvo. Arkheohrafiya. Dzhereloznavstvo: mizhvidomchuy zbirnyk naukovykh prats. – 2001. – Vyp. 3 – S. 271-302.
13. Matyash I.B. Arkhivna nauka i osvita v Ukrayini 1920-1930-kh rokiv / I.B. Matyash. – K., 2000. – 591 s.
14. Nauchno-issledovatel'skaya rabota Odesskogo arkheologicheskogo instituta (Iz otcheta Instituta za 1921-1922 g.) // Nauka na Ukraine. Organ Nauchnogo komiteta Ukrglavprofobra. – №4. – 1922. – S. 372-373.
15. Ob uchrezhdenii v g. Kiyeve arkheologicheskogo instituta. – Tsentralniy derzhavniy istorichniy arkhiv Ukraïni (dali – TsDIAK Ukraïni), f. 707, op. 294, spr. 95, ark. 2-6, 14.
16. Oprosnyy list dlya lits ishushchikh lektorskoy raboty. – Derzhavnyy arkhiv Kyyivskoyi oblasti, f. R-1187, op. 1, spr. 7, ark. 10.
17. Polozhennya, ustavy ta zvity pro robotu Kyyivskoho Arkheolohichnoho Instytutu, de spivrobotnykom bula N. Polonska-Vasylenko. Veresen 1919-1922 r. – Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny, f. 3806, op. 1, spr. 43, ark. 18, 49.
18. Polonska-Vasylenko N. Spohady / [uporyad.V.Shevchuk]. – K.: Vyd.dim «Kyyevo-Mohylyanska akademiya», 2011. – 591 s.
19. Predlozheniye popechitelya Kiyevskogo uchebnogo okruga po povodu sozdaniya arkheologicheskogo instituta v Kiyeve, preprovoditel'noye pismo N. Tsytovicha Danilevichu V.E., protokol sobraniya uchrediteley, predstavleniye dekana, otvet V.S. Ikonnikova. – IR NBUV, f. 29, spr. 532-534, ark. 1-1 zv.
20. Slabchenko M. Kulturno-naukove zhyttya Odesy 1914-1924 rr. / M. Slabchenko // Ukrayina. – 1925. – Kn. 5(15). – S. 179-183.
21. Fischelev M. Novyy khram / M. Fischelev // Slovo. – 1918. – 31 oktyabrya. – № 26.
22. Yurkova O. Mytrofan Dovnar-Zapolskyy ta Donskyy arkheolohichnyy instytut: tochka peretynu / O. Yurkova // Arkhivy Ukrayiny. – 2009. – №5(265). – S. 220-228.

Ставицкая А. Киевский и Одесский археологические институты: источниковая база и историография.

В статье сделано попытку описания источниковой базы и историографии проблемы археологического образования в Украине начала XX в., а именно становления и развития Киевского и Одесского археологических институтов. Письменные источники к изучению истории данных научно-учебных заведений по подготовке археологов, архивистов, музееведов, библиоководов и этнографов разделяем на неопубликованные (архивные) и опубликованные материалы. К последним следует отнести публикации прессы того времени, воспоминания, переписку, законодательные акты. Неопубликованные материалы отражают содержание фондов Центрального государственного исторического архива, г. Киев; Научного

архива Института археологии; Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины; Института рукописей Национальной библиотеки имени В.И. Вернадского; Государственного архива города Киева; Отраслевого архива Службы безопасности Украины; Государственного архива Одесской области; Государственного архива Киевской области. *Историографию проблемы отражают исследования И. Матяш, А. Гомоляко, Л. Константинеску, В. Левченко.*

Ключевые слова: *Киевский археологический институт, Одесский археологический институт, источниковая база, историография, учебно-научные корпорации.*

Stavytska A. Kiev and Odessa institutes of archaeology: foundation source and historiography.

This paper attempts to describe the sources and historiography of archaeological problems of education in Ukraine early twentieth century. Namely the formation and development Archaeological Institute of Kyiv and Archaeological Institute of Odessa. Written sources to explore the history of scientific-educational institutions for training archaeologists, archivists, museum workers, libraries workers, ethnographers and share your unpublished (archive) and published materials. The latter include the publication of contemporary press, memoirs, correspondence, legislation. Unpublished materials reflect the content of the Central State Historical Archives, Kyiv; Scientific Archive of the Institute of Archaeology; Central State Archive of the higher authorities and government of Ukraine; Institute of Manuscripts of the National Library of V.I. Vernadsky; State Archive of Kyiv; Archives Branch of the Security Service of Ukraine; The State Archives of Odessa region; The State Archives of Kyiv region. Historiography research problems reflecting I. Matias, A. Homolyako, L. Constantinescu, V. Levchenko.

Keywords: *Archaeological Institute of Kyiv, Archaeological Institute of Odessa, the source base, historiography, educational and research corporation.*

Одержано 27.02.2014.

Олександр Павлик
(Переяслав-Хмельницький)

«АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЛІТОПИС ПІВДЕННОЇ РОСІЇ» В ЛИСТУВАННІ МИКОЛИ БІЛЯШІВСЬКОГО ТА ФЕДОРА ВОВКА

У статті йде мова про обговорення діяльності друкованого видання «Археологічний літопис Південної Росії» у листуванні М.Ф. Біляшівського та Ф.К. Вовка.

Створення будь-якого видання – досить клопітка праця, особливо, коли воно має працювати на науковій ниві. Звичайно, молодому вченому М. Біляшівському, попри весь його досвід, було тяжко самому організувати нове видання, тому він звертався до своїх товаришів археологів-краєзнавців за практичною порадою. Одним із таких був Федір Вовк, який мав значний авторитет серед істориків усієї Європи, свідченням чого є робота у французьких університетах та проживання у Парижі. Листування між двома вченими розпочалося 30 квітня 1899 р. і закінчилося 18 вересня 1916 р., коли датований останній лист. За цей період було надіслано 86 листів, з них перу М.Ф. Біляшівського належить 50, а Ф.К. Вовку – 36 листів. У листуванні між двома науковцями, в основному, піднімалися питання археологічних розвідок та обговорення статей, опублікованих в історичних виданнях.

Ключові слова: «Археологічний літопис Південної Росії», «Київська старовина», археологія, часопис, Микола Біляшівський, Федір Вовк.

Розвиток сучасної науки неможливий без застосування здобутків попередніх поколінь. Не є винятком і одна з фундаментальних галузей історичної науки – археологія. Як і інші галузі наукових знань, археологія знаходить своє відображення в різних наукових виданнях, часописах, монографіях. У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. розвиток та здобутки цієї науки в Україні висвітлював журнал «Археологічний літопис Південної Росії», редактором якого був відомий історик, музеєзнавець Микола Федотович Біляшівський. Створений за ініціативи Миколи Федотовича та видаваний за його власні кошти часопис став одним з передових наукових видань Російської імперії та Східної Європи загалом.

Проте створення будь-якого видання – досить клопітка праця, особливо, коли воно має працювати на науковій ниві. Звичайно, молодому вченому М. Біляшівському, попри весь його досвід, було тяжко самому організувати таке видання, тому він звертався за порадою до своїх товаришів археологів-краєзнавців за практичною порадою. Одним із таких був Федір Вовк, який мав значний авторитет серед істориків усієї Європи, свідченням чого є робота у французьких університетах та проживання у Парижі.

Створення «Археологічного літопису Південної Росії» стало логічним продовженням розвитку археологічної науки Російської імперії, зокрема, на території України.

Метою даної статті є висвітлення діяльності часопису «Археологічний літопис Південної Росії» в листуванні М.Ф. Біляшівського та Ф.К. Вовка.

Фундаментальних досліджень з діяльності часопису «Археологічний літопис Південної Росії» ще не велося. Лише як про одну з галузей його діяльності, вже після смерті М.Біляшівського, про «Літопис» згадували у своїх статтях його колеги та друзі Д.І. Багалій [3], А. Винницький [9], С.О. Єфремов [16], П.П. Курінний [17], В.Г. Ляскоронський, [18], Д.М. Щербаківський [20]. Серед сучасних досліджень діяльності М.Ф. Біляшівського варто відзначити праці А.Ф. Примак [19] та Л.В. Дідух [15].

Основним джерелом даного дослідження є листування М.Ф. Біляшівським та Ф.К. Вовка з особистого фонду Федора Кіндратовича, яке знаходиться в Науковому архіві Інституту археології НАН України у Фонді А. Цей фонд був опрацьований та виданий

друком Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України при Запорізькому науковому товаристві ім. Я. Новицького у 8-му випуску серії «Старожитності Південної України», за редакцією В.І. Наулка.

Листування між двома вченими розпочалося 30 квітня 1899 р. і закінчилося 18 вересня 1916 р., коли датований останній лист. За цей період було надіслано 86 листів, з них перу М.Ф. Біляшівського належить 50, а Ф.К. Вовку – 36 листів.

В листуванні між науковцями, в основному, піднімалися питання археологічних розвідок та обговорення статей, опублікованих в історичних виданнях.

За час, коли видавався «Археологічний літопис Південної Росії», а саме з 1899 по 1905 рр., Микола Федотович та Федір Кіндратович написали один одному 43 листи. Вже у першому з них (від 30 квітня 1899 р.) М.Ф. Біляшівський просить допомоги у Ф. Вовку у своїй роботі на археологічній ниві: *«Почав я інтересуватись археологією вже може літ з 10 тому назад, але потім була кількорічна перерва, тепер же, вернувшись знову в рідний Київ, взявся за роботу, бо бачу, що робітників на цім полі дуже у нас мало, а які й єсть, то не те роблять, що треба (в загалі)»* [7].

Цю «кількорічну перерву» можна пояснити роботою над упорядкуванням фондів новоствореного Городоцького краєзнавчого музею, Рівненського повіту Волинської губернії.

Не оминув Микола Федотович у листі до Федора Вовка і свого дітища – «Археологічного літопису Південної Росії», про що повідомляв: *«Завів я з початку сього року у «Київській старині» «Археологічну Літопись», 2 тижні тому послав відбитки і Вам через одну землячку, котра живе у Парижі – не знаю чи передала вона їх Вам? Як ні, то будьте ласкаві, напишіть – я вишлю, тепер посилаю за квітень»* [7].

У листі-відповіді Федір Кіндратович високо оцінює наукову діяльність М. Біляшівського та значення «Літопису»: *«Ваші археологічні праці давно вже мені відомі, доводилось навіть і писати дещо про їх у «L'Anthropologie» і тепер оце я дуже зрадів побачивши у Киевской Старине Вашу «Літопись» – і тому зрадів, що Старина нарешті згадала про це і тому що за узялись іменно Ви, бо до цього треба головне, щоб і любив це діло й щоб був до його дотепний»* [10].

Взагалі, Ф.К. Вовк дуже багато зробив для розвитку та популяризації «Археологічного літопису» поза межами Російської імперії. Так, ще у першому своєму листі до М.Ф. Біляшівського він радить *«...посилати і посилати на далі ці відбитки у тутешню «Social L'Anthropologie». Перші – 1 шт., що вийшли – пошліть через мене то я подаючи їх до Товариства матиму приченку сказати про їх кілька слів, котрі звичайно будуть видруковані у «Bulletins» [...], а потім через деякий час можна буде й налагодити так, що Вам посилатимуть «Bulletins» у обмін»* [10]. Також Ф. Вовк радить М. Біляшівському надсилати відбитки літописів професору А. De Mortillet, який виявляв цікавість мати у себе «Археологічний літопис». Окрім наукового середовища Європи, Ф.К. Вовк обіцяє налагодити взаємозв'язки з американськими виданнями.

Звісно ж, що «Археологічний літопис Південної Росії» з початку свого існування мав багато недопрацьованих моментів як у оформленні, так і в науковій подачі статей, на що Федір Кіндратович теж звертає увагу: *«Що ж до Вашої «Літописи» у загалі, то мені б здавалося, що треба звертати більше уваги на верстви землі у яких знахідки зроблені, особливо коли не йдеться про такі речі як кургани і додавати хоч які-небудь розрізи і плани, а також і хоч трохи малюнків, бо без цього Ваша «Літопис» втрачає більше як 2/3 своєї наукової ваги. Слід би також залишити російську міру (прийнявши замість неї метричну) і такі ненаукові вирази як кельт або цельт... великих і коштовних малюнків зовсім не треба, але хоч невелики начерки – аби вияснити що треба. Це нарешті й не бо-зна скільки коштуватиме»* [10].

Про велику роль думки і порад Ф.К. Вовка для М.Ф. Біляшівського свідчить лист Миколи Федотовича, датований 29 травня 1899 р., де редактор «Археологічного літопису Південної Росії» зі словами подяки відгукується на напутні слова свого колеги: *«Щире Вам спасибі за Ваш лист, якое легше стало на душі, читаючи його, придав він мені сили для моїх замірів і жадань»* [6].

Водночас Микола Біляшівський скаржиться на тяжкий стан археологічної науки в Києві. Яскравим прикладом цього є той факт, що «Археологічний літопис» видавався у «Київській старовині» на кошти самого Миколи Федотовича, і саме через брак коштів він не може дозволити собі друкувати малюнки, які б додавали науковій ваги «Літопису». На підтвердження цього М. Біляшівський повідомляє, що: «... без малюнків зміст втрачує вартість, за останній місяць (котрий посилаю) Ви побачите і малюнки, нема у мене грошей на них, та як небудь і цю сторону діла оброблю...» [6].

Далі у своєму листі Микола Федотович дякує Ф. Вовку за «надіслану замітку про полеолітичну стоянку на Черномор'ї», яку він надрукував на сторінках «Літопису».

Читаючи сторінки епістолярій М.Ф. Біляшівського та Ф.К. Вовка, впадає у очі неабияка зацікавленість останнього в діяльності часопису. Федір Кіндратович не тільки словом, а й ділом допомагав розвитку «Археологічного літопису». Так, його обіцянка допомогти в отриманні зв'язку з «Social L'Anthropologie», яке було на той час одним з передових видань в історичній галузі, не є винятком. У своєму листі до М.Ф. Біляшівського від 22 листопада 1899 р. Ф. Вовк повідомляє, «...що у середині тутешнього январа буде засідання Центрального Комітету Антропологічного Товариства, котре між іншим має рішати й новий обмін з чужими виданнями. От же будьте ласкаві заслати декабрський випуск «Літописи», призначений за для Антропологічного товариства, не на мою адресу, як Ви досі посилали, а просто до Товариства: á La «Societe d'Anthropologie de Paris, 15 rue de l'Ecole de Medecine, Paris, і на йому олівцем напишіть зверху «Prière échange», а я Вам зроблю решту і сподіваюсь що з Нового Року Ви одбиратимете усі видання Антропологічного товариства. Окрім того зберіть повні колекції за 1899 рік і адресуйте (теж з написом Demande d'échange) l'Ecole d'Anthropologie de Paris, 15 rue de l'Ecole de Medecine, Paris: я маю надію що матимете також у обмін і La Revue de l'Ecole d'Anthropologie, бо я вже балакав з кім слід» [12].

Окрім питань, що стосувалися «Археологічного літопису Південної Росії», у листуванні між М.Ф. Біляшівським та Ф.К. Вовком обговорювалися висилання різних статей, поданих у «Київській старовині», Федору Вовку до Парижа, обговорення етнографічних виставок, розкопок на «Княжій горі» [12].

Ф.К. Вовк постійно цікавився справами «Археологічного літопису» та просив надіслати ті чи інші відбитки статей. Так, у своєму листі до Миколи Біляшівського від 6 травня 1900 р., Ф. Вовк прохає надіслати йому «1 відбиток Вашої Археологічної Літописи, де була надрукована моя замітка про мустьєрську знахідку Бая, бо мені її треба конче?», а також пропонує новини до друку, одним з таких було повідомлення «Уварова та Антоновича обрано в почесні члени Парижського Антропологічного Товариства» [14].

Співпраця Ф.К. Вовка та М.Ф. Біляшівського майже не припинялася. Федір Кіндратович не відмовляв у надсиланні різних своїх заміток для «Літопису». Одна з таких – про виставлені у Musée Guimet колекції, зібрані бароном де Бай в Росії, або ж статті, надруковані у французьких журналах [11].

Лист, який М. Біляшівський надіслав Ф. Вовку 24 вересня 1902 р., незважаючи на свій невеликий об'єм, є дуже цінним та цікавим. Микола Федотович повідомляє, що «З январа 03 - Арх. Літоп буде виходити окремою часописсю». Нижче він пояснює причину відокремлення від «Київської старини» – «У Київськ. Стар. мене так тіснили, що я не видержав!» [5].

Серед тих, хто найбільш «притісняв» «Археологічний літопис», Микола Федотович згадує Ореста Левицького, який «без скрежета зубів» не міг і вспом'янути «Літопись» – це все й примудило мене взятись за окреме діло» [8].

Вже 11 грудня 1902 р. М.Ф. Біляшівський повідомляє Ф.К. Вовку радісну звістку та виступає з проханням:

«Вельмишановний Хведор Кондратович!

На сіх днях одібрав дозвіл видавати «Літопись» окремою часописсю. Може так буде і ліпше. І зараз звертаюсь до Вас із різними проханнями. Перше, чи не можна буде помістити

Ваше ім'я поміж співробітниками? Далі, для 1-го № я хочу перекласти Ваше «Магдаленське мистецтво, тільки дуже добре було б, якби докласти ще й малюнки. Чи не написали б Ви у Львів, як се можна, що-б переслали мені клише? Тільки часу мало – я хочу так у кінці январа випустити перший примірник («Літопис» буде виходити 6 раз на рік). Будь ласка – напишіть у сім ділі!

Добр. Хвойка хоче теж щось дати про сю Вашу працю – вийшло б дуже гарно» [4].

Федір Кіндратович радісно відреагував на цю звістку у своєму листі від 29 грудня 1902 р.:

«Дорогий Миколаю Федотовичу,

Одібрав я Ваш лист, дуже і дуже радію що маєте дозвіл і що Археологічна літопис виходитиме знов і не якийсь «пришій Кобилі хвіст» до Київської Старини а самостійно. Побачите що і передплатники будуть і піде вона дуже гарно і у замін дуже багато матимете і книжок і часописів...»

Не забув Федір Кіндратович дати кілька порад щодо видання часопису:

«Зумійте тільки шануватись, встоювати завше на цілком науковому ґрунті і вести часопись так щоб вона була і цікава і корисна, себ то не завалюйте її нінащо не потрібними річами, ніза що на світі не пускайте ніяких фантазій і не жалійте грошей на малюнки, бо ці гроші Вам у десятеро вернуться. Придивляйтесь до закордонних часописів, особливо до «L'homme préhistorique» Мортіє, котра незабаром почне виходити (я сказав щоб Вам її посилали. Ви з свого боку пронумеруйте її до Музею) і користуйтесь їми щоб завше подати усе що знайдеться цікавого. Пускайте яко змога дешевше і побачите що не буде у Росії ні одного гробокопателя (имь же днесь имя легион) котрий би не підписавсь.

Им'я моє ставте скільки хочете (аби не між [...]) і не дурно поставите бо я завше про Вас думатиму і хоч потроху та чого небудь даватиму.

Магдаленське мистецтво (Искусство Мадленской эпохи в Украине) перекладайте. Тільки чого не перекрутіть – а найкраще зробіть як дасте набрати заздалегідь і зашлете мені коректу (особливо додивляйтесь коректу чужоземних слів – у моїх попередніх замітках вони завше були перебрехані!)...».

Досить насмішкувато відгукнувся Федір Кіндратович на ініціативу Вікентія Хвойки додати свої матеріали до статті, автором якої є Ф. Вовк:

«Що Хвойка хоче щось написати з поводу цієї статті, то може й добре, а може й ні! Я вже звідси бачу що буде Вам робота з крім Хвойкою – як не у цьому, то у загалі... Якби Ви зуміли найти який спосіб здержувати його од фантазій, то це – було б добре, а то і з його і з себе посміховище зробіть... і я Вам радив би із самого ж початку ласкою і по приятельству, але твердо дати йому зрозуміти що ніяких фантастичних річей Ви у своєму часописі друкувати не можете, а стало-буть і того наприклад що кирилівський палеоліт самий найстаріший у світі...» [10].

З 1902 по 1905 рр. «Археологічний літопис Південної Росії» виходив як самостійне видання та набув широкої популярності. Серед постійних авторів та тих, хто отримував безкоштовну розсилку, були М.Ю. Бранденбург, К.В. Болсуновський, В.І. Гашкевич, С.С. Гамченко, Д.І. Яворницький, В.Б. Антонович, Л. Нідерле та ін. [1; 2].

Отже, представлена епістолярна спадщина М.Ф. Біляшівського та Ф.К. Вовка широко відображає діяльність «Археологічного літопису Південної Росії», показує основні аспекти, які вплинули на його діяльність та розвиток.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Адресная книга лиц, получавших «Археологическую летопись Южной России». Составлена Н.Ф. Беяшевским. – 1903 г. - Киев. – Институт рукопису Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 31 (М.Ф. Біляшівський), спр. 59, 61 арк.
2. Адресная книга лиц, получавших «Археологическую летопись Южной России». Составлена Н.Ф. Беяшевским. - 1904 г. - Киев. – ІР НБУВ, ф. 31, спр. 60, 85 арк.

3. Багалій Д.І. Записка про наукові праці М.Т. Біляшівського / Д.І. Багалій // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. - 1926. - Кн. 9. - С. 1–10.
4. Біляшівський М.Ф. Лист до Вовка Ф.К. від 11 грудня 1902р. з Києва в Париж. – Науковий архів Інституту археології (далі НА ІА НАНУ), ф. А (листування Ф.К. Вовка з М.Ф. Біляшівським), спр. В/389л., 2 арк.
5. Біляшівський М.Ф. Лист до Вовка Ф.К. від 24 вересня 1902 р. з Києва в Париж. – НА ІА НАНУ, ф. А (листування Ф.К. Вовка з М.Ф. Біляшівським), спр. В/388л. – Листівка.
6. Біляшівський М.Ф. Лист до Вовка Ф.К. від 29 травня 1899 р. з Києва в Париж. – НА ІА НАНУ, ф. А (листування Ф.К. Вовка з М.Ф. Біляшівським), спр. В/376л., 1 арк.
7. Біляшівський М.Ф. Лист до Вовка Ф.К. від 30 квітня 1899 р. з Києва в Париж. – НА ІА НАНУ, ф. А (листування Ф.К. Вовка з М.Ф. Біляшівським), спр. В/374л., 1 арк.
8. Біляшівський М.Ф. Лист до Вовка Ф.К. від 31 грудня 1902 р. з Києва в Париж. – НА ІА НАНУ, ф. А (листування Ф.К. Вовка з М.Ф. Біляшівським), спр. В/389л-а, 1 арк.
9. Винницький А. Микола Теодорович Біляшівський. Його життя і музейна робота / А. Винницький // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1926. – Кн. 9. - С. 11–23.
10. Вовк Ф.К. Лист до Біляшівського М.Ф. від 17 травня 1899 р. з Парижа до Києва. – НА ІА НАНУ, ф. А (листування Ф.К. Вовка з М.Ф. Біляшівським), спр. В/820л., 2 арк.
11. Вовк Ф.К. Лист до Біляшівського М.Ф. від 20 липня 1901 р. з Парижа до Києва. – НА ІА НАНУ, ф. А (листування Ф.К. Вовка з М.Ф. Біляшівським), спр. В/825л., 1 арк.
12. Вовк Ф.К. Лист до Біляшівського М.Ф. від 22 листопада 1899 р. з Парижа до Києва. – НА ІА НАНУ, ф. А (листування Ф.К. Вовка з М.Ф. Біляшівським), спр. В/821л., 3 арк.
13. Вовк Ф.К. Лист до Біляшівського М.Ф. від 29 грудня 1902 р. з Парижа до Києва. – НА ІА НАНУ, ф. А (листування Ф.К. Вовка з М.Ф. Біляшівським), спр. В/828л., 2 арк.
14. Вовк Ф.К. Лист до Біляшівського М.Ф. від 6 травня 1900 р. з Парижа до Києва. – НА ІА НАНУ, ф. А (листування Ф.К. Вовка з М.Ф. Біляшівським), спр. В/823л., 1 арк.
15. Дідух Л.В. Академік М.Ф.Біляшівський у науковому, культурному та громадському житті України (кінець ХІХ – перша чверть ХХ ст.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Л.В. Дідух; «Нац. ун-т Києво-Моги́л. Акад.». - К., 2005. - 17 с.
16. Єфремов С. М.Ф. Біляшівський на громадській роботі / С. Єфремов // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. - 1926. - Кн. 9. - С. 54-59.
17. Курінний П.П. Академік Микола Теодотович Біляшівський як археолог / П.П. Курінний // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. - 1926. - Кн. 9. - С.24–32.
18. Ляскоронський В.Г. М.Т. Біляшівський як нумізмат / В.Г. Ляскоронський // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1926. – Кн. 9. – С. 33–37.
19. Примак А.Ф. Становлення М.Ф. Біляшівського як вченого і дослідника минушини / А.Ф. Примак // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип. 17. – С. 74-76.
20. Щербаківський Д.М. М.Т. Біляшівський і українське мистецтво / Д.М. Щербаківський // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1926. – Кн. 9. – С. 38-58.

REFERENCES

1. Adresnaya kniga lits, poluchavshikh «Arkheologicheskuyu letopis Yuzhnoy Rossii». Sostavlena N.F. Belyashevskim. – 1903 g. – Kiyev. – Instytut rukopysu Natsionalnoyi biblioteki imeni V.I. Vernadskoho (dali – IR NBUV), f. 31 (M.F. Bilyashivskyy), spr.59, 61 ark.
2. Adresnaya kniga lits, poluchavshikh «Arkheologicheskuyu letopis Yuzhnoy Rossii». Sostavlena N.F. Belyashevskim. – 1904 g. – Kiyev. – IR NBUV, f. 31, spr.60, 85 ark.
3. Bahaliy D.I. Zapyska pro naukovi pratsi M.T. Bilyashivskoho / D.I. Bahaliy // Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu VUAN. – 1926. – Кн. 9. – S. 1–10.
4. Bilyashivskyy M.F. Lyst do Vovka F.K. vid 11 hrudnya 1902r. z Kyyeva v Paryzh. – Naukovyy arkhiv Instytutu arkheolohiyi (dali NA IA NANU), f. A (lystuvannya F.K. Vovka z M.F. Bilyashivskym), spr. V/389l., 2 ark.

5. Bilyashivskyy M.F. Lyst do Vovka F.K. vid 24 veresnya 1902r. z Kyieva v Paryzh. – NA IA NANU, f. A (lystuvannya F.K. Vovka z M.F. Bilyashivskym), spr. V/388l. – Lystivka.
6. Bilyashivskyy M.F. Lyst do Vovka F.K. vid 29 travnya 1899r. z Kyieva v Paryzh. – NA IA NANU, f. A (lystuvannya F.K. Vovka z M.F. Bilyashivskym), spr. V/376l., 1 ark.
7. Bilyashivskyy M.F. Lyst do Vovka F.K. vid 30 kvitnya 1899r. z Kyieva v Paryzh. – NA IA NANU, f. A (lystuvannya F.K. Vovka z M.F. Bilyashivskym), spr. V/374l., 1 ark.
8. Bilyashivskyy M.F. Lyst do Vovka F.K. vid 31 hrudnya 1902r. z Kyieva v Paryzh. – NA IA NANU, f. A (lystuvannya F.K. Vovka z M.F. Bilyashivskym), spr. V/389l-a, 1 ark.
9. Vynnytskyy A. Mykola Teodorovych Bilyashivskyy. Yoho zhyttya i muzeyna robota / A. Vynnytskyy // Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu VUAN. – 1926. – Kn. 9. – S. 11–23.
10. Vovk F.K. Lyst do Bilyashivskoho M.F. vid 17 travnya 1899r. z Paryzha do Kyieva. – NA IA NANU, f. A (lystuvannya F.K. Vovka z M.F. Bilyashivskym), spr. V/820l., 2 ark.
11. Vovk F.K. Lyst do Bilyashivskoho M.F. vid 20 lypnya 1901r. z Paryzha do Kyieva. – NA IA NANU, f. A (lystuvannya F.K. Vovka z M.F. Bilyashivskym), spr. V/825l., 1 ark.
12. Vovk F.K. Lyst do Bilyashivskoho M.F. vid 22 lystopada 1899r. z Paryzha do Kyieva. – NA IA NANU, f. A (lystuvannya F.K. Vovka z M.F. Bilyashivskym), spr. V/821l., 3 ark.
13. Vovk F.K. Lyst do Bilyashivskoho M.F. vid 29 hrudnya 1902r. z Paryzha do Kyieva. – NA IA NANU, f. A (lystuvannya F.K. Vovka z M.F. Bilyashivskym), spr. V/828l., 2 ark.
14. Vovk F.K. Lyst do Bilyashivskoho M.F. vid 6 travnya 1900r. z Paryzha do Kyieva. – NA IA NANU, f. A (lystuvannya F.K. Vovka z M.F. Bilyashivskym), spr. V/823l., 1 ark.
15. Didukh L.V. Akademik M.F. Bilyashivskyy u naukovomu, kulturnomu ta hromadskomu zhytti Ukrainy (kinets XIX - persha chvert XX st.): Dys. kand. ist. nauk: 07.00.01 / L.V. Didukh; «Nats. un-t Kyievo-Mohyl. Akad.». – K., 2005. – 17 s.
16. Yefremov S. M.F. Bilyashivskyy na hromadskiy roboti / S. Yefremov // Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu VUAN. – 1926. – Kn. 9. – S. 54–59.
17. Kurinnyy P.P. Akademik Mykola Teodotovych Bilyashivskyy yak arkheoloh / P.P. Kurinnyy // Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu VUAN. – 1926. – Kn. 9. – S. 24–32.
18. Lyaskoronskyy V.H. M.T. Bilyashivskyy yak numizmat / V.H. Lyaskoronskyy // Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu VUAN. – 1926. – Kn. 9. – S. 33–37.
19. Prymak A.F. Stanovlennya M.F. Bilyashivskoho yak vchenoho i doslidnyka mynuvshyny / A.F. Prymak // Istoriya Ukrainy: malovidomi imena, podiyi, fakty. – K., Donetsk: Ridnyy kray, 2001. – Vyp. 17. – S. 74–76.
20. Shcherbakivskyy D.M. M.T. Bilyashivskyy i ukrayinske mystetstvo / D.M. Shcherbakivskyy // Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu VUAN. – 1926. – Kn. 9. – S. 38–58.

Павлик А. «Археологическая летопись Южной России» в переписке Николая Беляшевского и Федора Вовка.

В статье идет речь об обсуждении деятельности печатного издания «Археологическая летопись Южной России» в переписке М.Ф. Беляшевского и Ф.К. Вовка.

Создание любого издания – достаточно кропотливая работа, особенно, когда оно должно работать на научном поприще. Конечно, молодому ученому М. Беляшевскому, несмотря на весь его опыт, было тяжело самому организовать новое издание, поэтому он обращался за советом к своим товарищам археологам-краеоведам за практическим советом. Одним из таких был Федор Вовк, который имел значительный авторитет среди историков всей Европы, свидетельством чего является работа во французских университетах и проживание в Париже. Переписка между учеными началось 30 апреля 1899 и закончилось 18 сентября 1916 гг., когда датировано последнее письмо. За этот период было отправлено 86 писем, из них перу М.Ф. Беляшевского принадлежит 50, а Ф.К. Вовку – 36 писем. В переписке между учеными, в основном, поднимались вопросы археологических разведок и обсуждение статей, опубликованных в исторических изданиях.

Ключевые слова: «Археологическая летопись Южной России», «Киевская старина», археология, журнал, Николай Беляшевский, Федор Вовк.

Pavlyk O. «Archaeological annals of South Russia» in correspondence Mykola Bilyashivsky and Fedir Vovk.

This article analyzes the activities of the printed edition of the «Archaeological annals of South Russia » in correspondence M.F. Bilyashivsky and F.K. Vovk.

Create a publication – very hard work, especially when it is in science. Of course, the young scientist Bilyashivsky, despite all his experience, it was very difficult to organize a new edition, and so it appealed to his fellow archaeologists, ethnographers for practical advice. One of these was Fedor Vovk, he had a considerable reputation among historians of Europe, evidence of this is the work of French universities and living in Paris. Correspondence began April 30, 1899 and ended September 18, 1916, when the last letter is dated. During this period, 86 letters were sent, one hand M.F. Bilyashivsky owns 50 and F.K. Vovk – 36 letters. Correspondence between the two scholars, mostly raised questions of archaeological explorations and discussion of articles published in historical journals.

Keywords: «Archaeological Chronicle of the South», «Old of Kiev», archeology magazine, Mykola Bilyashivsky, Fedir Vovk.

Одержано 19.03.2014.

Володимир Сіропол
(Переяслав-Хмельницький)

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАЦЬ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДРОЗДІЛІВ МЕДИЧНОЇ СЛУЖБИ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941-1945 рр. НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті на основі аналізу низки джерел простежено певні особливості в розвитку сучасної історіографії військової медицини 1941-1945 рр. Використовуючи праці науковців, розміщені на сторінках «Военно-медицинского журнала» з 1991 по 2012 рр. із питань медичного забезпечення бійців Червоної армії у період Великої Вітчизняної війни, окреслено актуальні напрями досліджень, їхні особливості, що дозволило визначити характерні риси, притаманні для праць нового періоду історієписання.

Мета дослідження – на основі вивчення публікацій «Военно-медицинского журнала» зробити історіографічний аналіз, з'ясувати концептуальну спрямованість цього пласту інформації. Під час написання статті використані загальнонаукові методи (аналізу і синтезу), історичні (проблемно-хронологічний), а також міждисциплінарні (медичні та воєнно-історичні).

Серед цілого комплексу проблем, що вивчаються у системі медичного забезпечення у сучасний період вдалося виокремити найбільш актуальні, вивчення яких або зазнало докорінних змін, або ж вперше зазнало достеменного аналізу. Зокрема, нової інтерпретації зазнала проблема протиепідемічного захисту Червоної армії, проблема гінекологічної медичної допомоги зайняла належну нішу в системі комплексного вивчення діяльності військових медиків. Разом із тим з'ясовано, що дослідження діяльності окремих ланок медичної служби Червоної армії 1941-1945 рр. стали менш актуальними на шпальтах досліджуваного журналу. Тут варто виділити військово-польову хірургію та терапію.

Ключові слова: «Военно-медицинский журнал», Червона армія, Велика Вітчизняна війна, медична допомога, санітарно-медична служба, військова епідеміологія, військово-польова хірургія, військово-польова терапія.

Тема Великої Вітчизняної війни займає одне з провідних місць в історіографії. Не дивлячись на значну кількість праць та її актуальність, на сьогодні існує ще ціла низка невідомих сюжетів і питань, серед яких є діяльність тилових структур, де одне з головних місць посідає санітарно-медична служба. Повернення до лав діючих армій поранених і хворих бійців було одним із головних і складних завдань для військових медиків. Історії медичного забезпечення присвячено значну кількість праць, чимала частина яких була вміщена на шпальтах «Военно-медицинского журнала», одного з провідних і найдавніших російських медичних журналів. Цей часопис пройшов доволі складний і тернистий шлях, особливо в роки Великої Вітчизняної війни. Сучасний етап його діяльності зазнав оновлення та іншого змістовного наповнення, що створило підґрунтя для історіографічного вивчення низки наукових розвідок у межах досліджуваної проблеми.

Нові суспільно-політичні реалії в країнах пострадянського простору формували умови для опрацювання тих пластів інформації, які раніше були практично недоступними (засекречені архівні справи, зарубіжні джерела) або ж не мали наукової легітимності (документи особистого походження).

У поєднанні з методологічним плюралізмом ця обставина стимулювала концептуальну переорієнтацію науковців, у тому числі й тих, які вивчали історію медичних служб у роки Другої світової війни. Значна кількість учених, як і раніше, націлювала свій погляд на

дослідження проблем медичного забезпечення фронтів у період 1944-1945 рр. під час Білоруської, Берлінської, Вісло-Одерської та інших наступальних операцій.

Утім, знаходимо й інші матеріали, які значно підсилювали вивчення проблем медичного забезпечення радянських військ 1941-1945 рр. У них головним чином зосереджена увага на дослідженні низки різних аспектів, які дають можливість більш глибоко розкрити сутність функцій санітарно-медичної служби Червоної армії в роки Великої Вітчизняної війни. До таких питань варто віднести протиепідемічний захист і санітарно-гігієнічне забезпечення, які порівняно з лікувально-евакуаційним залишалися менш освоєною зоною пізнання. Сучасна історіографія військової епідеміології знає лише кілька фундаментальних досліджень із цих тем, серед яких одне з провідних місць належить докторській дисертації О. Локтева, що була захищена у 2005 р., та М. Кнопову, який у тому ж році опублікував монографію [7; 4]. Ці дослідники фактично вперше зробили спробу масштабної реконструкції поетапного розвитку військової епідеміології. У монографії М. Кнопова схарактеризовано організаторську, наукову діяльність головних епідеміологів фронтів і флотів, подано оцінку їх ролі у вирішенні складних проблем. О. Локтев у своєму дисертаційному дослідженні оцінив вплив діяльності санітарно-епідеміологічної служби на динаміку змін, характер і структуру захворюваності особового складу військ.

У цьому тематичному полі існувало чимало «білих плям», але науковці не виявляли особливої наполегливості в їх заповненні. На сторінках журналу публікуються поодинокі матеріали, у яких здебільшого розкривається епідемічна ситуація на фронтах у роки війни. Однак, їх якісний рівень відчутно змінюється. Зокрема, Р. Тарарін ставить під сумнів офіційну позицію радянських авторів, які в унісон стверджували, що епідемії в Червоній армії та на Військово-Морському флоті в роки війни ніколи не зривали виконання бойових завдань [14]. «Наприклад, під Сталінградом через спалах туляремії деякі ескадрильї не могли виконувати бойові завдання. Спалах холери в районах Астрахані, Махачкали та Сталінграда, звісно, не міг не позначитися на боєздатності частин, що діяли в умовах карантину» [14, с.60]. Підтвердженням такої позиції автора можуть слугувати й інші факти з фронтів Великої Вітчизняної війни. Прикладом тут може слугувати Постанова Південного фронту від 10 квітня 1942 р., у якій Військова рада фронту висловлювала свої хвилювання з приводу різкого збільшення інфекційних осередків серед цивільного населення Ростовської та Ворошиловградської областей [18, арк. 26]. Це дає підстави стверджувати, що діяльність військових епідеміологічних служб потребувала ґрунтовнішого опрацювання і критичної оцінки.

У низці публікацій вказаний аспект розглядається в комплексі загальних проблем медичної служби Червоної армії. В. Жеглов, П. Зінов'єв, В. Сосін, В. Тимофєєв та інші відзначали доволі складну епідеміологічну ситуацію на флоті [2; 15]. На прикладі діяльності санітарно-епідеміологічної лабораторії на базі Чорноморського флоту В. Романов, В. Алфімов і В. Гуд вказали на непросту ситуацію з малярією внаслідок того, що особовий склад і майно лабораторії фактично повністю загинули [9].

Цікава наукова розвідка у сфері протиепідемічного захисту належить С. Пелюшку, В. Речкіну та І. Семещенку, які простежили закономірність прояву та поширення трансмісивних інфекцій на фронтах, серед яких малярія посідала одне з провідних місць [8]. Готуючи цей текст, автори залучили значне коло опублікованих у літературі фактів, при цьому випустивши з поля зору архівні документи. Це стало на заваді визначенню динаміки зростання захворюваності висипним тифом у роки війни. Тому, на наш погляд, цей аспект потребує окремих досліджень із залученням нових архівних матеріалів.

У новому концептуальному ключі виконана стаття І. Чижа, у якій характеризується внесок медичної служби в перемогу у Великій Вітчизняній війні [19]. Проаналізувавши показники, що ілюструють ступінь ураження інфекційними хворобами, професор зауважив, що повністю уникнути епідеміологічних спалахів радянській військовій епідеміології так і не вдалося. Тут автор наводить як приклад Яссько-Кишинівську операцію (серпень 1944 р.),

під час якої у військах 2-го та 3-го Українських фронтів зафіксовано 54 тис. випадків захворювання на малярію [19, с.9].

У несприятливих в епідеміологічному плані умовах воювали й бійці Червоної армії під час Білоруської наступальної операції, медичне забезпечення якої простежує В. Селіванов у своїй публікації на сторінках серпневого номера «Военно-медицинского журнала» за 1994 р. Констатує значне збільшення інфекційних осередків серед місцевого населення, він показав, що ця обставина спричинила появу низки нових форм і методів боротьби з інфекційними хворобами. Однак, усі зусилля епідеміологічної служби радянських військ у цій операції змогли лише певною мірою покращити ситуацію, яка все ж залишалася несприятливою [22, с.61].

Проблемне становище в епідеміологічному плані склалося і під час Східно-Карпатської операції. Про нього в межах загального дослідження медичного забезпечення сил 1-го та 4-го Українських фронтів ідеться в статті професора І. Леонова [6]. Зокрема, тут наводяться дані про поширення педикульозу, який проявив себе через збої в постачанні обмундирування. На нашу думку, такий погляд базувався на положеннях монографії академіка Є. Смирнова, який, у свою чергу, ще в 1991 р. зробив аналіз цієї ситуації, посилаючись, на архівні документи [12, с. 313-322].

Доволі складну епідеміологічну ситуацію в період Берлінської операції піддав аналізу В. Селіванов. Вона проявила себе у збільшенні кількості інфекційних пацієнтів, серед яких домінували хворі на черевний і висипний тифи, туберкульоз та інші. За твердженнями В. Селіванова, виникнення різного роду інфекційних осередків під час цієї операції дуже контрастувало із ситуацією в попередні роки: «Необхідно також вказати на збільшення кількості випадків туберкульозу, венеричних захворювань, хвороб шкіри та підшкірної жирової клітковини, отруєнь метиловим спиртом у порівнянні з попередніми операціями» [10, с. 63].

Окремі аспекти діяльності епідеміологічних служб розглядалися в публікаціях про діяльність евакуаційних і тилових шпиталів. Деякі з яких заслуговують детальної уваги. Так, М. Суханов у своїй статті, розкриваючи зміст організації управління шпитальними базами тилу країни, дійшов висновку, що та ситуація в управлінні, яка склалася під час війни, виявилася вкрай обтяжливою та громіздкою для евакуаційних шпиталів і стала причиною низки недоліків у роботі вказаних медичних установ [13]. «Вивчення архівних матеріалів показує, що поруч із позитивними прикладами тісної співпраці управлінь евакопунктів і відділів евакошпиталів обласних (крайових) відділів охорони здоров'я в керівництві багатогранною діяльністю ЕШ мали місце випадки паралелізму, дублювання, підміни одних органів управління іншими у виконанні тих чи інших функцій. Складність була і в тому, що, окрім органів НКОЗ, УРЕП, УМЕП і Санітарного відділу СибВО, до керівництва шпиталями мали відношення й інші органи, у числі яких – відділи ВЦРПС... Усі вони сприяли евакошпиталю у визначених питаннях, однак нерідко це поєднувалось із великою кількістю перевірок їх роботи» [13, с. 29]. Така позиція автора була викликана намаганням об'єктивно оцінити діяльність шпиталів і в принципі була характерна для низки праць сучасних дослідників, засвідчуючи критичний підхід до вивчення проблем медичної служби Червоної армії.

Невід'ємною частиною діяльності будь-якого медичного закладу вважалося надання медичної допомоги пораненим і хворим бійцям. Науковці, розглядаючи тематику військової медицини, не могли обійти увагою цей аспект у роботі медичної служби, який знайшов своє відображення в різних проявах, залежно від виду та кваліфікації уражень.

На розвиток попередніх ідей і поглядів щодо гінекологічної служби та наданої нею медичної допомоги Червоної армії спрямована стаття Л. Циганкової та професора Ю. Цвелева – провідних фахівців у цій галузі [17]. Опрацювавши широке коло архівних документів, автори розширили проблематику своїх попередніх напрацювань у частині критичного аналізу недоліків діяльності військових гінекологів, які мали місце на всіх етапах війни. Матеріали,

якими володіли дослідники, дали їм підстави констатувати «психологічну невідповідність» керівного складу РСЧА. Переконаливим свідченням для цього стали міркування головного гінеколога 2-го Білоруського фронту: «У цій роботі ми зіштовхнулися не тільки з відсталістю стройових керівників, але, що найбільш прикро, з відсталістю самих лікарів. Достатньо сказати, що такі заходи, як організація кімнат для жіночої гігієни, проводилися з колосальними труднощами, зустрічаючи супротив як з боку командирів, так і з боку лікарів» [17, с. 62]. У статті наводяться й інші факти, що переконують у неготовності медичної служби до обслуговування жіночого контингенту, який через великий вплив до діючої армії поставив її медичні служби у складне становище. Критичний погляд на ситуацію, що склалася в цій сфері, засвідчував прояв нових тенденцій у вивченні багатогранного досвіду медичної служби радянських військ.

Ще однією рисою сучасного етапу публікаторської діяльності «Военно-медицинского журналу» є зменшення кількості матеріалів, у яких розкривається роль військової терапії та хірургії в забезпеченні бойових операцій Червоної армії. Сучасна історіографія військової медицини радянських військ знає незначну кількість статей, у яких би розкривалися ті чи інші складові елементи цих підрозділів медичної служби. Журнал на цьому етапі вмістив лише кілька статей, присвячених питанням військової терапії, військово-польова хірургія ж опинилася поза увагою науковців. У шерезі оприлюднених на сторінках видання матеріалів слід виокремити публікацію О. Федосової з неприямним для загалу публікацій об'єктом дослідження – фізіотерапією в роки війни [16]. Розкриваючи зміст цього лікувально-оздоровчого напрямку, авторка вказала на його високу популярність, пояснюючи це повільним, але довготривалим ефектом під час лікування. Проте таке пояснення вчені сприймали неоднозначно. Дійсно, ефективність фітопрепаратів дуже висока, але це не може повною мірою виправдати таке масове їх використання під час лікувальних процедур. Основною причиною популярності нетрадиційної медицини, на нашу думку, слід вважати недостатній рівень забезпеченості медикаментами радянських військ, особливо в перший рік війни. Це твердження яскраво підтверджують факти з монографії А. Будка, виконаної на широкій базі архівних документів [1].

У статті В. Івашкіна, Е. Гембіцького, О. Синьопальникова, В. Таранухи висвітлювалися загальні питання військово-польової терапії в контексті діяльності Головного керівника ВСУ Червоної армії Є. Смирнова, внаслідок чого дослідження набуло загальних рис [3]. Автори, поділяючи погляди Є. Смирнова на особливості діяльності військових терапевтів у 1941-1945рр., дійшли висновків, що на початку формування цієї галузі медичного обслуговування радянських Збройних сил самі терапевти не дуже вірили в цю справу й мали певні сумніви в доцільності окремих організаційних заходів. Здійснюючи дослідження санітарних втрат на основі залучення широкого кола джерел, учені встановили закономірність повернення хворих бійців у стрій і висловили переконання, що саме ТПРШ стали запорукою зростання кількісних показників, що ілюстрували вказану тенденцію. Водночас великі контингенти поранених і хворих спричинили надмірне навантаження на медичний персонал, що не сприяло якості лікування, належній турботі та увазі до пацієнтів.

Те, що в центрі наукового інтересу опинилася політика постатей військової медицини, засвідчувало бажання заповнити вакуум, що виник у військово-медичній біографістиці переважно з ідеологічних мотивів. У 50-60-ті рр. ХХ ст. керівництво держави, прагнучи подолати культ особистості Й. Сталіна, «вихлюпнуло» з історії багатьох гідних «дійових осіб» воєнної доби, у тому числі й медиків: лікарів, учених, організаторів. Одна зі спроб заповнити цю нішу належить І. Комарову і О. Лобастову [5]. Схожою за змістом була й публікація В. Симоненка. Різниця вона лише масштабами висвітлення діяльності таких відомих терапевтів Червоної армії, як М. Вовсі, П. Єгоров, Б. Рубінштейн, Д. Яновський, Г. Лант та ін. [11]. У статті здійснено аналіз головних досягнень і внеску провідних терапевтів у розвиток системи терапевтичної допомоги з визначенням пріоритетних складників їхньої наукової діяльності, де провідне місце посідали наукові відкриття та здобутки в практичній медицині.

За нашими спостереженнями, такого роду дослідження поступово замінили героїзаційні сюжети в публікаціях, що становили значну кількість у часи Радянського Союзу. У низці таких матеріалів варто згадати статті Г. Шараєвського, І. Алексаняна, М. Кнопова, І. Чижа [21; 20].

Таким чином, підсумовуючи сучасний етап в історіографії військової медицини на сторінках «Военно-медицинскогожурнала», потрібно зазначити, що впродовж нього сталися корінні зміни, особливо в розробці нових тематичних ніш і в якісному рівні публікацій. Значно розширилися інтерпретаційні можливості вчених на базі залучення нових пластів емпіричного матеріалу, що істотно змінювало ситуацію порівняно з радянською добою. На новому рівні трактується низка сюжетів, зокрема Р. Тарарін одним із перших спробував підійти до її розгляду не з позиції здобутків військових епідеміологів, а через призму об'єктивного аналізу всієї епідеміологічної ситуації на фронтах, яка доволі активно обговорювалася на шпальтах видання. Науковці почали сміливіше заявляти про недоліки в діяльності санітарно-епідеміологічних служб, їхні статті відзначалися все критичнішими підходами.

У полі наукової критики опинилися організаційні аспекти медичного обслуговування армії. Такий кут зору, що формується в дослідженнях із військової епідеміології, поволи набуває домінуючого рівня в питаннях медичної освіти, надання медичної допомоги жінкам. Поняття «психологічна невідповідність керівного складу» стосовно медичного забезпечення бійців-жінок наповнюється реальним змістом, що рельєфно демонструє ставлення до цього контингенту військовослужбовців радянських Збройних сил.

Разом із тим, як показує аналіз публікацій за останні 20 років, зміна радянських стереотипів одночасно характеризується зменшенням актуальності питань історії медичного забезпечення в роки Великої Вітчизняної війни серед учених. Падає популярність сюжетів із військово-польової хірургії і терапії. Загалом початок ХХІ ст. відзначається спадом у висвітленні проблем військової медицини періоду Великої Вітчизняної війни. За останні роки журнал опублікував лише кілька статей у межах цієї теми.

На наше переконання, такі кардинальні зміни, окрім соціально-економічних чинників, стали результатом фізичної втрати цілого покоління учасників і очевидців подій 1941-1945 рр., які від початку війни до кінця 80-х рр. традиційно були авторами істотно більшої частини статей. Разом зі зменшенням актуальності питань організаційних основ медичного забезпечення на другий план відходить тематика героїзації, поступившись місцем дослідженню біографій провідних наукових діячів військової медицини. На кінець ХХ – початок ХХІ ст. зникає зі сторінок видання проблема медикаментозного та матеріального забезпечення медиків під час Великої Вітчизняної війни, яка в епоху горбачовських змін доволі активно розроблялася В. Лапіним та О. Воронковим.

Отже, дослідники за весь період існування журналу зробили вагомий внесок у вивчення медичного забезпечення бійців Червоної армії в роки Великої Вітчизняної війни. Їхні розвідки становлять основу багатьох фундаментальних праць як у радянський, так і в сучасний період. Їх внесок у наукову розробку медичного забезпечення бойових операцій не втратив своєї актуальності й сьогодні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Будко А.А. Медицинское снабжение и военная фармация Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. / А.А. Будко, В.И. Гегелашвили, В.П. Лапин, А.Р. Нагибович, В.С. Статсевич. – СПб.: ВМедА, ВММ МО РФ, 2001. – 124 с.
2. Жеглов В.В. Медицинская служба военно-морского флота в Великой Отечественной войне / В.В. Жеглов, П.П. Зиновьев. В.В. Сосин // Военно-медицинский журнал. – 1999. – №4. – С.90-95.
3. Ивашкин В.Т. ЕфимИванович Смирнов и военно-полевая терапия / В.Т. Ивашкин, Е.В. Гембицкий, А.И. Синопальников, В.К. Тарануха // Военно-медицинский журнал. – 1994. – №12. – С.4-9.

4. Кнопов М.Ш. Военная эпидемиология в годы Великой Отечественной войны. / М.Ш. Кнопов. – М.: ОАО «Издательство Медицина», 2005. – 320 с.
5. Комаров Ф.И. Основные итоги и уроки медицинского обеспечения советской армии в годы Великой Отечественной войны / Ф.И. Комаров, О.С. Лобастов // Военно-медицинский журнал. – 1990. – №5. – С.3-20.
6. Леонов И.Т. Организация медицинского обеспечения войск в Восточно-Карпатской операции / И.Т. Леонов // Военно-медицинский журнал. – 2005. – №5. – С.27-32.
7. Локтев А.Е. Становление и развитие санитарно-эпидемиологической службы Русской и Красной армий (1904 – 1945 гг.): дис... док. мед. наук: 07.00.10 – История науки и техники (Медицинские науки) / А.Е. Локтев. – М.: Московская медицинская академия, 2005. – 364 л.
8. Пелешок С.А. Особенности эпидемиологии и профилактики трансмиссивных инфекций в период Великой Отечественной войны / С.А. Пелешок, В.И. Речкин, И.Е. Симещенко // Военно-медицинский журнал. – 1995. – №5. – С.70-74.
9. Романов В.А. Работа санитарно-эпидемиологической лаборатории Черноморского флота в годы Великой Отечественной войны / В.А. Романов, В.Н. Алфимов, В.А. Гуд // Военно-медицинский журнал. – 1994. – №2. – С.70-72.
10. Селиванов В.И. Медицинское обеспечение войск в Берлинской наступательной операции / В.И. Селиванов // Военно-медицинский журнал. – 1995. – №7. – С.61-65.
11. Симоненко В.Б. Терапевты в Великой Отечественной войне / В.Б. Симоненко // Военно-медицинский журнал. – 2001. – №5. – С.64-67.
12. Смирнов Е.И. Фронтовое милосердие / Е.И. Смирнов. – М.: Воениздат, 1991. – 430 с.
13. Суханов Н.В. К вопросу организации руководства госпитальными базами тыла страны в годы Великой Отечественной войны / Н.В. Суханов // Военно-медицинский журнал. – 1995. – №5. – С.25-29.
14. Тарарин Р.А. К вопросу обобщения опыта военных эпидемиологов в годы Великой Отечественной войны / Р.А. Тарарин // Военно-медицинский журнал. – 1995. – №9. – С.58-60.
15. Тимофеев В.В. Медицинская служба Северного флота в годы Великой Отечественной войны / В.В. Тимофеев // Военно-медицинский журнал. – 1994. – №12. – С.10-13.
16. Федосова Е.Ю. Роль и значение фототерапии в годы Великой Отечественной войны / Е.Ю. Федосова // Военно-медицинский журнал. – 2005. – №1. – С.64-66.
17. Цвелев Ю.В. Организация медицинской помощи женщинам в действующей армии в 1941-1945 гг. / Ю.В. Цвелев, Л.А. Цыганкова // Военно-медицинский журнал. – 1995. – №9. – С.60-66.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф.1. Центральний комітет Комуністичної партії України 1917-1991 рр. Оп.23. Особливий сектор ЦК Компартії України (таємна частина) 1941-1946 рр. Спр.149. Постановлення ЦК КП(б) У і СНК УРСР, докладні записки. Справки і переписка о заходах по попередженню епідемічних захворювань, роботі госпиталей, забезпеченні медикаментами і застосуванні нових лікувальних препаратів 7.02.1942-23.12.1943 гг., 33 арк., арк.26.
19. Чиж И.М. Вклад медицинской службы в победу в Великой Отечественной войне / И.М. Чиж // Военно-медицинский журнал. – 1995. – №5. – С.4-9.
20. Чиж И.М. Руководители медицинской службы фронтов в Великой Отечественной войне / И.М. Чиж, И.В. Алексанян, М.Ш. Кнопов // Военно-медицинский журнал. – 1995. – №10. – С.4-12.
21. Шараевский Г.Ю. Руководители медицинской службы флотов в Великой Отечественной войне / Г.Ю. Шараевский, И.В. Алексанян, М.Ш. Кнопов // Военно-медицинский журнал. – 1995. – №6. – С.4-12.

22. Шелепов А.М. Организация эвакуации раненых и больных в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. (Сообщение первое) / А.М. Шелепов, А.В. Чумак, П.П. Коновалов // Военно-медицинский журнал. – 2004. – №5. – С.55-61.

REFERENCES

1. Budko A.A. Meditsinskoe snabzhenie i voennaya farmatsiya Velikoy Otechestvennoy voyni 1941-1945 gg. / A.A. Budko, V.I. Gegelashvili, V.P. Lapin, A.R. Nagibovich, V.S. Statsevich. – SPb.: VMedA, VMM MO RF, 2001. – 124 s.
2. Zheglov V.V. Meditsinskaya sluzhba voenno-morskogo flota v Velikoy Otechestvennoy voyne / V.V. Zheglov, P.P. Zinovev. V.V. Sosin // Voенno-meditsinskiy zhurnal. – 1999. – №4. – S.90-95.
3. Ivashkin V.T. EfimIvanovich Smirnov i voенno-polevaya terapiya / V.T. Ivashkin, E.V. Gembitskiy, A.I. Sinopalnikov, V.K. Taranuha // Voенno-meditsinskiy zhurnal. – 1994. – №12. – S.4-9.
4. Knopov M.Sh. Voennayaepidemiologiya v godyi Velikoy Otechestvennoy voyni. / M.Sh. Knopov. – M.: OAO «Izdatelstvo Meditsina», 2005. – 320 s.
5. Komarov F.I. Osnovnyie itogi i uroki meditsinskogo obespecheniya sovetskoy armii v godyi Velikoy Otechestvennoy voyni / F.I. Komarov, O.S.Lobastov // Voенno-meditsinskiy zhurnal. – 1990. – №5. – S.3-20.
6. Leonov I.T. Organizatsiya meditsinskogo obespecheniya voysk v Vostochno-Karpatskoy operatsii / I.T. Leonov // Voенno-meditsinskiy zhurnal. – 2005. – №5. – S.27-32.
7. Loktev A.E. Stanovlenie i razvitie sanitarno-epidemiologicheskoy sluzhbyi Russkoy i Krasnoy armiy (1904 – 1945 gg.): dis... dok. med. nauk: 07.00.10 – Istoriya nauki i tehniki (Meditsinskie nauki) / A.E. Loktev. – M.: Moskovskaya meditsinskaya akademiya, 2005. – 364 l.
8. Peleshok S.A. Osobennosti epidemiologii i profilaktiki transmissivnyih infektsiy v period Velikoy Otechestvennoy voyni / S.A. Peleshok, V.I. Rechkin, I.E. Simeschenko // Voенno-meditsinskiy zhurnal. – 1995. – №5. – S.70-74.
9. Romanov V.A. Rabotasanitarno-epidemiologicheskoy laboratorii Chernomorskogo flota v godyi Velikoy Otechestvennoy voyni / V.A. Romanov, V.N. Alfimov, V.A. Gud // Voенno-meditsinskiy zhurnal. – 1994. – №2. – S.70-72.
10. Selivanov V.I. Meditsinskoe obespechenie voysk v Berlinskoy nastupatelnoy operatsii / V.I. Selivanov // Voенno-meditsinskiy zhurnal. – 1995. – №7. – S.61-65.
11. Simonenko V.B. Terapevtiy v Velikoy Otechestvennoy voyne / V.B. Simonenko // Voенno-meditsinskiy zhurnal. – 2001. – №5. – S.64-67.
12. Smirnov E.I. Frontovoe miloserdie / E.I. Smirnov. – M.: Voenizdat, 1991. – 430 s.
13. Suhanov N.V. K voprosu organizatsii rukovodstva gospiitalnyimi bazami tyila strany v godyi Velikoy Otechestvennoy voyni / N.V. Suhanov // Voенno-meditsinskiy zhurnal. – 1995. – №5. – S.25-29.
14. Tararin R.A. K voprosu obobscheniya opyta voennyih epidemiologov v godyi Velikoy Otechestvennoy voyni / R.A. Tararin // Voенno-meditsinskiy zhurnal. – 1995. – №9. – S.58-60.
15. Timofeev V.V. Meditsinskaya sluzhba Severnogo flota v godyi Velikoy Otechestvennoy voyni / V.V. Timofeev // Voенno-meditsinskiy zhurnal. – 1994. – №12. – S.10-13.
16. Fedosova E.Yu. Rol i znachenie fototerapii v godyi Velikoy Otechestvennoy voyni / E.Yu. Fedosova // Voенno-meditsinskiy zhurnal. – 2005. – №1. – S.64-66.
17. Tsvelev Yu.V. Organizatsiya meditsinskoy pomoschi zhenschinam v deystvuyushey armii v 1941-1945 gg. / Yu.V. Tsvelev, L.A. Tsyigankova // Voенno-meditsinskiy zhurnal. – 1995. – №9. – S.60-66.
18. Tsentralniy derzhavniy arhiv gromadskih ob'Ednan UkraYini. F.1. Tsentralniy komitet KomunIstichnoYi partIYi UkraYini 1917-1991 rr. Op.23. Osobliviy sektor TsK KompartIYi UkraYini (taEmna chastina) 1941-1946 rr. Spr.149. Postanovleniya TsK KP(b) U i SNK USSR,

dokladnyie zapiski. Spravki i perepiska o meropriyatiyah po preduprezhdeniyu epidemicheskikh zabolevaniy, rabote gosptaley, snabzheniy medikamentami i primenenii novyih lechebnyih preparatov 7.02.1942-23.12.1943 gg., 33 ark., ark.26.

19. Chizh I.M. Vklad meditsinskoj sluzhby v pobedu v Velikoy Otechestvennoy voyne / I.M. Chizh // Voенно-медитсинский журнал. – 1995. – №5. – S.4-9.

20. Chizh I.M. Rukovoditeli meditsinskoj sluzhby frontov v Velikoy Otechestvennoy voyne / I.M. Chizh, I.V. Aleksanyan, M.Sh. Knopov // Voенно-медитсинский журнал. – 1995. – №10. – S.4-12.

21. Sharaevskiy G.Yu. Rukovoditeli meditsinskoj sluzhby flotov v Velikoy Otechestvennoy voyne / G.Yu. Sharaevskiy, I.V. Aleksanyan, M.Sh. Knopov // Voенно-медитсинский журнал. – 1995. – №6. – S.4-12.

22. Shelepov A.M. Organizatsiya evakuatsii ranenyih i bolnyih v period Velikoy Otechestvennoy voyni 1941-1945 gg. (Soobschenie pervoe) / A.M. Shelepov, A.V. Chumak, P.P. Konovalov // Voенно-медитсинский журнал. – 2004. – №5. – S. 55-61.

Сиропол В. Исследование работ о деятельности подразделений медицинской службы Красной армии в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. на современном этапе.

В статье на основе анализа ряда источников делается попытка проследить определенные особенности в развитии современной историографии военной медицины 1941-1945 гг. Используя труды ученых, представленных на страницах «Военно-медицинского журнала» с 1991 по 2012 гг. по вопросам медицинского обеспечения бойцов Красной армии в период Великой Отечественной войны, обозначены актуальные направления исследований, их особенности, что позволило определить характерные черты, присущие для работ нового периода историографии.

Цель исследования состоит в том, чтобы на основе изучения публикаций «Военно-медицинского журнала» сделать историографический анализ, выяснить концептуальную направленность этого пласта информации. При написании статьи были использованы общенаучные методы (анализа и синтеза), исторические (проблемно-хронологический), а также междисциплинарные (медицинские и военно-исторические).

Среди целого комплекса изучаемых проблем в системе медицинского обеспечения в современный период удалось выделить наиболее актуальные, изучение которых или претерпело существенных изменений, или же впервые получило истинный анализ. В частности, новой интерпретации претерпела проблема противозидемической защиты Красной армии, проблема гинекологической медицинской помощи заняла должную нишу в системе комплексного изучения деятельности военных медиков. Вместе с тем, установлено, что исследование деятельности отдельных звеньев медицинской службы Красной армии 1941-1945 гг. стали менее актуальными на страницах исследуемого журнала. Здесь стоит выделить военно-полевую хирургию и терапию.

Ключевые слова: «Военно-медицинский журнал», Красная армия, Великая Отечественная война, медицинская помощь, санитарно-медицинская служба, военная эпидемиология, военно-полевая хирургия, военно-полевая терапия.

Siropol V. Investigation of works about Red Army medical service subdivisions' activities during Great Patriotic war of 1941-1945 at the present stage.

On the basis of sources analysis the attempt to trace the specific features in the development of modern historiography on military medical care of 1941-1945 is made.

Using the works of scientists, presented on the pages of «Military Medical Journal» from 1991 to 2012 on medical support of the Red Army during Great Patriotic War, important research directions and their peculiarities are outlined, that allowed determining the specific features, appropriate for a new period of historiography.

The purpose of the research is on the basis of study «Military Medical Journal» publications to make complex historiographical analysis, to clarify conceptual orientation of this informational layer. During the article preparation general scientific methods (analysis and synthesis), historical (problem-chronological) and interdisciplinary (socio-historical, medical and military-historical) were used.

Among the whole range of problems in the health care system at the present time it was able to single out the most current issues, study or which has been completely redesigned, or for the first time reached the level of quality and thorough study. In particular, the problem of antiepidemic protection of the Red Army has undergone a new interpretation; the problem of gynecological care has taken an appropriate niche in the system of comprehensive study of military physicians' activities. In particular, it was found out that some units of the medical service of the Red Army of 1941-1945 became less relevant on the pages of the investigated journal. It is necessary to allocate military surgery and therapy.

Keywords: *«Military Medical Journal», The Red Army, medical care, sanitary and medical service, military epidemiology, field surgery, military-field therapy.*

Одержано 20.03.2014.

Олександр Прядко,
Тетяна Прядко
(Переяслав-Хмельницький)

ТЕРИТОРІАЛЬНА ГЕРАЛЬДИКА КОЗАЦЬКИХ СОТЕНЬ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ПОЛКУ

У статті розглянуто печатки козацьких сотень Переяславського полку та проаналізовано низку питань, що постали у зв'язку з цим. Вивчення цієї категорії пам'яток обумовлене визначальною роллю козацтва як націєтворчого та державотворчого чинника українства. Проте, слід зазначити, що їхнє вивчення є малодослідженим напрямком української сфрагістики, а це заважає змалювати повноцінну картину еволюції козацької сфрагістики протягом XVII – XVIII ст.

Результати дослідження засвідчують, що козацькі печатки – це багатогранне історичне джерело, яке має бути залучене до всебічного та глибокого вивчення доби Гетьманщини, як у царині політики, так і суспільства, культури, історії окремих станів тощо. Вони містять багатий матеріал і для розвитку таких суміжних дисциплін як генеалогія, геральдика, символіка, емблематика, палеографія, дипломатика.

Ключові слова: печатка, козацтво, сфрагістика, Переяславський полк, сотня, герб.

Здобуття Україною незалежності сприяло значному підйому вітчизняної історичної науки. Цей процес захопив і спеціальні історичні дисципліни, зокрема сфрагістику, предметом якої є печатки. Зростаюча вагомість сфрагістичних досліджень пояснюється зміною соціальних орієнтирів – від загального до індивідуального. Індивідуалізація українського суспільства має різнобічні прояви. Це, насамперед, розвиток місцевого самоврядування, а звідси – посилення уваги до староукраїнських традицій в галузі міської, селищної, територіальної сфрагістики.

Вивчення станової сфрагістики дозволяє більш фахово розв'язати загальноісторичні питання, як от: історія українського козацтва, міщанства, шляхти.

У статті досліджуються козацькі сотенні печатки Переяславського полку. Вивчення цієї категорії пам'яток обумовлене визначальною роллю козацтва як націєтворчого та державотворчого чинника українства. Проте, слід зазначити, що їхня історія є малодослідженим напрямком української сфрагістики, а це заважає змалювати повноцінну картину еволюції козацької сфрагістики протягом XVII-XVIII ст.

Соціально-політичні зміни на території України у другій половині XVII ст. відчутно вплинули на всі сторони життя суспільства, в тому числі і на розвиток геральдики і сфрагістики.

Поділ території на полки і сотні мав місце і в інших країнах. Проте саме в Україні полково-сотенна організація адміністративного устрою стала важливим елементом форми національної державності, маючи яскраво виражені етнічні особливості, засновані на місцевому звичаєвому праві. Ця форма поширилася на кілька видів станово-територіальних утворень на сучасних українських землях: на Запоріжжя, Слобожанщину, Лівобережжя та Правобережжя [2, с. 5]. Тут кожен полк (паланка) іменувався за назвою адміністративного центру (міста чи містечка), мав окрему адміністрацію (полкове чи паланкове правління), а полковник виконував функції воєначальника, головного судді та цивільного адміністратора.

У військовому та адміністративно-територіальному відношеннях полки складались із сотень. Ще польський уряд поділив реєстрове козацьке військо на сотенні підрозділи. За ординацією 1601 р. кожен полк розділявся на п'ять сотень по 100 осіб у кожній. Сеймова

ординація 1625 р. дозволила розміщення полків та сотень на території городової України, за умовами, що полк складатиметься із 10 сотень. За назвою сотенного містечка сотні одержали власні назви, печаті та прапори.

Саме на середину XVII ст. остаточно завершилася поява козацької геральдики, яка представляла собою феномен і лише в незначній мірі спиралася на середньовічну руську геральдику. Паралельно з цим, суттєві зміни виникли і в сфері сфрагістики. Головним чином, вона торкнулась стилю і структури розміщених у полі гербової печатки зображень. Характерною особливістю сфрагістичних пам'яток раннього Нового часу стала наявність у них великої кількості приватних щитів, в окремих частинах яких знаходились герби предків володарів печаті. Ці генеалогічні маніфести являються безцінними джерелами при вивченні генеалогії шляхетних родів того часу, дозволяючи відповісти на різні питання, на які тривалий час не знаходили пояснень.

Великий вплив на гербові печаті XVII ст. мала польська шляхта. Необхідно відмітити, що на козацькій геральдиці найчастіше зустрічається різна символіка (зброя, серце, хрест, зірки, півмісяць), а не написи, які б допомогли ідентифікувати власника чи адміністративну одиницю.

Переяславський полк (1648-1782) належав до перших «старожитніх» козацьких полків, центром якого став Переяслав. За роки існування у складі Війська Запорозького до Переяславського полку входило 28 сотень: Баришівська (1648-1782); Басанська (1648-1782); Березанська (1648-1782); Биківська (1648-1667); Бориспільська (1648-1752); Бубнівська (1667-1782); Воронківська (1648-1782); Гельмязівська (1648-1782); Гоголівська (1648-1667); Домантовська (1667-1782); Заворицька (1648-1654); Золотоніська (1648-1782); Іркліївська (1663-1782); Канівецька (1757-1782); Козельська (1648-1654); Кропивнянська (1663-1782); Ліпльавська (1667-1782); Моровська (1648-1654); Остерська (1648-1654); Переяславські [було до шести сотень] (1648-1782); Піщанська (1667-1782); Трахтемирівська (1667-1782); Яготинська (1648-1782). На короткий час, на стадії реформування, до полку належали Буромська (1665) та Крукпільська (1654) сотні [2, с. 80].

Серед вище перерахованих сотень Переяславського полку до нашого часу дійшли зображення печаток одинадцятьох сотень.

Баришівська сотня (1648-1782) утворилася влітку 1648 р. як військовий підрозділ Переяславського полку; як військово-адміністративний округ постійно перебувала у складі Переяславського полку аж до ліквідації полково-сотенного устрою Лівобережної України у 1782 р. Її територію повністю включено до складу Остерського повіту Київського намісництва. Сотенний центр – містечко Баришівка, тепер – селище, районний центр Київської області [2, с.111].

На печатці Баришівської сотні від 1753 р. на полі зображена свята Софія під короною, яка в правиці тримає чашу, лівицею ж сперлася на ґрати. Напис по колу: *Печать Сотенна Баришовска*. Овальна, розмір 37×29 мм [6, с. 241].

Баришівська сотня використовувала на своїй печатці герб, який зовнішнім виглядом, безумовно, взуваввся на гербі сотенного осередку, який місто, судячи з латиномовного напису по колу, одержало ще за доби Речі Посполитої. Різниця між міською та сотенною печатками полягала в заміні латиномовного напису на російськомовний.

Басанська сотня (1648-1782) сформувалася влітку 1648 р. як військовий підрозділ Переяславського полку. Весь час свого існування Басанська сотня знаходилася у Переяславському полку; разом з ним була ліквідована у 1782 р. Її територію розподілено між Козелецьким, Остерським і Пирятинським повітами Київського намісництва. Сотенний центр – містечко Басань, нині – село Нова Басань Бобровицького району Чернігівської області [2, с. 112].

У полі печатки Басанської сотні від 1738 р. – італійський щит, рослина; над щитом забороло під шоломовою короною, навколо щита намет. Кругла, розмір 15 мм. [7, арк. 140].

Березанська сотня (1648-1782) виникла як військово-адміністративний підрозділ Переяславського полку ще в 20-30-х рр. XVII ст. Весь час існування постійно входила до

складу даного полку; ліквідована у 1782 р. разом з іншими полковими сотнями Лівобережної України. Її населені пункти розподілені між Козелецьким, Остерським і Переяславським повітами Київського намісництва. Сотенний центр – містечко Березань, нині – місто Барішівського району Київської області [2, с. 115].

У полі печатки Березанської сотні від 1759-1771 рр. знаходиться два контурних хреста, які розташовано один над одним, між ними напівмісяць, що лежить рогами донизу, здолу під хрестами серце; над щитом забороло під шоломовою короною, навколо щита намет; згори літери: ПСБ (*Печать Сотни Березанской*). Кругла, розмір 21 мм [8, арк. 22].

Бубнівська сотня (1648-1782) виникла, ймовірно, після «Ординації Війська Запорозького» у кінці 1638 р. Вперше згадана як окрема Бубнівська сотня 1654 р. Після Андрусівського перемир'я 1667 р. відійшла до Переяславського полку як лівобережна сотня. У ньому ж знаходилася надалі аж до ліквідації у 1782 р., після чого територія Бубнівської сотні повністю включена до Золотоніського повіту Київського намісництва. Сотенний центр – у 1654-1731 рр. містечко Бубнове [Бубнів], нині – село Бубнівська Слобідка Золотоніського району Черкаської області, у 1731-1782 рр. село Прохорівка, нині – село Канівського району Черкаської області [2, с. 122].

З печатки Бубнівської сотні від 1771 р. форму, розмір і зображення в полі печатки встановити неможливо [9, арк. 43].

Воронківська сотня (1648-1782) вперше згадана як військово-територіальний підрозділ війська Запорозького у Зборівському реєстрі 16 жовтня 1649 р. у складі Переяславського полку. Сформувався, вочевидь, ще у 1648 р. За реєстром 1649 р. мала 101 козака. Весь час існування перебувала у Переяславському полку. Після ліквідації її територію включено до Київського повіту Київського намісництва. Сотенний центр – містечко Воронків, нині – село Воронків Бориспільського району Київської області [2, с. 128].

У полі печатки Воронківської сотні від 1771 р. – німецький щит, на якому зображено ключ; над щитом забороло під шоломовою короною, навколо щита намет. Овальна, розмір 25×21мм [10, арк. 54].

Гельм'язівська сотня (1648-1782) сформувалася влітку 1648 р. як військовий підрозділ Переяславського полку козацького повстанського війська. Зборівським реєстром 16 жовтня 1649 р. юридично закріплена за Переяславським полком у кількості 128 козаків. Весь час існування перебувала у його складі. Ліквідована 1782 р., після чого територія розподілена між Переяславським і Золотоніським повітами Київського намісництва. Сотенний центр – місто Гельм'язів, тепер – однойменне село Золотоніського району Черкаської області [2, с. 130].

У полі печатки Гельм'язівської сотні від 1759 р. – іспанський щит, на якому лапчастий хрест; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера; навколо щита намет; здолу літери: СГ (*Сотня Гельмязовская*). Восьмикутна, розмір 16×15 мм [11, арк. 18].

Домонтівська сотня (1648-1782) сформувалася влітку 1648 р., виділившись із козацького складу Золотоніської сотні як військовий підрозділ повстанського війська лівобережної частини Черкаського полку, одного з найстаріших козацьких полків. Після Андрусівської угоди 1667 р. Домантовську сотню включено до Переяславського полку, в якому вона знаходилася до 1782 р., коли ліквідовано полково-сотенний поділ Малоросії. Територія сотні повністю увійшла до Золотоніського повіту Київського намісництва. *Сотенний центр*: містечко Домонтово, сьогодні – село Домонтове Золотоніського району Черкаської області [2, с. 138-139].

У полі печатки Домонтівської сотні від 1737-1778 рр. – італійський щит, на якому подвійний хрест над півмісяцем, що лежать рогами догори, здолу перехрещено рушницю і меч; над щитом корона, знизу дві пальмові галузки; навколо літери ПСД (*Печать Сотни Домантовской*). Восьмикутна, розмір 19 × 18 мм [12, арк. 6].

Золотоніська сотня (1648-1782) одна з найстаріших козацьких реєстрових сотень. За «Реєстром» 16 жовтня 1649 р. у ній значилося 167 козаків. Від 1648 р. до 1667 р. сотня входила до Черкаського полку. Після Андрусівської угоди її, як лівобережну, передано під юрисдикцію

Московського царства і включено до Переяславського полку, у якому сотня знаходилася від 1667 р. і до ліквідації у 1782 р. Територія скасованої сотні стала основою Золотоніського повіту Київського намісництва. Сотенний центр – містечко Золотоноша, тепер – районний центр Черкаської області [2, с. 142].

У полі печатки Золотоніської сотні від 1759-1766 рр. – іспанський щит, на якому лапчастий хрест; над щитом забороло, в нашоломнику три страусиних пера, навколо щита намет, згори літери ПП, знизу літери ЗС. Восьмикутка, розмір 23×20 мм [13, арк.13].

Іркліївська сотня (1648-1782) належить до найстаріших лівобережних реєстрових козацьких сотень. Виникла у складі Переяславського козацького полку Речі Посполитої на початку 30-х рр. XVII ст. У 1658-1663 рр. колишню полкову сотню було включено до Переяславського полку. Відтак, від 1663 р. і до ліквідації Іркліївська сотня була військово-тактичною та адміністративно-судовою одиницею Переяславського полку. Після скасування, територія сотні розподілена між Золотоніським і Городиським [Градизьким] повітами Київського намісництва. Сотенний центр – містечко Іркліїв, нині – село Іркліїв Чорнобаївського району Черкаської області [2, с. 145].

У полі печатки Іркліївської сотні від 1745-1761 рр. – серце, яке пронизують дві стріли та меч вістрями донизу, навколо літери ПГСИ (*Печать Города Сотни Ирклевий*). Восьмикутна, розмір 20×15 мм [14, арк. 1].

Канівецька сотня (1648-1649; 1658-1663; 1757-1782) утворилася влітку 1648 р. у складі Іркліївського полку, у зв'язку з його ліквідацією у 1649 р. була скасована. Відновлена у 1658 р. знову у складі Іркліївського полку і скасована 1663 р. через ліквідацію вдруге усього полку. Сотенний центр у 1648-1649 рр. та 1658-1663 рр. знаходився в селі Малі (Дальні) Канівці, тепер – село Чорнобаївського району Черкаської області [2, с. 147].

У полі печатки Канівецької сотні від 1768 р. – серце, з хрестом, кінці якого прикрашено кулями, серце пронизують дві стріли вістрями донизу, зверху хрест, праворуч шестипроменева зірка, ліворуч напівмісяць рогами вліво. Напис по колу: *Печать Каневского*. Кругла, розмір 21 мм [15, арк. 6].

Кропивнянська сотня (1648-1782) належить до найстаріших військово-тактичних підрозділів козацького реєстрового війська. З початком 1648 р. сотня стала основою для формування окремого Кропивнянського полку. За Зборівською угодою 16 жовтня 1649 р., утворення такого полку було юридично закріплене на чолі з Филоном Джалалієм і сотня протягом 1649-1658 рр. входила до Кропивнянського полку. Її склад у жовтні 1649 р. – 284 козаки, тобто два підрозділи, полкова сотня і сотня в селі Деньги, яку називали і Денізька, і Демська, адже очолював її Дем'ян (Демко) Ігнатович (Многогрішний), майбутній лівобережний гетьман (1668-1672 рр.). У 1658 р. Кропивнянський полк ліквідовано гетьманом І. Виговським, а Кропивнянську сотню включено до складу Іркліївського полку. Після ліквідації останнього у 1663 р. Кропивнянська сотня увійшла до Переяславського полку і до ліквідації у 1782 р. була його військовою, судовою та адміністративною одиницею. Територію скасованої сотні у січні 1782 р. розділено між Золотоніським, Хорольським і Городиським (Градизьким) повітами Київського намісництва. Сотенний центр – містечко Кропивна, тепер – село Золотоніського району Черкаської області [2, с. 160-161].

У полі печатки Кропивнянської сотні від 1771 р. – перевернуте серце під короною, зверху розширений хрестик, від якого відгалуджуються два пагони. Напис по колу: *Печать сотнь Кропиванскои*. Овальна, розмір 34×31 мм [16, арк. 44].

Піщанська сотня (1649-1782) виникла у складі Черкаського полку і юридично закріплена за ним Зборівським реєстром 1649 р. у кількості 125 козаків. Після Андрусівської угоди 1667 р. відійшла до Переяславського полку, у якому перебувала до ліквідації у 1782 р. Населені пункти скасованої Піщанської сотні увійшли до Золотоніського повіту Київського намісництва. Сотенний центр – містечко Піщане, нині – село Золотоніського району Черкаської області [2, с. 189].

У полі печатки Піщанської сотні від 1766 р. – дві стріли вістрями вліво, під хрестом. Знизу намівмісяць рогами догори; згори літера: П, праворуч: С, ліворуч літера: П, навколо вінок. Овальна, розмір 25×23 мм [17, арк. 7].

Яготинська сотня (1648-1782) одна з найстаріших сотень козацького реєстрового війська. Сформувалася у 30-х рр. XVII ст. у складі Переяславського полку. Весь час існування незмінно входила до даного полку, до ліквідації полково-сотенної адміністрації Лівобережної України у 1782 р. Відтак її населені пункти розподілені поміж Переяславським, Пирятинським і Золотоніським повітами Київського намісництва. Сотенний центр – містечко Яготин, нині – районний центр Київської області [2, с. 220].

Форму, розмір і зображення в полі печатки Яготинської сотні від 1771 р. встановити неможливо [18, арк. 51].

Серед цих 11-ти відбитків сотенних печаток переважає характерна для геральдичної творчості символіка козацького часу: корона – 5 раз, хрест – 8 раз, півмісяць (повернутий рогами в різні сторони) – 4 рази, зброя – 5 раз.

Герб Пржиятель – (польск. Przijaciel, Kemlada, Aksak, Kara, Obrona; серце, проколоте стрілою або навхрест двома стрілами) – шляхетний герб у Речі Посполитій, а потім і на території Російської імперії зустрічається 4 рази.

Серце символізує військову доблесть і присутнє на 135 гербах серед усіх відомих козацьких [4].

Але безсумнівна кількісна перевага в козацькій геральдиці належить зображенням хреста, зірок і півмісяця, які присутні в більшості козацьких гербів, що зумовлено, в першу чергу, їхнім безсумнівним зв'язком з мілітарною символікою перемоги.

Українська козацька сфрагістика XVII-XVIII ст. стала своєрідним, оригінальним явищем, у якому відбилися як надбання загальноєвропейської культури, так і особливості менталітету українського народу.

Результати дослідження засвідчують, що козацькі печатки – це багатогранне історичне джерело, яке має бути залучене до всебічного та глибокого вивчення доби Гетьманщини, як у царині політики, так і суспільства, культури, історії окремих станів тощо. Вони містять багатий матеріал і для розвитку таких суміжних дисциплін як генеалогія, геральдика, символіка, емблематика, палеографія, дипломатика.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алфьоров О. Українські особові печатки XV-XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ / О. Алфьоров, О. Однороженко. – К., 2007. – 200 с.
2. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького / В.М. Заруба. – Дніпропетровськ, 2007. – 340 с.
3. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Переяславський полк / В. Кривошея. – К.: Стилос, 2003. – 418 с.
4. Лукомский В.К. Малороссийский гербовник / В.К. Лукомский, В.Л. Модзалевский. – СПб., 1914. – 322 с.
5. Однороженко О.А. Декілька сотенних і міських печаток Лівобережної України XVIII ст. / О.А. Однороженко // Слов'янський мілітарний альманах «Ф2». – Полтава, 2001.
6. Однороженко О. Козацька територіальна геральдика кінця XVI – XVIII ст. / О. Однороженко. – Харків, 2009 – 420 с.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 654.
8. ЦДІАК України. – Ф. 83. – Оп. 1. – Спр. 66.
9. ЦДІАК України. – Ф. 83. – Оп. 1. – Спр. 107.
10. ЦДІАК України. – Ф. 83. – Оп. 1. – Спр. 107.
11. ЦДІАК України. – Ф. 83. – Оп. 1. – Спр. 66.

12. ЦДІАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 8744.
13. ЦДІАК України. – Ф. 83. – Оп. 1. – Спр. 66.
14. ЦДІАК України. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 587.
15. ЦДІАК України. – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 3448.
16. ЦДІАК України. – Ф. 83. – Оп. 1. – Спр. 107.
17. ЦДІАК України. – Ф. 83. – Оп. 1. – Спр. 90.
18. ЦДІАК України. – Ф. 83. – Оп. 1. – Спр. 107.

REFERENCES

1. Alferov A., Odnorozhenko O. Ukrainski osobovi pechatki XV-XVII st. za materialamu Kievskikh archivoshovishch / A. Alferov, A. Odnorozhenko. – K., 2007. – 200 s.
2. Zaruba V.M. Administrativno-teritorialny ustriy ta administration Viyska Zaporizkogo / V.M. Zaruba. – Dnepropetrovsk, 2007. – 340 s.
3. Krivosheya V. Genealogia ukrainskogo cozatstva. Pereyaslavskiy polk / V. Krivosheya. – K., 2003. – 418 s.
4. Lukomsky V.K., Modzalevsky V.L. Malorossiysky gerbovnik / V.K. Lukomsky, V.L. Modzalevsky. – St. Petersburg, 1914. – 322 s.
5. Odnorozhenko O.A. Dekilka sotennukh i miskich pechatok Livoberezhnoi Ukraine / A. Odnorozhenko // Slovynski military almanach «F2». – Poltava, 2001.
6. Odnorozhenko A. Cozazka territorialna heralduka kinzya XVI-XVIII st. / A. Odnorozhenko. – Kharkov, 2009. – 420 s.
7. Zentralniy derzhavnyi istorichniy archive Ukraine, m. Kyiv (ZDIAK Ukraine), f.59, op.1, spr.654.
8. ZDIAK Ukrainy, f.83, op.1, spr.66.
9. ZDIAK Ukrainy, f.83, op.1, spr.107.
10. ZDIAK Ukrainy, f.83, op.1, spr.107.
11. ZDIAK Ukrainy, f.83, op.1, spr.66.
12. ZDIAK Ukrainy, f.59, op.1, spr.8744.
13. ZDIAK Ukrainy, f.83, op.1, spr.66.
14. ZDIAK Ukrainy, f.64, op.1, spr.587.
15. ZDIAK Ukrainy, f.54, op.1, spr.3448.
16. ZDIAK Ukrainy, f.83, op.1, spr.107.
17. ZDIAK Ukrainy, f.83, op.1, spr.90.
18. ZDIAK Ukrainy, f.83, op.1, spr.107.

Прядко А., Прядко Т. Территориальная геральдика казачьих сотен Переяславского полка.

В статье рассмотрены печати казацких сотен Переяславского полка и проанализирован ряд вопросов, которые возникли в связи с этим. Изучение этой категории памятников обусловлено определяющей ролью казачества как нацисозидающего и государствообразовательного фактора украинства. Однако, следует отметить, что их изучение является малоисследованным направлением украинской сфрагистики, а это мешает увидеть полноценную картину эволюции казацкой сфрагистики в течении XVII – XVIII веков.

Результаты исследования свидетельствуют, что казацкие печати – это многогранный исторический источник, который должен быть привлечен к всестороннему и глубокому изучению эпохи Гетманщины, как в области политики, так и общества, культуры, истории отдельных сословий и т.п. Они содержат богатый материал и для развития таких смежных дисциплин как генеалогия, геральдика, символика, эмблематика, палеография, дипломатика.

Ключевые слова: печать, казачество, сфрагистика, Переяславский полк, сотня, герб.

Pryadko O., Pryadko T. The territorial heraldry of Pereiaslav regiment of cossack sotnias.

The seals of cossack hundreds of Pereiaslav Regiment considered in the article and analyzed a number of issues that have emerged in this regard. Investigation of this category of artefacts is caused by the role of the Cossacks as important factor of Ukrainian national and state creation. However, it should be noted that researching them is unexplored direction in Ukrainian sphragistics, which prevents describe a complete picture of the evolution of the Cossack sphragistics during the XVII – XVIII centuries.

Results of the investigation show that Cossack seals are a multifaceted historical source that should be involved to a comprehensive and deep research of the Cossack Hetmanate era in the sphere of politics, society, culture and history of particular classes etc. They contain abundant material for the development of related subjects such as genealogy, heraldry, symbolism, palaeography, diplomatics.

Key words: seal, Cossacks, sphragistics, Pereiaslav Regiment, hundred, emblem.

Одержано 11.02.2014.

РОЗДІЛ III. ПИТАННЯ ІСТОРІЇ НАУКИ І ТЕХНІКИ

УДК 94:613 (478) (092)

Лідія Товкун
(Переяслав-Хмельницький)

ВНЕСОК ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО ГІГІЄНІСТА О.В. КОРЧАКА-ЧЕПУРКІВСЬКОГО У СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ЗЕМСЬКОЇ САНИТАРНОЇ МЕДИЦИНИ МОЛДОВИ (1891-1897 рр.)

У статті висвітлено внесок українського гігієніста О.В. Корчака-Чепурківського у становлення та розвиток земської санітарної медицини Молдови в 1891-1897 рр.

До плеяди видатних учених, які сприяли становленню та подальшому розвитку земської санітарної медицини Бессарабської губернії (нині – Молдови) належить відомий український учений-гігієніст О.В. Корчак-Чепурківський (1857-1947рр.).

За період діяльності в Бессарабській губернії О.В. Корчаком-Чепурківським, де він був губернським санітарним лікарем, створено перше губернське санітарне бюро. Завдяки його зусиллям відкрито першу в історії Молдови міську інфекційну лікарню в Кишиневі. За його редакцією створено перший медичний друкований орган у губернії – «Врачебная хроника Бессарабской губернии». Під керівництвом О.В. Корчака-Чепурківського успішно ліквідовані епідемії в Бессарабії, які були на той час. Водночас ним вперше організовано медичну звітність у губернії; досліджено основні питання громадської санітарії; удосконалено медико-топографічні дослідження.

О.В. Корчак-Чепурківський пропрацював у Бессарабському земстві лише шість років, але його ім'я назавжди увійшло в історію науки Молдови. Його справи є яскравим прикладом інтернаціонального характеру в охороні народного здоров'я.

Ключові слова: *О.В. Корчак-Чепурківський, учений, Молдова, Бессарабська губернія, земська медицина, гігієна, санітарія, епідеміологія, демографія.*

Дослідження багатогранної діяльності вітчизняних науковців, аналіз їх здобутків є важливою складовою відтворення історичного образу українського вченого, його внеску в становлення та розвиток як національної, так і науки інших держав, а також розв'язання сучасних наукознавчих проблем.

До плеяди видатних учених, які сприяли становленню та подальшому розвитку земської санітарної медицини Бессарабської губернії, нині Молдови, належить український учений-гігієніст Овксентій Васильович Корчак-Чепурківський (1857-1947), який пройшов складний трудовий шлях від простого земського лікаря до академіка Академії наук УРСР.

У результаті аналізу літератури, нами виявлено, що в статтях Є.П. Попушоя, В.А. Іюкси, С.С. Кагана, В.Ф. Москаленка, Н.І. Коцур коротко висвітлена діяльність О.В. Корчака-Чепурківського в Бессарабському земстві. Тому, метою статті є з'ясування внеску українського вченого-гігієніста в становлення та розвиток земської санітарної медицини Молдови в 1891-1897 рр.

У середині травня 1812 р. Бессарабію було приєднано до Росії, що сприяло кращому розвитку економіки, культури краю, а також формуванню прогресивних ідей і становленню та розвитку охорони здоров'я народу губернії. Необхідно зауважити, що під час турецького панування в Бессарабії турбота про здоров'я населення була на низькому рівні. Лікувальних установ було обмаль, переважала знахарська медицина. Особливо швидкими темпами охорона

здоров'я стала розвиватися лише з другої половині XIX ст., що було пов'язано з уведенням земської медицини в губернії [16, с. 65].

У 1891 р. на посаду першого Бессарабського губернського санітарного лікаря було призначено 34-річного О.В. Корчак-Чепурківського, відомого у Російській імперії як ерудованого, самостійного, компетентного вітчизняного санітарного лікаря та громадсько-санітарного діяча із власними принциповими настановами, які цілком відповідали рівню передової гігієнічної науки того часу. [2, с. 335].

О.В. Корчак-Чепурківський як досвідчений спеціаліст відразу ж об'єктивно оцінив санітарний стан губернії, швидко зорієнтувався в новому лікарському середовищі, став мобілізувати лікарів, вишукувати найбільш правильні заходи для боротьби з інфекційними хворобами. Оскільки в Бессарабії не вистачало кваліфікованих санітарних лікарів, він запросив на роботу жінок-лікарів М.П. Рашкович та Ю.А. Квятковську, які вже мали великий досвід роботи в епідемічних осередках Херсонської губернії. Водночас він залучив до роботи одного з популярних лікарів Кишинева, ординатора губернської земської лікарні Н.А. Дорошевського. О.В. Корчак-Чепурківський домігся уведення посади міського санітарного лікаря та запропонував зайняти її Т.Ф. Чорбу, який згодом став видатним організатором охорони здоров'я Молдови [15, с. 63-73].

Відтоді розпочалася інтенсивна робота з організації санітарної справи в Бессарабському земстві. Спочатку було вжито ряд заходів щодо покращення санітарного стану губернського центру, стали створюватися пересувні медичні загони, так звані «летючі загони», шпиталі. З метою з'ясування стану справ санітарних організацій інших губерній, завідувачем санітарним бюро було закуплено та виписано деякі періодичні медичні видання.

Із 1892 р. О.В. Корчак-Чепурківський очолив губернське санітарне бюро Бессарабського земства – центральний виконавчий орган з усіх лікарсько-санітарних справ, і завідував ним до 1897 р. Для встановлення характеру смертності як одного з показників санітарного стану губернії завідувач санітарного бюро застосував свій метод метричних даних [11, с. 68].

Займаючись опрацюванням даних стосовно захворюваності населення в Бессарабії, губернський санітарний лікар 6 лютого 1892 р. звернувся до дільничних лікарів із циркулярним листом, у якому було викладене прохання надсилати щомісячні дані про захворюваність за складеною для цього формою бланків [11, с. 71]. Спочатку він складав та розсилав по повітах короткі періодичні дані стосовно появи епідемічних чи інших хвороб, а також матеріали, що відображали санітарний стан губернії та організацію медичної допомоги в повітах. Починаючи з березня 1892 р., ці матеріали почали друкуватися у першій губернській медичній хроніці під назвою «Врачебная хроника Бессарабской губернии» за редакцією О.В. Корчак-Чепурківського [19].

У червні 1892 р. у пресі з'явилися повідомлення про існування холери на Закавказзі. У зв'язку з цим О.В. Корчак-Чепурківський дослідив питання про поширення й обсяг холерних епідемій минулих років. Із цією метою він опрацював дані про смертність від холери з метричних книг Кишинівської Духовної Консисторії, Консисторії вірмено-григоріанського віросповідання, а також із книг губернського равінату [11, с. 68]. Водночас ним була розроблена документація відповідної форми звітності стосовно холери. З цією метою були заготовлені спеціальні реєстраційні бланки (картки, відомості та конверти), які своєчасно були розіслані лікарям, та пояснювальна записка, яка була розміщена в газеті «Врачебная Хроника» [7].

Водночас за ініціативою завідувача санітарного бюро були створені Губернський комітет і санітарна виконавча комісія Кишинева та Кишинівського повіту для боротьби з холерою. О.В. Корчак-Чепурківський брав у їх роботі найактивнішу участь. Зокрема, ним був складений загальний план заходів боротьби з холерою; перелік дезінфікуючих засобів, які рекомендуються при холері; інструкцію дільничним санітарним опікунам та їх помічникам, а також «Загальну інструкцію особам тимчасового санітарного загону», у якій були описані

обов'язки завідувача санітарного загону, а також історичні дані щодо поширення холерних епідемій у Росії взагалі та в Бессарабії зокрема [11, с. 77-86]. Усе це було опубліковано у «Врачебной Хронике Бессарабской губернии», що була розіслана лікарям, повітовим та міським управам [5; 8].

Для населення О.В. Корчаком-Чепурківським були складені «Настанови про те, як уберегти себе від холери і як допомогти хворим на неї», що вийшли друком у кількості трьох тисяч екземплярів у вигляді афіш і п'яти тисяч – у вигляді брошур [11, с. 81]. Ним також була складена ще й брошура «Про холеру» у вигляді бесіди з людьми, що налічувала п'ять тисяч екземплярів. З метою поширення знань про холеру серед населення губернії губернським санітарним лікарем були зроблені розпорядження щодо розсилання у великих кількостях «Настанов про те, як уберегти себе від холери і як допомогти хворим на неї» у вигляді брошур і афіш, а також великої кількості екземплярів брошур «Про холеру». Пізніше, відповідно до запитів деяких повітових управ, було відіслано додаткову кількість екземплярів цієї літератури [11, с. 82]. Водночас слід зазначити, що саме брошурою «Про холеру» користувалися й інші земства під час боротьби з холерною епідемією. [20].

З метою залучення компетентного персоналу до боротьби з епідемією холери в Бессарабії (серпень-грудень 1892 р.) губернським санітарним лікарем було організовано влітку 1892 р. при губернській лікарні курси для медичних працівників і всіх осіб, які бажали взяти участь у боротьбі із цим народним лихом. До викладання на цих курсах О.В. Корчак-Чепурківський залучив провідних лікарів губернії [15, с. 67].

О.В. Корчаку-Чепурківському неодноразово доводилося виїжджати на допомогу повітовим санітарним лікарям в найбільш небезпечні місця епідемій – у міста Ганчешт і Леово, с. Дурлешти, м. Акерман та його повіт. Звіти про такі відрядження висвітлювались у «Врачебной Хронике Бессарабской губернии» [9].

У зв'язку з неможливістю лікування хворих на холеру в стінах земської лікарні, де одночасно було п'ятсот хворих і службовців лікарні, а також з метою запобігання поширення епідемії в Кишиневі, завдяки зусиллям О.В. Корчака-Чепурківського 30 серпня 1892 р. було створено для холерних хворих губернський земський барак на дванадцять осіб. Саме за таким зразком були створені холерні лікарні та бараки у кожному повіті Бессарабської губернії [18, с. 224].

Завдяки високому професіоналізму Бессарабського губернського санітарного лікаря, котрий блискуче організував боротьбу з холерою, епідемію було ліквідовано досить швидкими темпами. Водночас О.В. Корчаком-Чепурківським було складено детальну історію щодо поширення холери в губернії з часу її появи з 10 серпня 1892 р. і до 1 грудня 1892 р. Водночас ним розроблені та опублікувані таблиці смертності від холери в земських повітах Бессарабської губернії [10].

Після припинення холерної епідемії кавалер ордену Святої Анни 3-го ступеня, завідувач Бессарабського санітарного бюро О.В. Корчак-Чепурківський продовжив діяльність у рамках своїх посадових обов'язків.

Завідувач Бессарабського санітарного бюро продовжував розвивати й запроваджувати в практику теоретичні положення М.С. Уварова та Херсонської групи санітарних лікарів щодо ролі громадської земської медицини. Усіма доступними засобами він намагався зменшити інфекційну захворюваність населення губернії. Зокрема, ним був здійснений опис характеру захворюваності та природного руху населення в губернії. О.В. Корчак-Чепурківський також звернув увагу на характер поточних епідемій і зробив у «Врачебной хронике Бессарабской губернии» ряд повідомлень про заходи боротьби з деякими із них: висипним і поворотним тифом, дифтерією, холерою, пелагрою. У той же час О.В. Корчак-Чепурківський розробив план протиепідемічних заходів та здійснював загальне керівництво боротьбою з цими епідеміями; організовував і розподіляв епідемічні (летючі) загони й керував їхньою діяльністю [1].

У Бессарабській губернії на той час значне поширення мала така хвороба як пелагра. Саме тому завідувач губернського санітарного бюро взявся за вивчення причин поширення

цієї хвороби в губернії, її симптомів, характерних особливостей перебігу, етіології та профілактики. Свої міркування стосовно цього питання О.В. Корчак-Чепурківський спочатку виклав на сторінках «Врачебной хроники Бессарабской губернии». З цього приводу в 1899 р. П.І. Гаврилов зазначав, що «Врачебная хроника Бессарабской губернии» стала головним матеріалом для вивчення розвитку та поширення пелагри в Бессарабії, а головне опрацювання цього матеріалу належить О.В. Корчаку-Чепурківському. Після ретельного аналізу літератури стосовно цієї проблеми та наукового обґрунтування своїх досліджень О.В. Корчак-Чепурківський опублікував у двох номерах газети «Врач» статтю «Несколько замечаний по поводу пеллагры». У ній автор описав шлях поширення хвороби із Західної Європи до Бессарабії, ознаки та перебіг хвороби. У зв'язку з цим він розглядав пелагру як суспільне явище та загрозу виродження населення тих областей, у яких поширюються її епідемії [6].

На той час санітарний стан населених пунктів у всіх повітах Бессарабської губернії був украй незадовільний. У зв'язку з цим, на VII губернському з'їзді лікарів у березні 1893 р., були затверджені обов'язкові санітарні постанови, розроблені завідуючим санітарним бюро. В яких зазначалося: порядок санітарного утримання вулиць, тротуарів, майданів; прибирання подвір'їв, облаштування та чистку смітників і туалетів; облаштування та порядок утримання місць для забиття скоту; санітарні заходи для приміщень із продажу харчових продуктів і напоїв, а також вимоги до якості товару; заходи запобігання проти псування питної води; заходи попередження та припинення поширення інфекційних та місцевих хвороб, а також захворювань домашніх тварин [23, с. 3]. Завдяки таким заходам, які були розроблені О.В. Корчаком-Чепурківським, розпочався розквіт практичної санітарії в містечках Бессарабської губернії.

Незважаючи на високу захворюваність натуральною віспою в губернії, віспощепленню не приділялося належної уваги. Віспощепленням у Бессарабії займалися так звані «віспощепі-цирульники», які не мали медичної освіти. Саме тому О.В. Корчак-Чепурківський, будучи в Бессарабії членом наукового медичного «Товариства кишинівських лікарів та фармацевтів», під впливом ідей і порад І.І. Мечникова, почесного члена цього товариства, взявся за організацію віспового телятника. Турбуючись про правильну постановку віспощеплення в губернії та не сподіваючись на відкриття губернським земством віспового телятника, О.В. Корчак-Чепурківський запропонував Ю.А. Квятковській організувати в Кишиневі приватний вісповий телятник за умови, що Бессарабська губернська управа буде видавати їй певну компенсацію та всі повітові земства будуть брати вісповий детрит з її телятника. Відтоді віспощеплення проводили тільки фельдшери й акушерки. Проте необхідно зауважити, що саме ці дії губернського санітарного лікаря започаткували кваліфіковане віспощеплення в Молдові, а це дало змогу знизити рівень поширення натуральної віспи в губернії [23, с. 4].

Серед інших інфекційних захворювань бессарабського народу була дифтерія. Однак, незважаючи на те, що смертність від дифтерії досягала 50-60 %, земські чиновники з метою економії коштів не забезпечували лікувальні заклади протидифтерійною сироваткою. Проте у зв'язку з епідемією дифтерії в губернії в 1896 р., за пропозицією завідуючого Бессарабським санітарним бюро, все ж таки було придбано на 3500 руб. протидифтерійної сироватки – для забезпечення тих повітів, у яких епідемія мала великі розміри, а також для проведення запобіжних щеплень. За відгуками лікарів, якість сироватки була високою та ефективною для ліквідації цієї епідемії [22].

За зразком Херсонського земства, О.В. Корчаком-Чепурківським була введена загальна карткова реєстрація хворих у губернії, а також планувалась обробка даних цих карток у бюро, ведення статистичних відомостей щодо захворюваності населення Бессарабії, але закриття губернського санітарного бюро припинило всю справу. Розроблені О.В. Корчаком-Чепурківським таблиці з медичної допомоги в повітах губернії, а також таблиці загальної організації земської медичної допомоги в губернії та по повітах містили відомості щодо віспощеплення за 1891-1896 рр. [11, с. 72].

О.В. Корчак-Чепурківський провів ряд санітарно-гігієнічних та інших досліджень. Це, зокрема, санітарне обстеження та опис фабрик, заводів, шкіл, туалетів, місць скупчення людей особливо тих місцевостей, де спостерігалася велика захворюваність і смертність; розробив заходи для оздоровлення робітників, а також склав обов'язкові постанови санітарного нагляду за фабриками та заводами, промисловими й сільськогосподарськими робітниками, школами; дослідив водопостачання та розробив заходи щодо його покращення [3, с. 24].

О.В. Корчак-Чепурківський постійно брав участь у засіданнях губернського комітету громадського здоров'я. Він виносив на обговорення комітету питання про організацію роботи з надання лікарської допомоги бідному населенню в Кишиневі, а також про проведення коротких медико-топографічних описів губернії. Правильність вибору такого спрямування підтверджується тим, що в 1980-х рр. продовжували ці дослідження колективи епідеміологів та медико-географів під керівництвом Е. Шляхова та Е. Фельдмана [16, с. 120].

На засіданнях Бессарабських губернських земських зборів у 1894 р. губернським санітарним лікарем неодноразово ставилося питання про розширення єдиного пологового притулку в Кишиневі, який мав усього сім ліжок. Ця пропозиція наштовхувалася на нерозуміння та консерватизм земського керівництва, але завдяки зусиллям О.В. Корчака-Чепурківського та передових місцевих діячів земської медицини за наступні роки кількість ліжок у притулку дещо збільшилася.

О.В. Корчак-Чепурківський як губернський санітарний лікар був членом комісії з улаштування будинку для душевнохворих під Кишиневом. Він зробив позитивний висновок щодо огляду місця зробленої розбивки майбутнього будинку для душевнохворих.

За ініціативи О.В. Корчака-Чепурківського в Кишиневі 1892 р. відкрито першу міську інфекційну лікарню на 25 місць, де велося безкоштовне лікування дітей. За 1897 р. у ній пролікувалося 192 хворих. Із її відкриттям стан санітарної справи в Кишиневі значно покращився, тому що інфекційних та туберкульозних хворих стали лікувати в окремій лікарні [14, с. 62-63].

О.В. Корчак-Чепурківський брав участь у всіх засіданнях повітових земсько-лікарських нарад, де доповідав про санітарний стан Бессарабської губернії, шляхи поширення епідемій і боротьби з ними, а також про стан забезпеченості санітарними лікарями та ін. Усе це висвітлювалося на сторінках газети «Врачебная хроника Бессарабской губернии» за 1892-1897 рр.

О.В. Корчак-Чепурківський приділяв багато уваги популяризації гігієнічних знань серед селян, убачаючи в цьому один із важливих шляхів ліквідації епідемій і поліпшення стану їхнього побуту. За ініціативою О.В. Корчака-Чепурківського та прогресивних земських лікарів у 1893 р. створені, а потім затверджені ХХІХ Бессарабським губернським земським зібранням комітети громадського здоров'я. Ці комітети повинні були діяти в селах із метою боротьби з епідеміями та порушеннями громадської й особистої гігієни. До їх функцій також належала і пропаганда гігієнічних знань. До складу комітетів були залучені не тільки лікарі та фельдшери, а й учителі, які також були палкими прихильниками здоров'я селянства та гігієни села. Згідно з розробленим О.В. Корчаком-Чепурківським проектом положення, члени комітету повинні були відвідувати хворих, надавати їм відповідну допомогу, а також давати поради стосовно догляду за ними та дотримання санітарних правил відповідної місцевості й побутових умов. Але черговий губернський з'їзд лікарів констатував, що прохання Бессарабського земства про впровадження комітетів було відхилено Міністерством внутрішніх справ, і проект залишився на папері [13, с. 72].

Отже, таке прагнення О.В. Корчака-Чепурківського поширювати гігієнічні знання серед селянства, а також пошук нових форм роботи на селі заслуговує на увагу та подяку нащадків.

Губернський санітарний лікар не полишав цієї ідеї. У зв'язку з цим на 8-му губернському з'їзді лікарів і представників земств Бессарабської губернії, що відбувся в березні 1897 р., він поставив питання щодо проведення санітарно-освітньої роботи. Рішенням

з'їзду визнано освіту, писемність широких верств населення необхідним фактором у санітарно-просвітницькій роботі, що, у свою чергу, вимагало введення загального навчання всіх дітей. Після активного обговорення питання санітарної освіти бессарабського селянства та ролі школи в цьому процесі, 8-й губернський з'їзд створив спеціальну комісію для організації народних читань і бесід з медицини та гігієни [13, с. 73].

Наполеглива праця О.В. Корчака-Чепурківського на посаді Бессарабського губернського санітарного лікаря дала свої результати. Збільшилася потужність санітарної організації; були введені планомірні форми боротьби з інфекціями, а саме: обов'язкове віспощення; заснована перша міська інфекційна лікарня; стала видаватися медична література, у тому числі й санітарно-просвітницька; проводилися лікарські з'їзди. Проте працювати ставало все важче. Усі спроби щодо покращення санітарного стану губернії наштовхувалися на байдужість і пасивний опір земських управ та земських зборів. Протистояння влади посилювалося. У 1895 р. було повідомлено, що XXVI чергове губернське земське зібрання виключило зі свого кошторису кошти, які вносилися протягом двадцяти п'яти років і були призначені для боротьби з епідеміями в повітах [12]. О.В. Корчак-Чепурківський на черговому губернському лікарському з'їзді ставив питання про необхідність подальшого розширення справи санітарної організації в губернії. Будучи необізнаними в санітарній справі, губернські земські чиновники – члени XXVII чергової сесії, відхилили пропозиції завідувача санітарного бюро [17, с. 253].

Добувати асигнування для утримання санітарного бюро стало неможливим. Про цей факт навіть писалося в газеті «Врач», де повідомлялося, що Кишинівське губернське зібрання постановило припинити виділяти кошти на роботу санітарного бюро, залишивши лише оплату губернському санітарному лікарю [21]. У зв'язку з цим після довгої та малорезультативної боротьби з бюрократичною адміністрацією губернського земства О.В. Корчак-Чепурківський 1 жовтня 1897 р. залишив свою посаду.

Бессарабські повітові лікарі високо оцінили цей період діяльності О.В. Корчака-Чепурківського, про що вказали в письмовій подяці, врученій йому при від'їзді до Києва, де відзначалося глибоке знання справи, поєднане з відданістю громадському благополуччю [4, с. 48].

Отже, за період діяльності в Бессарабській губернії О.В. Корчаком-Чепурківським була створена перша в Бессарабії науково обґрунтована санітарна організація – губернське санітарне бюро, відкрита міська інфекційна лікарня в Кишиневі, що була першою в історії Молдови. Ним був започаткований перший друкований орган, який об'єднував усю лікарсько-санітарну діяльність у губернії, а також видавав медичну літературу для простого народу з метою зниження інфекційних хвороб. Він очолив і мобілізував наявний медичний персонал, складаючи для нього інструкції, що сприяли позитивним досягненням у методах боротьби з епідеміями. О.В. Корчаком-Чепурківським уперше складено історію Бессарабської губернської земської медицини за 25 років уведення земства в губернії, а також опубліковано вагомі наукові роботи історичного, соціально-гігієнічного та епідеміологічного характеру, що покляло початок розробці проблем медичних наук у Молдові кінця XIX ст. Водночас ним було організовано першу медичну звітність у губернії; досліджено основні питання громадської санітарії – захворюваності й смертності, а також боротьбу з ними; удосконалено медико-топографічні дослідження; організовано перший вісповий телятник, що покляло початок обов'язковому віспощенню в Молдові. О.В. Корчак-Чепурківський організував два губернські з'їзди лікарів і брав активну участь у засіданнях земсько-лікарських нарад усіх повітів Бессарабської губернії та губернського комітету громадського здоров'я. Саме ним уперше було залучено до боротьби за охорону здоров'я бессарабського народу місцевих лікарів – А.Д. Коцовського, І.Е. Варзаря, Т.Ф. Чорбу, І.К. Шептелич-Херцеско та ін.

О.В. Корчак-Чепурківський пропрацював у Бессарабському земстві лише шість років, але його ім'я назавжди увійшло в історію науки Молдови. Його справи є яскравим прикладом інтернаціонального характеру в охороні народного здоров'я, у тому числі й у боротьбі з епідеміями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Врачебная хроника Бессарабской губернии. – 1892. – № 4. – С. 12-13.
2. Гарагашян А. А. Розвиток охорони здоров'я на Ізмаїльщині (1887-1953 рр.) / А. А. Гарагашян // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / [під ред. К. Ф. Дупленка]. – К.: Держ. мед. видавництво УРСР, 1957. – С. 332-335.
3. Жбанков Д. Н. О деятельности санитарных бюро и общественно-санитарных организаций в земской России: краткое историческое описание / Д. Н. Жбанков. – М.: Типо-литография В. Принтер, 1910. – 71 с.
4. Каган С. С. Видатний санітарний діяч України – академік О.В. Корчак-Чепурківський / С. С. Каган. – К.: Здоров'я, 1965. – 78 с.
5. Корчак-Чепурковский А. В. К истории холерных эпидемий в России вообще и в Бессарабии в частности / А. В. Корчак-Чепурковский // Врачебная хроника Бессарабской губернии. – 1892. – № 6. – С. 11-17.
6. Корчак-Чепурковский А. В. Несколько замечаний по поводу пеллагры / А. В. Корчак-Чепурковский // Врач. – 1893. – № 45. – С. 1246-1247.
7. Корчак-Чепурковский А. В. О холере в Бессарабии в связи с появлением ее в России / А. В. Корчак-Чепурковский // Врачебная хроника Бессарабской губернии. – 1892. – № 5. – С. 12-16.
8. Корчак-Чепурковский А. В. Обзор дезинфекционных средств, рекомендуемых при холере / А. В. Корчак-Чепурковский // Врачебная хроника Бессарабской Губернии. – 1892. – № 12. – С. 15-17.
9. Корчак-Чепурковский А. В. Отчет по командировке в Аккерманский уезд для организации борьбы с холерной эпидемией / А. В. Корчак-Чепурковский // Врачебная хроника Бессарабской Губернии – 1892. – № 11-12. – С. 15-21.
10. Корчак-Чепурковский А. В. Таблицы смертности от холеры в земских уездах Бессарабской губернии за 1866 и 1872 гг. / А. В. Корчак-Чепурковский // Отдельное издание Бессарабской Губернской Земской Управы, 1893. – 43 с.
11. Отчет Бессарабской губернской земской управы по общему презрению и врачебной части за время с 1 октября 1891 г. по 1 октября 1892 г. – Кишинев, Типография А.С. Степановой, 1893. – С. 68-156.
12. Отчеты и доклады Бессарабской губернской земской управы Губернскому земскому собранию XXVI очередного созыва по санитарному отделению и постановления собрания по вопросам, касающимся земской медицины. – Кишинев: Изд. Бес. губ. зем. упр., 1895. – С. 6-7.
13. Попушой Е. П. Земские врачи о роли народного образования в гигиеническом воспитании крестьянства / Е. П. Попушой, Б. И. Аккерман // Советское здравоохранение. – 1990. – № 2. – С. 72-74.
14. Попушой Е. П. К истории развития здравоохранения в г. Кишиневе / Е. П. Попушой // Здравоохранение. – 1966. – № 5. – С. 61-64.
15. Попушой Е. П. Приостановить эпидемию / Е. П. Попушой, Н. А. Тестемицану, В. А. Йокса // Видные врачи Молдавии. – Кишинёв: Штиинца, 1985. – С. 62-73.
16. Попушой Е. П. Роль медицинских обществ Молдавии в развитии медицинской мысли во второй половине XIX – начале XX века / Е. П. Попушой // Советское здравоохранение. – 1982. – № 1. – С. 65-68.
17. Рашкович М. П. Вопросы земской медицины и постановления по ним Бессарабского губернского земского собрания XXVII очередной сессии в 1896 г. / М. П. Рашкович // Общественно-санитарное обозрение. – 1896. – № 11. – С. 252-253.
18. Рашкович М. П. Санитарное состояние местечек Бессарабской губернии / М. П. Рашкович // Общественно-санитарное обозрение. – 1896. – № 9-10. – С. 222-225.
19. Френкель З. Г. Обзор губернских земско-медицинских и санитарно-эпидемических хроник за 1896 год / З. Г. Френкель // Общественно-санитарное обозрение. – 1897. – № 10. – С. 230-233.

20. Херсонское губернское совещание земских врачей и представителей уездных земств по вопросу о холере // *Земский врач.* – 1893. – № 17. – С. 292.
21. Хроника и мелкие известия // *Врач.* – 1895. – № 14. – С. 402.
22. Хроника, рефераты и смеси // *Земский врач.* – 1894. – № 52. – С. 843.
23. Чертов А. А. Городская медицина в европейской России / А. А. Чертов. – М.: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1903. – С. 1-5.

REFERENCES

1. Vrachebnaya hronika Bessarabskoy gubernii. – 1892. – № 4. – S. 12-13.
2. Garagashyan A.A. Rozvitok ohoroni zdorovya na Izmayilschini (1887-1953 rr.) / A.A. Garagashyan // *Materjali do Istoriyi rozvitku ohoroni zdorovya na Ukrayini* / [pId red. K.F. Duplenka]. – K.: Derzh. med. vidavnistvo URSR, 1957. – S. 332-335.
3. Zhbakov D.N. O deyatelnosti sanitarnykh byuro i obschestvenno-sanitarnykh organizatsiy v zemskoy Rossii: kratkoe istoricheskoe opisanie / D.N. Zhbakov. – M.: Tipolitografiya V. Printer, 1910. – 71 s.
4. Kagan S.S. Vidatnyy sanitarniy dlyach UkraYini – akademik O.V. Korchak-Chepurkovskiy / S.S. Kagan. – K.: Zdorovya, 1965. – 78 s.
5. Korchak-Chepurkovskiy A.V. K istorii holernykh epidemiy v Rossii voobshe i v Bessarabii v chastnosti / A.V. Korchak-Chepurkovskiy // *Vrachebnaya hronika Bessarabskoy gubernii.* – 1892. – № 6. – S. 11-17.
6. Korchak-Chepurkovskiy A.V. Neskolko zamechaniy po povodu pellagryi / A.V. Korchak-Chepurkovskiy // *Vrach.* – 1893. – № 45. – S. 1246-1247.
7. Korchak-Chepurkovskiy A.V. O holere v Bessarabii v svyazi s poyavleniem ee v Rossii / A.V. Korchak-Chepurkovskiy // *Vrachebnaya hronika Bessarabskoy gubernii.* – 1892. – № 5. – S. 12-16.
8. Korchak-Chepurkovskiy A.V. Obzor dezinfektsionnykh sredstv, rekomenduemykh pri holere / A.V. Korchak-Chepurkovskiy // *Vrachebnaya hronika Bessarabskoy Gubernii.* – 1892. – № 12. – S. 15-17.
9. Korchak-Chepurkovskiy A.V. Otchet po komandirovke v Akkermanskiy uezd dlya organizatsii borby s holernoy epidemiy / A.V. Korchak-Chepurkovskiy // *Vrachebnaya hronika Bessarabskoy Gubernii* – 1892. – № 11-12. – S. 15-21.
10. Korchak-Chepurkovskiy A.V. Tablitsyi smernosti ot holeryi v zemskikh uezdakh Bessarabskoy gubernii za 1866 i 1872 gg. / A.V. Korchak-Chepurkovskiy // *Otdelnoe izdanie Bessarabskoy Gubernskoy Zemskoy Upravlyi*, 1893. – 43 s.
11. Otchet Bessarabskoy gubernskoy zemskoy upravlyi po obschemu prezreniyu i vrachebnoy chasty za vremya s 1 oktyabrya 1891 g. po 1 oktyabrya 1892 g. – Kishinev, Tipografiya A.S. Stepanovoy, 1893. – S. 68-156.
12. Otchety i doklady Bessarabskoy gubernskoy zemskoy upravlyi Gubernskomu zemskomu sobraniyu HHVI ocherednogo sozyiva po sanitarnomu otdeleniyu i postanovleniya sobraniya po voprosam, kasayuschimsya zemskoy meditsiny. – Kishinev: Izd. Bes. gub. zem. upr., 1895. – S. 6-7.
13. Popushoy E.P. Zemskie vrachi o roli narodnogo obrazovaniya v higienicheskom vospitanii krestyanstva / E.P. Popushoy, B.I. Akkerman // *Sovetskoe zdravoohranenie.* – 1990. – № 2. – S. 72-74.
14. Popushoy E.P. K istorii razvitiya zdravoohraneniya v g. Kishineve / E.P. Popushoy // *Zdravoohranenie.* – 1966. – № 5. – S. 61-64.
15. Popushoy E.P. Priostanovit epidemiyu / E.P. Popushoy, N.A. Testemitsu, V.A. Ioksa // *Vidnyie vrachi Moldavii.* – Kishinyov: Shtiintsa, 1985. – S. 62-73.
16. Popushoy E.P. Rol meditsinskiykh obschestv Moldavii v razvitiy meditsinskoy myisli vo vtoroy polovine XIX – nachale XX veka / E.P. Popushoy // *Sovetskoe zdravoohranenie.* – 1982. – № 1. – S. 65-68.

17. Rashkovich M.P. Voprosyi zemskoy meditsinyi i postanovleniya po nim Bessarabskogo gubernskogo zemskogo sobraniya XXVII ocherednoy sessii v 1896 g. / M.P. Rashkovich // Obschestvenno-sanitarnoe obozrenie. – 1896. – № 11. – S. 252-253.
18. Rashkovich M.P. Sanitarnoe sostoyanie mestecek Bessarabskoy gubernii / M.P. Rashkovich // Obschestvenno-sanitarnoe obozrenie. – 1896. – № 9-10. – S. 222-225.
19. Frenkel Z.G. Obzor gubernskih zemsko-meditsinskih i sanitarno-epidemicheskikh hronik za 1896 god / Z.G. Frenkel // Obschestvenno-sanitarnoe obozrenie. – 1897. – № 10. – S. 230-233.
20. Hersonskoe gubernskoe soveshanie zemskih vrachey i predstaviteley uездnyih zemstv po voprosu o holere // Zemskiy vrach. – 1893. – № 17. – S. 292.
21. Hronika i melkie izvestiya // Vrach. – 1895. – № 14. – S. 402.
22. Hronika, referaty i smesi // Zemskiy vrach. – 1894. – № 52. – S. 843.
23. Chertov A.A. Gorodskaya meditsina v evropeyskoy Rossii / A.A. Chertov. – M.: T-vo «Pechatnya S.P. Yakovleva», 1903. – S. 1-5.

Товкун Л. Вклад выдающегося украинского гигиениста А.В. Корчак-Чепурковского в становление и развитие земской санитарной медицины Молдовы (1891-1897 гг.).

В статье освещен вклад выдающегося украинского гигиениста А.В. Корчак-Чепурковского в становление и развитие земской санитарной медицины Молдовы в 1891-1897 гг.

К плеяде выдающихся ученых, которые способствовали становлению и дальнейшему развитию земской санитарной медицины Бессарабской губернии (ныне – Молдовы) принадлежит известный украинский ученый-гигиенист А.В. Корчак-Чепурковский (1857-1947гг.).

За период деятельности в Бессарабской губернии А.В. Корчак-Чепурковским, где он был губернским санитарным врачом, создано первое губернское санитарное бюро. Благодаря его усилиям открыто первую в истории Молдовы городскую инфекционную больницу в Кишиневе. Под его редакцией создан первый медицинский печатный орган в губернии – «Врачебная хроника Бессарабской губернии». Под руководством А.В. Корчак-Чепурковского успешно ликвидированы эпидемии в Бессарабии, которые были в то время. Одновременно им впервые организована медицинская отчетность в губернии; исследованы основные вопросы общественной санитарии; усовершенствованы медико-топографические исследования.

А.В. Корчак-Чепурковский проработал в Бессарабском земстве лишь шесть лет, но его имя навсегда вошло в историю науки Молдовы. Его дела являются ярким примером интернационального характера в охране народного здоровья.

Ключевые слова: *А.В. Корчак-Чепурковский, ученый, Молдова, Бессарабская губерния, земская медицина, гигиена, санитария, эпидемиология, демография.*

Tovkun L. The contribution of the outstanding Ukrainian hygienist O. Korchak-Chepurkovskiy the establishment and development of County medicine care of Moldova (1891-1897).

The article highlights the contribution of outstanding Ukrainian hygienist O. Korchak-Chepurkovskiy the establishment and development of county medicine health Moldova 1891-1897 years.

To the galaxy of eminent scientists who contributed to the establishment and further development of the County health medicine province of Bessarabia (now Moldova) belongs to famous Ukrainian scientist hygienist O. Korchak-Chepurkovskiy (1857-1947 years).

During activity in the province of Bessarabia O. Korchak-Chepurkovskiy, where he was the provincial sanitary doctor, created the first provincial health bureau. Through his efforts, openly, the first in the history of Moldova, urban infectious diseases hospital in Chisinau. Under his editorship

was established the first medical publication in the province «Medical Chronicle province of Bessarabia» Under the leadership of O. Korchak-Chepurkivskyi successfully eliminated epidemic in Bessarabia, who were at that time. At the same time, he was the first organized medical records in the province; basic issues of public sanitation; improved medical and topographical studies.

O. Korchak-Chepurkivskyi worked in Bessarabia only six years, but his name entered the history of science in the Republic of Moldova. His works are a vivid example of the international nature of public health.

Key words: *O. Korchak-Chepurkivskyi, scientist, Moldova, Bessarabia, county medicine, hygiene, sanitation, epidemiology, demography.*

Одержано 3.02.2014.

Надія Коцур
(Переяслав-Хмельницький)

**ПРІОРИТЕТНІ НАУКОВІ НАПРЯМИ
ПРОФЕСОРА М.А. КУДРИЦЬКОГО В ГАЛУЗІ ШКІЛЬНОЇ ГІГІЄНИ
І ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ (1919 -1929 рр.)**

У статті проаналізовано основні здобутки професора М.А. Кудрицького в галузі шкільної гігієни і фізичного виховання; розкрито його діяльність у наукових товариствах та Всеросійській спілці лікарів. Встановлено, що на початку 20-х рр. ХХ ст. М.А. Кудрицький працював позаштатним науковим співробітником в Інституті фізичної культури та медичній секції ВУАН. Основним місцем роботи вченого був Київський медичний інститут, де він обіймав посаду старшого асистента кафедри професійної гігієни. За сумісництвом займався педагогічною діяльністю в низці педагогічних і медичних вищих навчальних закладах м. Києва, де викладав курси соціальної гігієни виховання, основ професійної та шкільної гігієни. Вчений проводив дослідження серед київських школярів стосовно відповідності хронологічного віку стану їхнього фізичного і психічного розвитку та впливу на психофізичний розвиток дітей занять фізичною культурою. Результати досліджень опубліковані в низці праць М.А. Кудрицького.

Ключові слова: М.А. Кудрицький, шкільна гігієна, фізичне виховання, фізичний розвиток, медична секція, ВУАН.

Серед видатних учених української медичної науки ХХ ст. на особливу увагу заслуговує постать професора-гігієніста М.А. Кудрицького – блискучого педагога та громадського діяча. Професор М.А. Кудрицький відіграв важливу роль у становленні і розвитку гігієнічної науки першої половини ХХ ст., в підготовці кадрів для потреб народного господарства.

До теперішнього часу залишаються актуальними наукові висновки М.А. Кудрицького про відповідність хронологічного віку школярів стану їхнього фізичного і психічного розвитку, а також впливу на психофізичний розвиток дітей занять з фізичної культури, передбачених шкільною навчальною програмою.

Проведені М.А. Кудрицьким дослідження щодо впливу фізичних вправ на організм дитини, поліпшення його функціонального стану як у цілому, так і окремих його органів і систем, лягли в основу фізіолого-гігієнічного обґрунтування занять фізичною культурою в школах.

Професор М.А. Кудрицький працював в тіні таких визначних учених української медичної науки, як О.В. Корчак-Чепурківський, О.І. Крупський, А.Н. Колесницький, М.А. Рубисів, В.Я. Підгаєцький, О.Г. та Є.Г. Черняхівські, М.П. Нещадименко, В.В. Удовенко та ін. А тому, як відзначає херсонський історик В.М. Андреев, «обличчя науки визначається не лише її «першими», всім відомими діячами, які висувають власні концепції, створюють наукові школи і напрямки, працюють на керівних посадах у навчальних та наукових закладах. Без учених «другого плану» неможливо уявити простір інтелектуального життя з його різноманітними зв'язками й опосередкуваннями. Ідеться про людину, яка перебуває за межами кола перших осіб історичної драми та відомої номенклатури визначних особистостей, які відіграють перші ролі і заповнюють собою простір так званої Великої історії» [1, с. 102; 16, с.7].

Метою статті є узагальнення і аналіз джерел і літератури про творчий шлях і пріоритетні наукові напрями професора М.А. Кудрицького в галузі шкільної гігієни і фізичної культури в 20-ті рр. ХХ ст.

Неупереджена оцінка наукової роботи М.А. Кудрицького міститься в біографічних нарисах про українських учених і їхні наукові школи першої половини ХХ ст. (наприклад, праця дослідника Я. Ганіткевича) [5, с. 77-81].

У 2006 р. В.Ф. Москаленко і В.П. Ляхоцький досліджували постать М.А. Кудрицького як ученого і педагога та підсудного у сфабрикованому ДПУ процесі «СВУ» [12, с. 178-179].

Аналізу наукового доробку М.А. Кудрицького, його внеску в розвиток вітчизняної гігієни і, зокрема, шкільної, присвятили свою працю О.П. Яворовський та І.М. Сахарчук. У книзі «Микола Кудрицький. Лікар. Педагог. Вчений», яка побачила світ у 2009 р., дослідники проаналізували науково-педагогічну діяльність вченого-гігієніста «другого плану», який працював у тіні визначних гігієністів. Першу половину книги автори присвятили дослідженню життєвого шляху М.А. Кудрицького у нерозривному зв'язку з тими подіями, які відбувалися у країні, показали його як старшого викладача Київського медичного інституту і професора Київського інституту народної освіти та наукового співробітника ВУАН. Особливе місце в дослідженні автори відвели судовому процесу у сфабрикованому ДПУ процесі «СВУ», залучивши до наукового аналізу низку документів Державного архіву СБУ України [16].

Відомості про наукову роботу та педагогічну діяльність М.А. Кудрицького знаходяться у фонді Р-166 «Народний комісаріат освіти. 1917 – 1970 рр.» ЦДАВО, зокрема, особова справа, автобіографічні дані, анкетний лист, перелік наукових праць М.А. Кудрицького [15, 4 арк.].

Низка документів про організаційну, наукову роботу М.А. Кудрицького, а також слідчо-архівних документів знаходиться в Державному галузевому архіві СБ України (СБУ).

У документах Т. 122 [6, арк. 83, 141] указується про те, як М.А. Кудрицький, перебуваючи в 1913 р. на посаді земського санітарного лікаря, залучався до наукової роботи в медичній секції Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. В 1918 - 1920 рр. він працював штатним лікарем Українського червоного хреста, санітарним лікарем Київського повітового земства, дитячих притулків, шкіл, технікумів, вузів, кооперативних, освітніх, лікарських та інших організацій і спілок [6, арк. 41, 46, 139]. М.А. Кудрицький був одним із активних учасників об'єднавчих процесів у Всеросійській спілці лікарів (ВСЛ), відвідуючи її загальні зібрання, сприяв реорганізації ВСЛ в 1921 р. в медичну секцію ВУАН [6, арк. 184]. В часи відродження української державності М.А. Кудрицький одночасно з роботою у ВСЛ і кооперативних організаціях виконував обов'язки штатного санітарного лікаря дитячих притулків, якими опікувався Український червоний хрест (УЧХ, 1919 р.) [6, арк. 33, 46]. До складу президії медичної секції, членом якої став М.А. Кудрицький входили: О. Корчак-Чепурківський, О. Крупський, М. Нецадименко, К. Рубисів, О. Черняхівський, Є. Черняхівський, Л. Левитський, Тижненко, В. Підгаєцький, В. Удовенко та ін. [6, арк. 189]. Анкетні дані М.А. Кудрицького свідчать, що впродовж 1920-1923 рр. він працював у Київському педагогічному технікумі імені Грінченка, де викладання проводилося лише українською мовою. Технікум готував учителів для села. Усе це, відзначав М.А. Кудрицький, «задовольняло мене цілком» [6, арк. 142].

На час національно-визвольних змагань припадає початок педагогічної та наукової діяльності М.А. Кудрицького. Відомо, що національно-культурне будівництво, яке стало основою внутрішньої політики Центральної Ради, розпочалося в несприятливих умовах, пов'язаних із відсутністю в Російській імперії української середньої вищої освіти. Тому починати будувати систему національної освіти доводилося з нуля. До того ж йшов четвертий рік війни, і спроби здійснення перетворень, підкреслюють автори фундаментальної праці «Нариси історії української інтелігенції», наштотувались на елементарні організаційні та матеріальні перешкоди. Та був і позитивний момент – велика соціальна активність інтелігенції, бурхлива громадська діяльність якої спричинила перші позитивні зрушення на ниві культури [16; 13, с. 85].

На початку березня 1917 р. у Києві організовано Українське товариство шкільної освіти, яке очолив відомий громадський діяч, педагог І.М. Стешенко. Метою товариства

стало створення української школи – народної, середньої та вищої. Перша українська гімназія (в документах вона фігурує під назвою «Перша трудова українська школа імені Т.Г. Шевченка» – Авт.) була відкрита у Києві 18 березня. У ній працювали два підготовчих і 1-3 класи. Її директором став випускник Київської духовної академії, відомий літературний критик, педагог, а згодом голова науково-педагогічної комісії ВУАН Володимир Федорович Дурдуківський. За прикладом Києва до початку навчального року відкрилося 53 українські середні школи [13, с. 85].

Саме з першою українською трудовою школою та з Українським товариством шкільної освіти тісно пов'язана наукова робота М.А. Кудрицького.

У своїх спогадах він писав: «Мій зв'язок з цією школою був на ґрунті виховання моєї дочки в ній. Національно-український напрям школи відповідав моєму бажанню дати дочці українське виховання» [16; 6, арк. 118]. Можливо, таке близьке знайомство зі школою, високий рівень викладання предметів і виховної роботи наштовхнули лікаря-гігієніста випробувати свої сили в царині педагогіки.

В умовах дефіциту педагогічних кадрів для українських шкіл у травні 1917 р. шкільна комісія Центральної Ради прийняла рішення про викладання українською мовою в усіх навчальних закладах [13, с. 85]. М.А. Кудрицький, який вільно володів українською і російською та читав німецькою і польською мовами, почав викладати шкільну гігієну на курсах дошкільного виховання (1918-1919 рр.) [15, арк. 1, 1зв].

У 1919 р. за пропозицією професора В.Я. Підгаєцького М.А. Кудрицький залучився до роботи Всеукраїнської учительської спілки (утворена в травні 1917 р. – Авт.), яка видавала свій журнал «Українська школа». Тут для педагогів він читав спеціальний курс лекцій «Анатомо-фізіологічні особливості дитячого організму», а також із проблем фізичного виховання в школі. При учительській спілці була організована також секція фізичного виховання [16; 6, арк. 47].

Як уже відзначалося, у 1918 р. медична секція була реорганізована в «Спілку лікарів-українців», в якій активно працювали відомі вчені-лікарі Б. Матюшенко, О. Корчак-Чепурківський та ін. У кінці 1920 р. за пропозицією О. Корчак-Чепурківського і О. Черняхівського було перейменовано «Спілку лікарів-українців» у Медичну секцію ВУАН, яка стала працювати за статутом наукових товариств при академії, колишніх секцій Наукового товариства імені Т.Г.Шевченка [6, арк. 85]. Це значно звужувало діяльність Спілки, але, водночас, захищало її від безпосереднього контролю з боку адміністративних органів.

Слід зазначити, що на засіданнях секції М.А. Кудрицький неодноразово виступав з доповідями: «Полігландулярна недостаточність та полісерозит на ґрунті спадкових пранців (сифілісу)», «Роль та значення Медичної секції поруч з нашими медичними організаціями Києва» та ін. [16; 5, с. 78]. Водночас у складі термінологічної комісії, очолюваної професором О. Черняхівським, діяч працював над укладанням українського медичного словника.

М.А. Кудрицький брав активну участь у роботі медичної секції ВУАН, його обирали другим секретарем і скарбником секції (першим був І.А. Кореневич), а в 1923 р. – членом президії (поруч з Ю. Вороним і В. Ельбергом) [6, арк. 87].

У 1919-1923 рр. в тогочасних журналах з'явилися перші статті М.А. Кудрицького: «Опікування інвалідів» («Журнал Міністерства народного здоров'я», 1919); «Прищеплювання при заразних недугах» («Українські медичні вісті», 1919. – Ч. 19-20); «Фізичне виховання в школі» («Вільна українська школа», 1920. – № 1-3). У цих виданнях науковець-гігієніст надрукував рецензії та реферати на фахову літературу [15, арк. 1, 2 зв.].

З 1924 р. професор В.Я. Підгаєцький залучив М.А. Кудрицького до роботи в очолюваний ним Інститут фізичної культури ВУАН. Він став також позаштатним членом Науково-педагогічної комісії ВУАН та Науково-педагогічного товариства [16; 9, с. 29].

Вчені цих академічних підрозділів вивчали проблеми розвитку української школи, розробляли термінологію фізичної культури, збирали й опрацьовували матеріал про народні ігри, укладаючи для цього відповідні анкети й організовуючи кадри кореспондентів на

місцях [8, с. 24]. У цей період, зазначав М.А. Кудрицький, «остаточно з'ясувався мій науково-педагогічний шлях – шкільна гігієна з фізкультурою; мої наукові інтереси були зв'язані з Педкомісією. Керівники комісії були мені близькі люди: Корчак-Чепурківський, Підгаєцький». І далі: «На мою думку, Комісія та Товариство робили велику національну справу, гуртуючи українських педагогів для вивчення проблем української школи» [6, арк. 58].

За дорученням професора В.Я. Підгаєцького М.А. Кудрицький упродовж 1925-1926 навчального року проводив наукові дослідження на базі 1-ої трудової школи імені Т.Г. Шевченка. До кола його наукових інтересів належали проблеми працездатності учнівського організму, санітарно-гігієнічні характеристики занять фізичною культурою, санітарні умови у спальнях дитячого будинку та школярів молодшого віку, методи викладання й контролю знань тощо. З результатами цих досліджень М.А. Кудрицький знайомив педагогів і батьків, виступаючи перед ними з повідомленнями й доповідями [16].

М.А. Кудрицький першим серед учених-гігієністів дослідив проблеми шкільної гігієни, зокрема, відповідність хронологічного віку київських школярів стану їхнього фізичного і психічного розвитку, а також впливу на психофізіологічний розвиток дітей занять фізичною культурою, передбачених шкільною навчальною програмою.

У експерименті з вивчення фізіологічного впливу занять фізичною культурою на організм дітей та їхню працездатність, який проводився на базі 1-ої Київської трудової школи імені Т.Г. Шевченка навесні 1926 р. під безпосереднім керівництвом проф. В.Я. Підгаєцького, брали участь 38 учнів (17 хлопців і 21 дівчина) віком від 13 до 15 років. Одержані М.А. Кудрицьким дані показали, що за показником фізіологічного віку значна частина дітей у школі не відповідала їхньому вікові. Так, лише у 7 з 15 обстежених хлопців (46,6%) та у 4 з 15 обстежених дівчат (26,7%) фізіологічний вік відповідав хронологічному. У 4 обстежених хлопців і дівчат (відповідно 26,6% і 26,7%) фізіологічний вік був нижче хронологічного. У решти дітей (4-х хлопців і 7 дівчат) (відповідно 26,8 і 46,6%) фізіологічний вік перевищував хронологічний [16].

У результаті проведених фізіолого-гігієнічних досліджень занять фізичною культурою у 1-й Київській школі імені Т.Г. Шевченка М.А. Кудрицьким були сформульовані наступні висновки:

1. з фізіолого-гігієнічної точки зору побудову діаграм занять ФК (на підставі детального хронометражу) необхідно здійснювати з урахуванням як тривалості вправ, так і напруженості окремих фізичних вправ;
2. для кожної вікової групи розробити нормативи щодо інтенсивності окремих форм фізичної культури з урахуванням стану їхнього фізичного розвитку;
3. критерієм поділу дітей на групи для занять фізкультурою мають бути показники фізіологічного віку, але для кожної місцевості необхідно розробити свої норми зросту та ваги дітей різного хронологічного віку;

при проведенні занять з фізичної культури слід ураховувати фізичні параметри повітря й температуру, вологість, швидкість руху;

для оцінки дуже важливих для вправ фізичних властивостей повітря (його температури, вологості та руху) доцільно в школах застосовувати кататермометри [16].

Після публікації праці ім'я М.А. Кудрицького стало відомим широким науковим колам України, його почали запрошувати на конференції і наради, присвячені проблемам шкільної гігієни та фізичної культури, зокрема, в 1927 р. він виступив з доповіддю на Всеукраїнській нараді з питань фізичної культури в Харкові [5, с. 78; 16].

Особливо науково продуктивним для М.А. Кудрицького видався 1927 р. Уже в другій половині 1927 р. побачила світ книга «Здорове й хворе людське тіло» (обсягом 219 с.), котра була видана у друкарні Київської філії Книгоспілки тиражем 5000 примірників. Видання було рекомендовано науково-методичним комітетом Наркому освіти УССР по секції соціального виховання як посібник для установ Соцвиху. Книга призначалася для учнів старших класів тогочасних загальноосвітніх шкіл, профтехнікумів і шкіл фабзавуча, і була розрахована на

попередню ознайомленість молоді з основами хімії, фізики, природознавства – предметів, які викладалися в початкових школах.

Як відзначав автор, «... уся чинність тіла відбувається завдяки тим же силам, що і в машинах. Сили ці можна виміряти, використовувати, збільшувати й зменшувати. Сукупність цих сил і є те, що раніше звали душею...» [16].

Навчальний матеріал книги М.А. Кудрицький виклав і скомпонував не за анатомо-фізіологічним принципом, а на основі розгляду й аналізу окремих функції людського тіла, які в книзі названі тогочасними термінами «явища чинності тіла» [16]. Наприклад, функція руху тіла та його частин розглядалася під кутом зору біомеханіки кістяка суглобів і м'язів. Учений відзначав, що людську машину-тіло збудовано з такого матеріалу і так доцільно в нім сполучено окремі його частини, що воно проводить багато різноманітних і складних рухів, які не може здійснити жодна найдосконаліша машина.

Книга була позитивно оцінена науково-педагогічною громадськістю. Підкреслюючи актуальність і важливість цієї праці, професор-гігієніст В.В. Удовенко у своїй рецензії писав: «Книга написана як підручник для учнів старших груп шкіл соціального виховання... Автор дає основні поняття будови, фізіології та гігієни..., матеріал викладено за окремими функціями: рух, живлення, кровообіг, дихання, видільна функція, керування життям організму – функція нервової системи, праця людини... До кожного розділу додані низки практичних вправ та гігієнічних порад» [5, с. 79].

Врахувавши позитивну реакцію фахівців, учителів та молоді на книгу, М.А. Кудрицький вирішив переслати її за кордон «з надією, що... підручник гігієни для шкіл може поширитись і в українських школах за кордоном» [6, арк. 73].

Як відомо, в 1920-ті рр. ВУАН систематично обмінювалася кореспонденцією і науковою продукцією зі 154 закордонними науковими установами, 82 Всесоюзними і 122 українськими. Цей факт підтверджує академік А. Кримський в «Огляді видавничої діяльності ВУАН за 10 літ (1918-1928)» [10, арк. 9]. М.А. Кудрицький також скористався міжнародними контактами для поширення своїх наукових поглядів. У 1927р. він написав листа Б. Матюшенку, який видавав у Празі український медичний журнал, і разом з ним надіслав йому свою книгу. У листі-відповіді той радив послати книгу у львівське Українське педагогічне товариство. Останнє, ознайомившись з посібником, дало ухильно-негативну відповідь, у якій говорилося, «що книжка добра, дуже потрібна, але в українських школах Галичини – Польщі вона не може бути за підручник, бо зміст її – на суто матеріалістичному ґрунті» [6, арк. 73.].

Як позаштатний науковий співробітник ВУАН, М.А. Кудрицький увесь час плекав надію отримати штатну посаду в Академії. Проте такої посади йому не знайшлося. Тому, починаючи з 1928 р., він послабив зв'язки з головною науковою установою Радянської України і змушений вести пошуки постійної роботи, яка б дала можливість реалізувати фахову підготовку [7, арк. 1, 86].

Водночас, задовго до пошуків постійного місця роботи за фахом, М.А. Кудрицький проводив профспілкову роботу в місцевомі Київського медінституту та в Київській секції наукових працівників, як член профспілки Робоса (членський білет № 18850) [15, арк. 1]. Навесні того ж 1928 р. у М.А. Кудрицького з'явилася нагода отримати постійну роботу за фахом в Інституті охорони здоров'я дітей і підлітків. Після перевірки комісією Наркомату охорони здоров'я УСРР роботи цього науково-дослідного інституту було прийнято рішення про зняття з посади його директора Писаревої. Розглянувши на засіданні Науково-педагогічної комісії ВУАН це питання, вирішено було рекомендувати на посаду директора або заступника НДІ охорони здоров'я дітей і підлітків кандидатуру М.А. Кудрицького. «Мені персонально, – пише він, – посада в Інституті ОЗДП була потрібна, як рибі вода, бо я в Києві не мав ніде відповідних умов (лабораторії та ін.) для моєї науково-дослідної роботи...» [7, арк. 156]. Комісія доручила також академіку О. Корчаку-Чепурківському і професору В.Я. Підгаєцькому з приводу кандидатури М.А. Кудрицького провести переговори із заступником Наркома охорони здоров'я Нагорним. У зв'язку з цим Нагорний заявив, що

участь М. Кудрицького, як єдиного в Києві науковця з проблем шкільної гігієни, в Інституті бажана, але директором даної установи має бути комуніст, а посада його заступника штатним розкладом непередбачена. Проте пообіцяв, коли буде призначено нового директора, то якусь посаду в Інституті знайдуть і М.А. Кудрицькому. Ця справа завершилася позитивно лише 1 січня 1929 р. М.А. Кудрицький узяв участь в оголошеному НКОЗ УСРР конкурсі й одержав посаду завідувача науково-дослідної лабораторії з проблем шкільної гігієни Інституту охорони здоров'я дітей і підлітків, де він розгорнув свою науково-дослідницьку роботу [16].

Працюючи одночасно як науковий співробітник кафедри народного здоров'я ВУАН, ученого 22 березня 1929 р. на загальних зборах Медичної секції академії обрано до ревізійної комісії (головою секції тоді став академік Д.К. Заболотний) [5, с.79; 16].

У тому ж 1929 р. М.А. Кудрицький вирішив залишити посаду старшого асистента кафедри професійної гігієни Київського медичного інституту та перейти на роботу в інший вуз, де його пообіцяли обрати професором. Таке рішення він прийняв лише після того, коли стало зрозумілим, що в найближчі роки кафедра шкільної гігієни, яку намагалися організувати академік О.В. Корчак-Чепурківський і професор В.Я. Підгаєцький при Київському медінституті і яку б він міг очолити, відкрита не буде. Слід згадати, що самостійна кафедра гігієни дітей та підлітків у складі санітарно-гігієнічного факультету Київського медичного інституту була створена лише у 1935 р. [11, с. 79].

У 1920/21 навчальному році основним місцем роботи М.А. Кудрицького був Київський медичний інститут. У стінах цього закладу він обіймав посади: ординатора та молодшого асистента кафедри спеціальної патології та терапії (1920-1923 рр.), старшого асистента кафедри професійної гігієни (1923 -1928 р).

Анкетні дані М.А. Кудрицького свідчать, що впродовж 1920-1923 рр. він викладав у Київському педагогічному технікумі імені Грінченка, де в різний час організаторами і діячами цього навчального закладу були відомі українські педагоги Дога, Іваниця, Шило. Викладання тут проводилося лише українською мовою.

У жовтні 1923 р. ученого обрано на посаду старшого асистента першої в колишньому Радянському Союзі кафедри професійної гігієни [11, с. 76]. На той час кафедра за складом була малочисельною. Окрім М.А. Кудрицького туди входили два асистенти – лікар В.О. Лебедев і хімік Лазаркевич, а також лаборант – лікар С. Драпалюк. З 1925 р. до роботи в науковій лабораторії кафедри долучилися три аспіранти: лікарі Вігте, Гельфонд та Паламарчук, які займалися не лише науковими дослідженнями, а й готували лабораторні заняття і проводили семінарські та підготовчі курси [16].

Працюючи старшим асистентом кафедри професійної гігієни, М.А. Кудрицький читав не лише лекційний курс з основ професійної гігієни, а й проводив семінарські та лабораторні заняття зі студентами. Це обумовлювалось, насамперед, тим, що силами одних лише молодших асистентів та аспірантів неможливо було на належному теоретичному рівні забезпечувати навчальний процес при великій кількості семінарських груп. Фактичні дані свідчать, що через кафедру зі штатом від 5 до 8 осіб (разом з аспірантами в 1923-1929 рр.) проходила велика кількість студентів 4-5-х курсів: за роками відповідно 780, 610, 560, 380, 250 [16; 14].

Водночас з постійною роботою в КМІ М.А. Кудрицький працював за сумісництвом в Київському кооперативному інституті (1925-1926 рр.), на курсах при Київському науково-дослідному інституті удосконалення лікарів, санітарних лікарів при Київському інституті народної освіти (1926-1928 рр.), художньому інституті (1928-1929 рр.) [15, арк. 1; 6, арк. 48, 61, 70; 7, арк. 120]. У цих навчальних закладах він викладав курси соціальної гігієни виховання, основ професійної та шкільної гігієни. Для проведення лабораторних практикумів на курсах вдосконалення санітарних лікарів він разом з іншими співробітниками кафедри професійної гігієни Київського медичного інституту організував при гігієнічній лабораторії хімічний, фізіологічний та антропометричний відділи, а також кабінет професійних хвороб і профвідділ. Однак через брак коштів і кадрів вищої кваліфікації це питання так і залишилось не вирішеним [16; 11, с. 79].

15 березня 1929 р. органами ДПУ УСРР М.А. Кудрицького було заарештовано. Для вченого-гігієніста арешт виявився несподіванкою. У своїх свідченнях він про це писав: «Я особисто... зовсім не сподівався свого ув'язнення; тим більше, що Підгаєцький, з яким у мене було найбільше спільного в громадсько-політичній роботі не був (ще не був – Авт.) ув'язнений» [6, арк. 121].

Слід підкреслити, що ДПУ і його підрозділи на місцях звертали увагу на інтелігенцію, насамперед стару дореволюційну, яка, на думку представників каральних органів, була потенційно небезпечною для радянської влади. Тому ще задовго до судового процесу «СВУ» на всіх колишніх учасників національно-визвольних змагань була зібрана детальна інформація, в тому числі на лікарів, особливо тих, які брали активну участь у розбудові національної системи охорони здоров'я, серед яких був і М.А. Кудрицький [16].

У 1969 р. Верховним судом УРСР М.А.Кудрицького було реабілітовано, але у зв'язку з репресіями вченому не вдалося до кінця реалізувати свої наукові плани.

Таким чином, науково-дослідна робота М.А. Кудрицького в 20-х рр. ХХ ст. в академічних установах характеризувалася впровадженням нового напрямку в гігієнічній науці – шкільної гігієни. Його наукова спадщина свідчить про те, що в цій галузі М.А. Кудрицький був один із перших українських учених-гігієністів, піонером у дослідженні такої проблеми шкільної гігієни, як відповідність хронологічного віку київських школярів стану їхнього фізичного та психічного розвитку, а також впливу на психофізіологічний розвиток дітей занять фізичною культурою, передбачених шкільною навчальною програмою. Начальний посібник М.А. Кудрицького «Здорове й хворе людське тіло» був першою спробою у створенні вітчизняного підручника зі шкільної гігієни, який користувався упродовж кількох років популярністю, як серед науковців, так і учнівської та студентської молоді.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев В. М. Дмитро Дорошенко : «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини ХХ ст.? Досвід вивчення інтелектуальної біографії історика / В. М. Андреев // УІЖ. – 2007. – № 4. – С. 102–122.
2. Васильев К. К. Формирование и развитие Одесского научно- медицинского центра и его роль в создании отечественной эпидемиологии и микробиологии: дис. на соиск. учен. степени д-ра мед. наук / К. К. Васильев. – Тернополь, 1993. – 450 с.
3. Владимирский-Буданов М. Ф. История императорского университета св. Владимира / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К., 1884.
4. Высокович В. К. О причинах возникновения и развития холерной эпидемии в Киеве в 1907 г. / В. К. Высокович // Труды О-ва киевских врачей. – К., 1908. – Т. 9, вып. 2. – С. 7.
5. Ганіткевич Я. Микола Кудрицький – український науковець-гігієніст і педагог / Я. Ганіткевич // Українські лікарі – вчені першої половини ХХ століття та їхні наукові школи : біографічні нариси та бібліографія. – Львів, 2002. – С. 77–81.
6. ДГА СБУ, Т. 122, арк. 37, 41, 46, 47, 48, 61, 62, 70, 73, 83, 85, 87, 118, 141, 142, 139, 167, 184, 189.
7. ДГА СБУ, ф. 6, спр. 67098 ФП. «СВУ», Т. 123, арк. 1, 86, 119–120.
8. Звідомлення Української Академії наук у Києві за 1926 рік. – К., 1927. – С. 113–114.
9. Звідомлення Української Академії наук у Києві за 1927 рік. – К. Друкарня ВУАН, 1928. – 130 с.
10. Іститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, ф. 1. Літературні матеріали. ХІІ-ХХ ст., спр. 26579, 9 арк.
11. Кундієв Ю. І. Володимир Підгаєцький : повернення із забуття. 1889–1937 / Ю. І. Кундієв, О. П. Яворовський, І. М. Трахтенберг, І. М. Сахарчук. – Житомир : Полісся, 2008. – 324 с.

12. Москаленко В. Ф. Таврований епохою / В. Ф. Москаленко, В. П. Ляхоцький // Науковий вісник Нац. мед. ун-ту імені О. О. Богомольця. – 2006. – № 1. – С. 178–179.
13. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.) / За ред. Ю. Ю. Курносова : у 3 кн. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 47, 85.
14. Підгаєцький В. Я. З життя Київського медичного інституту. Робота кафедри професійної гігієни Київського медичного інституту за 1923-1929 рр. / В. Я. Підгаєцький // Укр. мед. вісті. – 1929. – № 1-6. – С. 183-187.
15. ЦДАВО, ф. 166., оп. 12, спр. 3958, 4 арк.
16. Яворовський О. П. Микола Кудрицький. Лікар. Педагог. Вчений / О. П. Яворовський, І. М. Сахарчук. – Черкаси : ТОВ «Маклаут», 2009. – 156 с.

REFERENCES

1. Andreev V.M. Dmitro Doroshenko: «pershiy» chi «drugiy» v ukrayinskiy istoriografii pershoyi polovini XX st.? Dosvid vivchennya intelektualnoyi biografiiy istorika / V.M. Andreev // UIZh. – 2007. – № 4. – S. 102–122.
2. Vasilev K.K. Formirovanie i razvitie Odesskogo nauchno-meditsinskogo tsentra i ego rol v sozdaniy otechestvennoy epidemiologii i mikrobiologii: dis. na soisk. uchen. stepeni d-ra med. nauk / K.K. Vasilev. – Ternopol, 1993. – 450 s.
3. Vladimirskiy-Budanov M.F. Istoriya imperatorskogo universiteta sv. Vladimira / M.F. Vladimirskiy-Budanov. – K., 1884.
4. Vysokovich V.K. O prichinah vznikoveniya i razvitiya holernoy epidemii v Kieve v 1907 g. / V.K. Vysokovich // Trudy O-va kievskih vrachey. – K., 1908. – T. 9. – Vip. 2. – S. 7.
5. Ganitkevich Ya. Mikola Kudritskiy – ukrayinskiy naukovets-gigienist i pedagog / Ya. Ganitkevich // Ukrayinski likari – vcheni pershoyi polovini XX stolittya ta yihni naukovi shkoli: biografichni narisi ta bibliografiya. – Lviv, 2002. – S. 77–81.
6. DGA SBU, T. 122, ark. 37, 41, 46, 47, 48, 61, 62, 70, 73, 83, 85, 87, 118, 141, 142, 139, 167, 184, 189.
7. DGA SBU, f. 6, spr. 67098 FP. «SVU», T. 123, ark. 1, 86, 119-120.
8. Zvidomlennya Ukrayinskoyi Akademiyi nauk u Kievi za 1926 rik. – K., 1927. – S. 113–114.
9. Zvidomlennya Ukrayinskoyi Akademiyi nauk u Kievi za 1927 rik. – K.: Drukarnya VUAN, 1928. – 130 s.
10. Istitut rukopisiv Natsionalnoyi biblioteki Ukrayini imeni V.I. Vernadskogo, f. 1. Literaturni materialy. III-IIH st., spr. 26579, 9 ark.
11. Kundiev Yu.I. Volodimir Pidgaetskiy: povernennya iz zabuttya. 1889 –1937 / Yu.I. Kundiev, O.P. Yavorovskiy, I.M. Trahtenberg, I.M. Saharchuk. – Zhitomir: Polissya, 2008. – 324 s.
12. Moskalenko V.F. Tavrovaniy epohoyu / V.F. Moskalenko, V.P. Lyahotskiy // Naukoviy visnik Nats. med. un-tu imeni O.O. Bogomoltsya. – 2006. – № 1. – S. 178–179.
13. Narisi istoriyi ukrayinskoyi inteligentsiyi (persha polovina XX st.) / Za red. Yu. Yu. Kurnosova: u 3 kn. – K., 1994. – Kn. 1. – S. 47, 85.
14. Pidgaetskiy V.Ya. Z zhittya Kiyivskogo medichnogo institutu. Robota kafedri profesiynoyi gigiyeni Kiyivskogo medichnogo institutu za 1923-1929 pp. / V.Ya. Pidgaetskiy // Ukr. med. visti. – 1929. – № 1-6. – S. 183-187.
15. TsDAVO, f. 166., op. 12, spr. 3958, 4 ark.
16. Yavorovskiy O.P. Mikola Kudritskiy. Likar. Pedagog. Vcheniy / O.P. Yavorovskiy, I.M. Saharchuk. – Cherkasi: TOV «Maklout», 2009. – 156 s.

Коцур Н. Приоритетные научные направления М.А. Кудрицкого в области школьной гигиены и физического воспитания (1919 -1929 гг.).

В статье проанализированы основные достижения профессора М.А. Кудрицкого в области школьной гигиены и физического воспитания; раскрыта его деятельность в научных обществах и Всероссийской союзе врачей. Установлено, что в начале 20-х гг. М.А. Кудрицкий работал внештатным научным сотрудником в Институте физической культуры и медицинской секции ВУАН. Основным местом работы ученого был Киевский медицинский институт, где он занимал должность старшего ассистента кафедры профессиональной гигиены. По совместительству занимался педагогической деятельностью в ряде педагогических и медицинских высших учебных заведений г. Киева, где преподавал курсы социальной гигиены воспитания, основ профессиональной и школьной гигиены. Ученый проводил исследования среди киевских школьников относительно соответствия их хронологического возраста состоянию их физического и психического развития и влияния на психофизическое развитие детей занятий физической культурой. Результаты исследований опубликованы в ряде работ М.А. Кудрицкого.

Ключевые слова: М.А. Кудрицкий, школьная гигиена, физическое воспитание, физическое развитие, медицинская секция, ВУАН.

Kotsur N. Preferential scientific approaches by M.A. Kudrytskyi in the sphere of school hygiene and physical training (1919-1929).

This article deals with the scientific contribution by professor M.A. Kudrytskyi in the sphere of school hygiene and physical training. We have investigated his professional role in the scientific communities and All-Russian Doctors Union. In the beginning of 1920s M.A. Kudrytskyi was a part-time scientist in The Institute of Physical Training and in medical department of All-Ukrainian Academy of Science. The main place of work for M. Kudrytskyi was Kyiv Medical Institute, where he took a post of senior assistant of hygiene science department. Also he was a teacher in pedagogical and medical universities of Kyiv, where he taught the courses of the social hygiene, principles of professional and school hygiene. The scientist researched the correspondence between pupils' chronological age and the influence of physical training on the physical and psychological condition of school children. All results are published in his articles.

Keywords: M.A. Kudrytskyi, school hygiene, physical training, physical development, medical department, All-Ukrainian Academy of Science.

Одержано 18.02.2014.

УДК: 378.4 (477.54) (092) «1915/1941»

Тетяна Козій
(Переяслав-Хмельницький)**НАУКОВО-ДОСЛІДНА ДІЯЛЬНІСТЬ
МИХАЙЛА ВАСИЛЬОВИЧА КЛОКОВА У ХАРКІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (1915-1941 рр.)**

У роботі розглядається науково-дослідна діяльність М.В. Клокова в період його становлення як науковця у складі працівників Харківського державного університету. Проаналізовано роки навчання вченого та перший період роботи у науковій установі на основі надрукованих матеріалів і архівних джерел. Показано вплив оточуючих на формування свідомості природодослідника.

Досліджено кроки становлення М.В. Клокова як наукової особистості. Продемонстровано перші етапи зародження дружніх відносин М.В. Клокова з М.І. Котовим, тісна співпраця яких продовжувалася впродовж усього творчого шляху вчених. Ними описана велика кількість нових видів рослин із території України. На даному етапі наукової діяльності М.В. Клоков почав складати власний гербарій. На сьогодні гербарні екземпляри зібрані у іменний гербарій М.І. Клокова.

Акцентовано увагу на роботі в галузі систематики, флористики. Виділено перші положення його фітоєйдологічної концепції через призму систематичних досліджень. Висвітлено перші наукові напрацювання вченого з 1915 по 1941рр.

Ключові слова: М.В. Клоков, Харківський державний університет, систематика, перша публікація, Талієв Валерій Іванович.

Відтворюючи історію в сучасних умовах національного відродження, слід глибоко проаналізувати, об'єктивно оцінити внесок кожної особистості в розвиток вітчизняної науки. Серед таких особистостей – ім'я вдатного вченого – Михайла Васильовича Клокова. Шістдесят шість років життя він віддав справі становлення та розвитку ботанічної науки. Кожен рік, що минає, віддаляє від нас ту епоху, коли жив і працював невтомний український вчений, доктор біологічних наук, професор, старший науковий співробітник Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного АН УРСР, заслужений діяч науки, поет, лауреат державних премій СРСР та УРСР – М.В. Клоков. Зараз усе більше й більше його прогресивні думки, ідеї та починання привертають до себе увагу науковців, оскільки час – це найкращий критерій в оцінці будь-якої праці. Розпочинав свою наукову діяльність Михайло Васильович в Харкові. Де здобув вищу освіту та отримав свій перший досвід, як науковця, дослідника і вченого.

Метою дослідження є розкриття вагомості наукових досліджень М.В. Клокова у Харківському Державному Університеті.

М.В. Клоков належить до когорти найвидатніших класичних ботаніків, всесвітньо визнаним систематиком вищих рослин, флористом, фітоєйдологом. Він описав понад 500 нових видів квіткових рослин, відкрив два десятки досі невідомих науці рослин, один із видів берези названо ім'ям вченого (Береза Клокова) і був фактичним лідером Київської школи систематиків і флористів вищих рослин. Його учнями є відомі ботаніки Д.М. Доброчаєва, Є.М. Кондратюк, О.М. Дубовик, Б.В. Заверуха, В.Г. Собко та ін. М.В. Клокову було присвоєно звання заслуженого діяча науки УРСР, нагороджено Державними преміями УРСР та СРСР.

Він є автором понад ста сорока наукових праць із теоретичних питань систематики та філогенії вищих рослин. Відомий теоретик у галузі фітоєйдології. Чимало праць вченого присвячені поняттю «вид» і різноманіттю його проявів. Він увів у науковий обіг такі терміни, як «сувиддя» (великий вид) і «філон» (малий вид) (1978 р.). Ці еволюційні поняття

стали продовженням роботи над давніми концептами генетиків: «*ліннеон*» (великий вид), «*жорданон*» (елементарний вид) і «*біотип*» (локальна форма) [5].

Михайло Васильович Клоков народився 12 липня 1896 р. в м. Лебедин, Харківської губернії (тепер Сумської області). Середню освіту здобув в чоловічій Куп'янській гімназії, закінчивши її в 1914 році. Вищу освіту природодослідника здобув у Харківському національному університеті імені Василя Назаровича Каразіна. У 1914 р. він був зарахований на перший курс математичного відділу фізико-математичного факультету. Та вже наступного року перевівся на природничо-історичний відділ того ж факультету, де навчався до 1922 р. У подальшому молодий науковець працював у Харківському державному університеті імені О.М. Горького до 1941 р.

Університет у місті Харкові був самоврядною дослідницькою національною установою, заснованою у листопаді 1804 р. з ініціативи видатного просвітника В.Н. Каразіна. У Харківському університеті навчалися Нобелівські лауреати Ілля Мечников та Саймон Кузнець, здійснював викладацьку діяльність лауреат Нобелівської премії Лев Ландау. За час свого існування цей університет декілька разів змінював офіційну назву. Заклад було засновано із назвою Імператорський Харківський університет, яку він зберігав до 1917 р. За радянських часів університет носив назви: Вільна академія теоретичних знань (1920–1921 рр.), Харківський інститут народної освіти (1921–1932 рр.), Харківський державний університет імені О.М. Горького (1932–1990-ті рр.). Від 1999 р. університет має сучасну назву – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна [9].

Любов до мальовничої природи лісостепу України прищепив М.В. Клокову його батько Василь Юрійович Клоков. Він був знаючим аматором-дослідником природи і все життя вчителював у школі. У студентські роки батьки підтримали сина щодо вибору професії. Вивченням природи Михайло Васильович захоплювався ще з дитячих років. Ставши студентом, він отримав змогу серйозно зайнятись улюбленою справою. Молодий науковець старанно навчався, і згодом став одним із кращих студентів на курсі. У цей період життя він зав'язує товаристські стосунки зі своїм одногрупником Михайлом Івановичем Котовим. Починаючи з цього часу і до останніх днів, два науковці будуть знаходитися поряд, а переїхавши до Києва – працюватимуть в одному кабінеті.

Значний вплив на формування наукового світогляду М.В. Клокова здійснили його вчителі, видатні флористи, систематики та фітогеографи, зокрема: В.М. Черняєв, Г.І. Ширяєв, Н.С. Турчанінов, В.І. Талієв та інші. Саме професор В.І. Талієв був для молодого студента М.В. Клокова вчителем ботаніки. Знайомство з цим науковцем надихнуло М.В. Клокова на думку змінити напрям навчання. Провчившись один рік, він переводиться з математичного відділу на природничо-історичний фізико-математичного факультету.

Талієв Валерій Іванович (1872–1932 рр.) – відомий російський ботанік, працював у Харківському університеті з 1895 по 1913 рр. Учений у своїх дослідженнях надавав виняткового значення антропогенним факторам в історії розміщення рослинного покриву. Вивчав рослини, які ростуть на крейдяних відслоненнях, які на його думку, є молодими і такими, що розвиваються завдяки діяльності людини. Учений залишив вагомий доробок в українській ботанічній науці [11, с. 510]. У 1911 р. Т.В. Талієв став засновником Харківського товариства любителів природи, яке очолював до 1918 р. [6, с. 145]. В.І. Талієв був науковим керівником М.В. Клокова і постійно залучав його до участі у спільних дослідженнях. Під його керівництвом, вже на першому курсі М.В. Клоков став членом Харківського Товариства любителів природи. Вони разом зайнялися ґрунтовним дослідженням Харківської губернії. Впродовж чотирьох років науковці переглядали якісний і кількісний склад флори Харківщини. Результати своїх досліджень науковці опубліковували на сторінках Бюлетеня свого Харківського та Московського товариств. М.В. Клоков був наполегливий у навчанні. Ще у студентські роки він намагався отримати на весняно-літній сезон роботу в ботанічній частині. Там М.В. Клоков отримав змогу закріпити на практиці отримані знання та почерпнути нові. У період з квітня по вересень 1915 р. за запрошенням професора В.І. Талієва

він працює ботаніком ґрунтово-ботанічної експедиції з дослідження Харківської губернії при Харківській Губернській Земельній Управі. Ця робота стала першим записом у його трудовій книжці. Вона стала початком науково-дослідної діяльності М.В. Клокова.

Того ж року, після завершення експедиції, 19-річний юнак пише свою першу наукову роботу «Замечательный уголок северной растительности на юге Харьковской губернии». Вона була надрукована на сторінках Бюлетня Харківського Товариства любителів природи у 1916 р. Ця стаття стала початком наукової роботи майбутнього вченого. На замовлення Товариства дослідників природи при Харківському університеті М.В. Клоков збирав зразки рослин і складав навчальний гербарій бур'янів. Він зібрав матеріал для загального гербарію університету, де тоді зберігався всесвітньовідомий гербарій М.С. Турчанінова та гербарії інших дослідників Харківщини. Згодом М.В. Клоков описує перші нові види: *Gypsophylla stepposa* Klok. і *Capsella orientales* Klok, які були опубліковані значно пізніше [10].

У 1917 р., працюючи тимчасово на посаді ботаніка, в заповіднику «Асканія Нова», М.В. Клоков зустрічається з Й.К. Пачоським. У житті юнака та в його формуванні як науковця, ця зустріч залишила глибокий слід. Вона зробила поштовх до намірів займатися критичним переглядом української степової флори. У цей період учений робить значні дослідження рослинності заповідника і публікує декілька статей.

Йосип Конрадович Пачоський – український і польський ботанік, дослідник херсонської флори і рослинності Херсонської губернії, рослинного світу заповідника «Асканія-Нова», флори Біловезької пуші, автор теорії пантропізму і основ фітосоціології, професор Херсонського політехнічного інституту, засновник і директор природничо-історичного музею в Херсоні [4]. Пізніше він завідував ботанічним відділом заповідника «Асканія-Нова», був керівником заповідника «Біловезька пуща», професором і завідувачем кафедри Познанського університету, а з 1932 р. членом-кореспондентом Польської АН, з 1899 р. Й.К. Пачоський був співробітник Фізіографічної комісії ПАН [7, с.487-488].

Із січня по травень 1919 р. М.В. Клоков працював співробітником Народного комісаріату Освіти у відділі мистецтв. У цей же період наступного року ботанік був співробітником Куп'янського окружного відділу народної освіти та завідував музейно-виставковим сектором. Тут Михайло Васильович розпочав свою педагогічну діяльність. Він викладав природознавство в трудовій школі другого ступеня [10].

Навчаючись 4-му курсі Харківського інституту народної освіти М.В. Клоков заповняв анкету на майбутній напрямок своєї діяльності. Він у ній записує, що має бажання перевестись на наукове відділення інституту. Разом із ним висловили таке ж бажання його одногрупники – К.П. Кулжинська, А.И. Прошкина, Є.В. Резцова та ін. [10, арк. 173]. Деякі студенти мали бажання вступити до Педагогічного інституту. М.В. Клоков такого бажання не виявляв, він вже остаточно вирішив для себе, що хоче займатись саме науковою діяльністю і концентрував на цьому всі свої сили [10, арк. 172].

У 1921 р. природодослідник опублікував першу свою знахідку в статті «Заметки о *Gypsophylla steposa* sp.n» в Журналі Російського ботанічного Товариства, яка була знайдена ним значно раніше. Цей новий описаний вид, став першим колоском, на широкій ниві наукової діяльності вченого.

Після завершення навчання М.В. Клоков був запрошений до аспірантури науково-дослідної кафедри ботаніки при Харківському інституті народної освіти. Аспірантуру вчений закінчив за 4 роки. У цей період він опублікував низку робіт: «*Gypsophylla steposa* m. n. sp» (1923 р., 1924 р.), «Про північну рослинність на південному сході Харківщини» (1924 р.), «Рослинність Донбасу. Ботанічно-географічні дослідження на південному сході України за останні роки» (1924 р.), «Діагнози *Dianthus carbonatus* Klovov sp. nov. та *Achillea glaberima* Klovov sp. nov» (1925 р.) тощо. В аспірантські роки М.В. Клоков починає співпрацювати з Е.М. Лавренком, Н.О. Десятковою-Шостенко, М.І. Котовим. Він публікує спільні роботи «Материалы к флоре окрестностей г. Чугуева» (1925 р.) «*Descriptio specierum novarum ex Ukraina (Gagea ukrainica Klovov sp. nova. Achillea glaberima Klovov sp. nova)*» (1926 р.).

На основі опублікованих праць у 1926 р., по закінченню аспірантури, М.В. Клоков був залишений при кафедрі науковим співробітником за рекомендацією А.В. Фоміна. У 1926 р М.В. Клоков описує представників родини хрестоцвітих, насамперед *Brassicaceae – Capsella orientalis Klok* [12, с. 60-68]. Учений уточнює всі особливості морфологічної будови, а також місця поширення цієї рослини.

Із 1926 по 1930 рр. молодий вчений працював науковим співробітником на кафедрі ботаніки при Харківському Інституті Народної Освіти, а з 1930 по 1941 рр. завідував кафедрою квіткових рослин Науково-дослідного інституту ботаніки при Харківському Державному Університеті. У 30-х рр. М.В. Клоков започаткував свою наукову школу. В період 1930-1941 рр. він керує підготовкою аспірантів: І.М. Литвиненко, І.В. Артемчук, Ю.М. Прокудін, Д.І. Сакало, М.І. Олексієнко, які згодом стали провідними вченими і викладачами вузів [1, с. 105-107].

Учні Клоківської школи зробили вагомий вклад у географію та систематику рослин, різних регіонів України: О.Н. Дубовик – Донецького Лісостепу і Кримсько-Новоросійської провінції, Л.І. Крицька – Правобережного Степу, А.Н. Краснова – степової і лісостепової зон, В.В. Новосад – рівнинного і східного Криму [2, с. 512].

У 1935 р. М.В. Клоков затверджений у званні професора, а в 1936 р. на основі раніше опублікованих робіт одержав ступінь кандидата біологічних наук без захисту дисертації [10]. М.В. Клоков посилено вивчає флору Української РСР, та Європейської частини СРСР, здійснює ряд експедицій, займається детальним вивченням роду чебрець на території всього Радянського Союзу. Він був одним із перших науковців, який абстрагувався від впливу авторитету «Флори» І.Ф. Шмальгаузена і поставив проблему критичного перегляду української флори [3, с. 49-61].

Паралельно з роботою у Науково-дослідному інституті М.В. Клоков працював професором на кафедрі систематики вищих рослин при Харківському Державному Університеті, в період із 1939 по 1941 рр. [8, с. 201-203].

У ці ж роки М.В. Клоков займається літературою, випускає кілька збірників віршів, під псевдонімом Доленго і друкує ряд критичних статей. У 1926-1930 рр. навчався в аспірантурі в галузі літературознавства при Інституті ім. Тараса Шевченка. Він захищає «промоцію» (дисертації тоді ще не були наведені) на тему творчості поета Максима Рильського, яка була надрукована в журналі «Критика» під назвою «З під влади традицій» [1]. Із 1937 р. М.В. Клоков – член Союзу Письменників СРСР, а до цього перебував у складі пролетарських письменників – ВУСПП.

У 1941 р. М.В. Клоков закінчив велику працю – «Флора пісків Європейської частини Радянського Союзу», яку збирався захищати, як докторську дисертацію. На привеликий жаль рукопис цієї роботи був знищений чи пропав у роки Великої Вітчизняної війни.

У 1941–1944 рр. Михайло Васильович разом з іншими працівниками Харківського університету був евакуйований в Кзил-Орду Казахської РСР. У ті роки М.В. Клоков проводив активну педагогічну роботу. Він очолював кафедру ботаніки Об'єднаного Українського (Київського і Харківського) університету і одночасно займався вивченням місцевої флори, насамперед лікарських рослин. У Кзил-Орді М.В. Клоков написав книгу «Цілюще зілля», яка була видана в 1945 р. в Києві.

На основі аналізу Харківського періоду діяльності М.В. Клокова ми дійшли таких висновків: у цей період М.В. Клоков здобуває освіту в ботанічній галузі; починає займатися науковою діяльністю; друкує першу свою роботу; знайомиться з відомими біологами, які підтримують його, як наковця; завідує відділом систематики квіткових рослин при науково-дослідному Інституті ботаніки ХДУ і одночасно стає професором кафедри систематики рослин ХДУ; здійснює ряд експедицій; займається літературною діяльністю; випускає кілька збірок віршів, під псевдонімом Доленго і друкує ряд критичних статей; навчається в аспірантурі за напрямом літературознавства при Інституті ім. Тараса Шевченка; захищає «промоцію»; займається педагогічною діяльністю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Доброчаєва Д.М. Наукова спадщина М.В. Клокова та її значення для розвитку ботанічної науки (до 90-річчя з дня народження) / Д.М. Доброчаєва, О.М. Дубовик, Б.В. Заверуха // Український ботанічний журнал. – К.: Наукова думка, 1986 – Т. 43. – №5. – С. 105–107.
2. Єна Ан.В. Краткий очерк истории географии растений в Украине / Ан.В. Єна // УБЖ. – 2007. – Т. 64. – №4. – С. 508–519.
3. Зеров Д.К. Развитие ботаники на Украине за тридцать лет Радянської влади / Д.К. Зеров // Вісник Академії наук УРСР. – К.: Видавництво АН України, 1948. – № 2 (138). – С. 49–61.
4. Йосип Пачоський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Йосип_Пачоський.
5. Клоков Михайло Васильович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Клоков_Михайло_Васильович.
6. Новиков Б.Г. Развитие биологии на Украине / Б.Г. Новиков. – К.: Наукова думка, 1984. – 416 с.
7. Серков Ф.Н. Йосиф Кондратович Пачоський / Ф.Н. Серков // Биологи. – К.: Наукова думка, 1984. – С.487–488.
8. Сукачов В.Н. Клоков Михаил Васильевич // Русские ботаники. (Ботаники России – СССР) Биографо-библиографический словарь. – М.: Общество Испытателей Природы, 1952. – Т. 4. – С. 201–203.
9. Харківський університет [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Харківський_університет.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1 Верховна Рада України. – Оп. 24. – Спр. 8. Документи до указів Президії Верховної Ради УРСР про присвоєння почесного звання «Заслуженого діяча науки УРСР». (На літери Кло-Пар), Арк. 172, 173.
11. Шмидт О.Ю. Талиев В.И. / О.Ю. Шмидт // Большая советская энциклопедия. – М.: РСФСР, 1946. – Т. 53. – С. 510.
12. Эбель А.Л. Новые сведения о распространении крестоцветных (BRASSICACEAE) в Южной Сибири и в Восточном Казахстане / А.Л. Эбель // Turczaninowia. – Томск: Томский государственный университет, 2002. – Т. 5(2) – С. 60–68.

REFERENCES

1. Dobrochayeva D.M. Naukova spadshchyna M.V. Klokova ta yiyi znachennya dlya rozvytku botanichnoyi nauky (do 90-richchya z dnya narodzhennya) / D.M. Dobrochayeva, O.M. Dubovyk, B.V. Zaverukha // Ukrayinskii botanichnyi zhurnal. – K.: Naukova dumka, 1986 – T. 43. – №5. – S. 105–107.
2. Yena An.V. Kratkyi ocherk istorii heohrafii rostenii v Ukraini / An.V.. Yena // UBZH. – 2007. – T. 64. – №4. – S. 508–519.
3. Zerov D.K. Rozvytok botaniky na Ukraini za trydtsyat rokiv Radyanskoï vlady / D.K.Zerov // Visnyk Akademii nauk URSR. – K.: Vydavnytsvo AN Ukrainy, 1948. – № 2 (138). – S. 49–61.
4. Yosyp Pachoskii [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://uk.wikipedia.org/wiki/Йосип_Пачоський.
5. Klokov Mykhailo Vasylyovych [Elektronnyi resur]. – Rezhym dostupu: http://uk.wikipedia.org/wiki/Клоков_Михайло_Васильович.
6. Novykov V.N. Razvitie biolohii na Ukraini / V.N. Novykov. – K.: Naukova dumka, 1984. – 416 s.
7. Serkov F.N. Yosyf Kondratovych Pachoskyi / F.N. Serkov // Biolohy. – K.: Naukova dumka, 1984. – S.487–488.

8. Sukachov V.N. Klokov Mykhailo Vasylyovych // Ruske botanyky. (Botanyky Rosii – SSSR) Buohrafo-bibliograficheskii slovar. – M.: Obshchestvo Ispytatelii Pryrody, 1952. – T. 4. – S. 201–203.
9. Kharkivskiy universytet [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://uk.wikipedia.org/wiki/Харківський_університет.
10. Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy. – F. 1 Verhovna Rada Ukrainy. – Op. 24. – Spr. 8. Dokumenty do ukaziv Prezydii Vehoivnoi Rady URSR pro pysvoiennia pochesnogo zvania «Zasluzhenoho diiacha nauky URSR». (Na litery Klopar), Ark. 172, 173.
11. Shmidt O.Yu. Taliyev V.I. / O.Yu. Shmidt // Bolshaya sovetskaya entsiklopediya. – M.: RSFSR, 1946. – T. 53. – S. 510.
12. Ebel A.L. Novye svedeniya o rasprostanienii krestotsvetnykh (BRASSICACEAE) v Yuzhoi Sybiri i v Vostochnom Kazakhstane / A.L. Ebel // Turczaninowia. – Tomsk: Tomskiy hosudarstveniy universytet, 2002. – T. 5(2) – S. 60–68.

Козий Т. Научно-исследовательская деятельность Михаила Васильевича Клокова в Харьковском государственном университете (1915-1941 гг.).

В работе рассматривается научно-исследовательская деятельность М.В. Клокова в период его становления как ученого в составе работников Харьковского государственного университета. Проанализированы года обучения ученого и первый период работы в научном учреждении на основе опубликованных материалов и архивных источников. Показано влияние окружающих на формирование сознания естествоиспытателя. Исследованы шаги становления Михаила Васильевича как научной личности.

Продемонстрировано первые этапы зарождения дружеских отношений М.В. Клокова с М.И. Котовым, тесное сотрудничество которых продолжалась на протяжении всего творческого пути ученых. Ими описано большое количество новых видов растений с территории Украины. На данном этапе научной деятельности М.В. Клоков начал составлять собственный гербарий. Сегодня гербарные экземпляры собраны в именной гербарий М.В. Клокова.

Акцентировано внимание на работе в области систематики, флористики. Выделены первые положения его фитоеидологической концепции, через призму систематических исследований. Освещены первые научные наработки ученого с 1915 – по 1941 гг.

Ключевые слова: М.В. Клоков, Харьковский государственный университет, систематика, первая публикация, Талиев Валерий Иванович.

Kozij T. Research activity Mikhail Klokov In Kharkov State University (1915-1941).

In this paper the research activities of M.V. Klokov during its formation as a staff scientist in the Kharkov State University. We was analysing first works sn scientific establishment on base of a publicatson and archives sources.

Investigated the formation of Mikhail Vasilyevich steps as a scientific person. We demonstrate the first stages of nucleation friendships M.V. Kloкова M.I. Kotova, close cooperation which continued during the process of creative ways scientists. They described many new species of plants of Ukraine. At this stage of research activities M.V. Klokov began composing his own herbarium. Today herbarium specimens collected in nominal herbarium M.V. Kloкова.

In this work showed influence of enviranment naturalist people on formulation his consciousness. Attention accent on the work in sistemic and floristic branch. Was distinguishing first positions of his fitoeidologie conception in connection with sistematic research. We was describe the first scientific articles of M.V. Klokov 1915-1914 years.

Key words: M.V.Klokov, Harkov State University, sistematic, first position, fitoeidologie.

Одержано 6.03.2014.

Відомості про авторів

- Бех Микола Васильович** – молодший науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України.
- Висовень Оксана Іванівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Горбовий Олександр Анатолійович** – аспірант кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Губочкін Микола Петрович** – кандидат історичних наук, завідувач лабораторії археологічних досліджень імені М.І. Сікорського Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Демуз Інна Олександрівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Козій Тетяна Вікторівна** – аспірантка кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Колибенко Олександр Володимирович** – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.
- Колибенко Олена Володимирівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Коцур Надія Іванівна** – доктор історичних наук, професор кафедри медико-біологічних дисциплін і валеології Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Лисенко Андрій Андрійович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, правознавства та методик навчання Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Логвинюк Тетяна Василівна** – кандидат історичних наук, викладач кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Молоткіна Валентина Костянтинівна** – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Павлик Олександр Васильович** – аспірант кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Прядко Олександр Олегович** – завідувач науково-дослідного відділу «Постійнодіюча археологічна експедиція» НІЕЗ «Переяслав».
- Прядко Тетяна Петрівна** – викладач кафедри політології Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

- Сіропол Володимир Олександрович** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри загальної історії, правознавства і методик навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Соловйова Тетяна Миколаївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, правознавства і методик навчання Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Ставицька Анастасія Володимирівна** – аспірантка кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Ткаченко Віктор Миколайович** – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.
- Ткаченко Олеся Віталіївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, правознавства і методик навчання Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Товкун Лідія Павлівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри медико-біологічних дисциплін і валеології Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Хмельницька Людмила Василівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Information about authors

- Bekh Mykola Vasyl'ovych** – the junior scientific assistant of the «Ukrainian Ethnological Centre» department of M. Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology NAS of Ukraine.
- Demuz Inna Olexandrivna** – Candidate of History, assistant professor of the Department of History and Culture of Ukraine of the State higher educational Institution «Pereyaslav-Khmelnysky State Pedagogical University named after Hryhorii Skovoroda».
- Gorbovy Olexandr Anatoliyovich** – laboratory assistant of The Oral History Centre of the State higher educational Institution «Pereyaslav-Khmelnysky State Pedagogical University named after Hryhorii Skovoroda».
- Gubochkin Mykola Petrovych** – Candidate of History, head of laboratory of archaeological studies of M.I. Sikorsky of the State higher educational Institution «Pereyaslav-Khmelnysky State Pedagogical University named after Hryhorii Skovoroda».
- Khmelnyska Liudmyla Vasylivna** – Candidate of History, assistant professor of the Department of History and Culture of Ukraine of the State higher educational Institution «Pereyaslav-Khmelnysky State Pedagogical University named after Hryhorii Skovoroda».
- Kolybenko Olena Volodymyrivna** – Candidate of History, the assistant professor of the Department of History and Culture of Ukraine of the State higher educational Institution «Pereyaslav-Khmelnysky State Pedagogical University named after Hryhorii Skovoroda».
- Kolybenko Olexandr Volodymyrovych** – Candidate of History, the Senior Researcher of the Institute of Archaeology, NAS of Ukraine.
- Kotsur Nadia Ivanivna** – Doctor of History, a professor of the Department of Health and Biological Disciplines and Valeology of the State higher educational Institution «Pereyaslav-Khmelnysky State Pedagogical University named after Hryhorii Skovoroda».
- Kozij Tetyana Victorivna** – postgraduate student of the Department of History and Culture of Ukraine of the State higher educational Institution «Pereyaslav-Khmelnysky State Pedagogical University named after Hryhorii Skovoroda».
- Logvinuk Tatyana Vasylivna** – Candidate of History, teacher of the Department of History and Culture of Ukraine of the State higher educational Institution «Pereyaslav-Khmelnysky State Pedagogical University named after Hryhorii Skovoroda».
- Lysenko Andriy Andiyovich** – Candidate of History, the assistant professor of the Chair of general history, law and teaching methods of the State higher educational Institution «Pereyaslav-Khmelnysky State Pedagogical University named after Hryhorii Skovoroda».
- Molotkina Valentyna Kostiantynivna** – Doctor of History, the assistant professor, full professor of the Department of History and Culture of Ukraine of the State higher educational Institution «Pereyaslav-Khmelnysky State Pedagogical University named after Hryhorii Skovoroda».
- Pavlyk Olexandr Vasylyovych** – postgraduate student of the Department of History and Culture of Ukraine of the State higher educational Institution «Pereyaslav-Khmelnysky State Pedagogical University named after Hryhorii Skovoroda».
- Pryadko Olexandr Olegovich** – the Head of the research department «Permanent archaeological expedition», NHER «Pereyaslav».
- Pryadko Tetyana Petrivna** – a lecturer of the Department of political sciences of the State higher educational Institution «Pereyaslav-Khmelnysky State Pedagogical University named after Hryhorii Skovoroda».
- Siropol Volodymir Olexsandrovych** – Candidate of History, senior lecturer of the Department of general history, law and teaching methods of the State higher educational Institution «Pereyaslav-Khmelnysky State Pedagogical University named after Hryhorii Skovoroda».

Solovyova Tetiana Mykolayivna – Candidate of History, assistant professor of the Department of General History, Methodology and Teaching Methods of the State higher educational Institution «Pereyaslav-Khmelnysky State Pedagogical University named after Hryhoriy Skovoroda».

Stavytska Anastasia Volodymyrivna – postgraduate student of the Department of History and Culture of Ukraine of the State higher educational Institution «Pereyaslav-Khmelnysky State Pedagogical University named after Hryhoriy Skovoroda».

Tkachenko Olesia Vitaliyivna – Candidate of History, assistant professor of the Department of General History, Methodology and Teaching Methods of the State higher educational Institution «Pereyaslav-Khmelnysky State Pedagogical University named after Hryhoriy Skovoroda».

Tkachenko Viktor Mykolayovych – Candidate of History, the scientific worker of Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology, NAS of Ukraine.

Tovkun Lidiya Pavlivna – Candidate of History, the assistant professor of the Department of medical and biological disciplines and valeology of the State higher educational Institution «Pereyaslav-Khmelnysky State Pedagogical University named after Hryhoriy Skovoroda».

Vysoven Oxsana Ivanivna – Candidate of History, assistant professor of the Department of History and Culture of Ukraine of the State higher educational Institution «Pereyaslav-Khmelnysky State Pedagogical University named after Hryhoriy Skovoroda».

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Губочкін М. ПАРАДОКСИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ: КРОПИВНЯНСЬКИЙ ПОЛКОВНИК ФІЛОН ДЖЕДЖАЛІЙ	3
Бех М. ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК «ОКОЛИЧНОЇ» ШЛЯХТИ СЕЛА БЕХИ КОРОСТЕНСЬКОГО РАЙОНУ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ (XV – поч. XX ст.)	9
Соловйова Т., Ткаченко О. СУКОННЕ ВИРОБНИЦТВО ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XIX СТОЛІТТЯ	17
Колибенко О., Колибенко О. «ШУКАННЯ» ГНАТА СТЕЛЛЕЦЬКОГО: ТОНКА МЕЖА МІЖ «ПОДВИЖНИКОМ» І «ШКІДНИКОМ»	23
Лисенко А. «ШЛЯХ У РЕВОЛЮЦІЮ» ПИЛИПА КУЗЬМОВИЧА МИРОНОВА	46
Молоткіна В. РАДІО ТА КІНО ЯК ЗАСОБИ ВПЛИВУ ВЛАДИ НА СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ 1920-і рр.	55
Висовень О. РЕЛІГІЙНА ТА ПРАВОЗАХИСНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕОРГІЯ ПЕТРОВИЧА ВІНСА (1928-1998)	61
Логвинюк Т. ЖУРНАЛ «НАУКА І СУСПІЛЬСТВО» В ДУХОВНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ	69
Хмельницька Л. РЕНЕСАНСНА СТАТУАРНА ТА РЕЛЬЄФНА ПЛАСТИКА: ВИТОКИ ТА ГЕНЕЗА СТАНОВЛЕННЯ	75
РОЗДІЛ ІІ. ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА, СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН, ЗАГАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ	
Ткаченко В., Горбовий О. «ІСТОРІЯ СЕЛА АНДРУШІ (СТИСЛИЙ, КОРОТКИЙ НАРИС)» (З РУКОПИСНОЇ СПАДЩИНИ ДМИТРА КОСАРИКА – ПИСЬМЕННИКА ТА ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦЯ)	80
Демуз І. ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО НЕСТОРА-ЛІТОПИСЦЯ: СУЧАСНИЙ ДОСВІД СТУДІЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ	100

Ставицька А.

КИЇВСЬКИЙ ТА ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНІ ІНСТИТУТИ:
ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ 114

Павлик О.

«АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЛІТОПИС ПІВДЕННОЇ РОСІЇ»
В ЛИСТУВАННІ МИКОЛИ БІЛЯШІВСЬКОГО ТА ФЕДОРА ВОВКА 122

Сіропол В.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАЦЬ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДРОЗДІЛІВ
МЕДИЧНОЇ СЛУЖБИ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ У РОКИ ВЕЛИКОЇ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941-1945 рр. НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ 129

Прядко О., Прядко Т.

ТЕРИТОРІАЛЬНА ГЕРАЛЬДИКА
КОЗАЦЬКИХ СОТЕНЬ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ПОЛКУ 138

РОЗДІЛ ІІІ. ПИТАННЯ ІСТОРИЇ НАУКИ І ТЕХНІКИ

Товкун Л.

ВНЕСОК ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО ГІГІЄНІСТА О.В. КОРЧАКА-
ЧЕПУРКІВСЬКОГО У СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ЗЕМСЬКОЇ
САНІТАРНОЇ МЕДИЦИНИ МОЛДОВИ (1891 – 1897 рр.) 145

Коцур Н.

ПРІОРИТЕТНІ НАУКОВІ НАПРЯМИ ПРОФЕСОРА М.А. КУДРИЦЬКОГО
В ГАЛУЗІ ШКІЛЬНОЇ ГІГІЄНИ І ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ (1919 – 1929 рр.) 155

Козій Т.

НАУКОВО-ДОСЛІДНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ВАСИЛЬОВИЧА КЛОКОВА
У ХАРКІВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (1915 – 1941 рр.) 164

Відомості про авторів 170

CONTENT

PART I. THE PROBLEMS OF THE HISTORY OF UKRAINE

Gubochkin M. PARADOXES HISTORICAL MEMORY: COLONEL KROPYVNA COSSACK REGIMENT FYLON DGEDGALIY	3
Bekh M. THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF «NEIGHBOURING» GENTRY OF BEKHY VILLAGE OF KOROSTEN' DISTRICT OF ZHYTOMYR REGION: THE FORMATION OF SOCIAL AND CULTURAL PECULIARITIES (XV – THE BEGINNING OF THE XX C.)	9
Solovyova T., Tkachenko O. CLOTH VOLYN PROVINCE PRODUCTION IN THE FIRST QUARTER OF XIX CENTURY	17
Kolibenko O., Kolibenko O. HNAT STELLETYSKY'S «SEARCHING»: GENTLE BOUND BETWEEN A «DEVOTEE» AND A «WRECKER»	23
Lysenko A. PHILIP KUZMOVICH MIRONOV'S «THE WAY TO THE REVOLUTION»	46
Molotkina V. RADIO AND CINEMA AS MEANS OF AUTHORITY INFLUENCE ON THE UKRAINIAN SOCIETY IN 1920S	55
Vysoven O. HEORHII PETROVYCH VINS' RELIGIOUS AND REMEDIAL ACTIVITY (1928-1998)	61
Lohvyniuk T. JOURNAL «SCIENCE AND SOCIETY» IN THE SPIRITUAL LIFE OF UKRAINE OF THE SOVIET ERA	69
Khmelnyska L. RENASANSNAA STATUARY AND EMBOSSED PLASTIC: ORIGINS AND FORMATION	75

**PART II. THE PROBLEMS OF HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES,
SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES, GENERAL HISTORY**

Tkachenko V., Gorbovyi O. THE HISTORY OF ANDRUSHI VILLAGE (BRIEF, SHORT ESSAY) (FROM THE SCRIPT HERITAGE OF DMYTRO KOSARYK – THE WRITER AND SCHOLAR IN LITERATURE)	80
Demuz I. HISTORICAL SOCIETY OF NESTOR THE CHRONICLER: MODERN EXPERIENCE OF PROBLEM STUDYING	100

Stavytska A.

KIEV AND ODESSA INSTITUTES OF ARCHAEOLOGY:
FOUNDATION SOURCE AND HISTORIOGRAPHY 114

Pavlyk O.

«ARCHAEOLOGICAL ANNALS OF SOUTH RUSSIA»
IN CORRESPONDENCE MYKOLA BILYASHIVSKY AND FEDIR VOVK 122

Siropol V.

INVESTIGATION OF WORKS ABOUT RED ARMY
MEDICAL SERVICE SUBDIVISIONS' ACTIVITIES DURING
GREAT PATRIOTIC WAR OF 1941-1945 AT THE PRESENT STAGE 129

Pryadko O., Pryadko T.

THE TERRITORIAL HERALDRY OF PEREIASLAV
REGIMENT OF COSSACK SOTNIAS 138

**PART III. THE PROBLEMS OF THE HISTORY
OF SCIENCE AND TECHNOLOGY**

Tovkun L.

THE CONTRIBUTION OF THE OUTSTANDING UKRAINIAN HYGIENIST
A.V. KORCZAK-CHEPURKOVSKY THE ESTABLISHMENT
AND DEVELOPMENT OF COUNTY MEDICINE CARE OF MOLDOVA (1891-1897) 145

Kotsur N.

PREFERENTIAL SCIENTIFIC APPROACHES BY M.A. KUDRYTSKYI
IN THE SPHERE OF SCHOOL HYGIENE AND PHYSICAL TRAINING (1919-1929) 155

Kozij T.

RESEARCH ACTIVITY MIKHAIL KLOKOV
IN KHARKOV STATE UNIVERSITY (1915-1941) 164

Information about authors 172

До відома дописувачів збірника наукових статей «Переяславський літопис»

1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- постановку проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

- історіографію питання, аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання);

- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Розташування структурних елементів статті: УДК (у верхньому лівому кутку); прізвище, ім'я, по-батькові автора (авторів) (з правого боку), під ним у дужках місто; назва статті великими буквами, 14 кеглем, напівжирним шрифтом, по центру; анотація українською мовою (900–1000 знаків) – 14 кеглем, курсивом (16-22 рядки); *анотація повинна бути структурованою, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки; ключові слова українською мовою (6-8 слів) – 14 кеглем, курсивом; обсяг статті – до 25 тис. знаків (як виняток, не більше 35 тис. знаків); обов'язкова вимога до статей – якість, високій рівень англійської мови.*

3. Вимоги для оформлення тексту: всі поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ. Щодо символів. В тексті необхідно використовувати лапки лише такого зразку: «», тире – це коротке тире: «–». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими дужками, а також у них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки».

4. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [7, с.123], де 7 – номер джерела за списком використаних джерел, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1;4;8] або [2, с.32;9, с.48;11, с.257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк.258, 231 зв].

5. Стаття подається українською мовою (для іноземців – мовою оригіналу), у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на диску чи електронною поштою.

6. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається в оригіналі, або в сканованому вигляді електронною поштою.

7. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

8. Джерела та література подається після основного тексту у кінці статті в алфавітному порядку, згідно до вимог (Бюлетень ВАК України №3 2008), не припустимо подавати декілька джерел під одним пунктом у списку літератури; після списку використаних джерел надається цей же *список джерел латинським алфавітом* (транслітерація) REFERENCES;

9. Прізвище та ініціали, назва статті, анотація (900–1000 знаків), ключові слова російською мовою; анотація повинна бути ідентичною україномовному варіанту.

10. Прізвище та ініціали, назва статті, анотація (900–1000 знаків), ключові слова англійською мовою; анотація повинна бути ідентичною україномовному варіанту.

11. Окремим файлом подаються відомості про автора – вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи (українською, англійською, російською мовами), телефон та e-mail.

До статті додаються:

– для Веб-сайту збірника **обов'язкове резюме статті англійською мовою** не менше як 4000 знаків (2-2,5 сторінки тексту 14 кеглем, 1,5 інтервалом). *Резюме статті повинно бути структуроване, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки.* Неприпустимий комп'ютерний переклад англійською мовою.

Резюме статті надсилається безоплатно.

–**Відомості про автора (авторів):** прізвище, ім'я, по-батькові, вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, службова і домашня адреси з поштовим індексом, контактний телефон, e-mail.

Наукове видання

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ЛІТОПИС

Збірник наукових статей

Випуск 5

Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ **несуть автори матеріалів.**

Редакційна колегія залишає за собою право редагувати та скорочувати текст. Редакція матеріали не рецензує і не повертає.

У разі передруку посилання на «Переяславський літопис» **обов'язкове.**

Адреса редакції: Україна, 08401, м. Переяслав-Хмельницький Київської обл., вул. Сухомлинського, 30, кафедра історії та культури України (к. 222). Тел.: 04567-5-17-13.

Підписано до друку 17.04. 2014 р. формат 60x84 1/8.

Папір офсет. обл. вид. арк. 13,6.

Наклад 300. зам. №143.

Виготівник ФОП О.М. Лукашевич,
свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців
КІ №157 від 15.05.2012 р.

08400, Київська область, м. Переяслав-Хмельницький,
вул. Покровська, 49, кім. 12, тел: 097 750 27 17
(04567) 5 88 13
e-mail: lom80@ukr.net